

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**MUKÂTİL B. SÜLEYMAN VE VÂHİDÎ’NİN
ESBÂB-I NÜZÛL RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ**

Yüksek Lisans Tezi

SEKH ALI NUR

İstanbul- 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**MUKÂTİL B. SÜLEYMAN VE VÂHİDÎ’NİN
ESBÂB-I NÜZÛL RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ**

Yüksek Lisans Tezi

SEKH ALI NUR

Danışman: PROF. DR. MEHMET SUAT MERTOĞLU

İstanbul - 2022

ÖZET

Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri erken dönem tefsirleri içinde önemli bir yere sahiptir. Diğer taraftan Vâhidî'nin *Esbâb-ı nüzûli 'l-Kur'ân*'ı sebep-i nüzûl rivayetleriyle ilgili müstakil olarak ele alınan eserler içinde en önde gelenidir. Çalışmamız sebep-i nüzûl rivayetleri çerçevesinde söz konusu iki eser arasında bir mukayese şeklinde ele alınacaktır.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı, yöntemi, kaynakları ve seçtiğimiz eserlerin müelliflerinin hayatlarından kısaca bahsedilmektedir. Birinci bölümde, ele aldığımız eserlerin tanıtımlarıyla birlikte, Mukâtil'in tefsirine ait çalışmamızda önemsediğimiz iki önemli husus olan; "rivayet-dirayet açısından Mukâtil'in tefsirinin durumu" ve "Mukâtil'in sebep-i nüzûl rivayetlerinin diğer kaynaklar açısından durumu" konuları da incelenmektedir. İkinci bölümde, bahse konu olan eserlerin kendilerine mahsus bazı özellikleri ve ikisine ait bazı ortak noktalara temas edilmektedir. Üçüncü bölümde, Vâhidî'nin kitabındaki bazı başlıkları ele aldık ve söz konusu başlık altındaki rivayetleri Mukâtil'in eserinde bulunan ilgili rivayetlerle karşılaştırarak değerlendirdik ve nihayet çalışmamızın sonucunu takdim ettik.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Esbâb-ı nüzûl, Mukâtil b. Süleyman, Vâhidî.

ABSTRACT

Muqātil b. Sulaymān's tafsir has an important place among the early tafsir works. On the other hand, Wāhidī's *Asbāb-ı nuzûl al-Kur'ān* is the earliest and best-known work for the occasions, reasons, and contexts for the Revelation of the Holy Qur'an. This study discussed in a comparative way between these two works focussing on the asbāb al-nuzûl narrations.

This thesis consists of an introduction and three parts. In the introduction, the subject, purpose, method, sources of the study and the lives of the authors of the selected works are briefly mentioned. In the first chapter along with the introductions of the Works, we have discussed two important issues; The status of Muqātil's tafsir in terms of 'riwaya-diraya' and The status of Muqātil's asbāb al-nuzûl narations in comparison with other reliable sources. In the second part, we tried to specify some similarities and dissimilarities between the two work and analyze some characteristics of these two works. In the third chapter, we discussed some of the titles in Wāhidī's book and evaluated the narrations under the aforementioned title by comparing them with the related narrations in Muqātil's work, and finally presented the results of the study.

Keywords: Tafsir, Asbāb al-nuzûl, Muqātil b. Sulaymān, Wāhidī.

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1
1. Konu, Amaç, Yöntem ve Kaynaklar	1
2. Mukâtil'in Hayatı	4
3. Vâhidî'nin Hayatı	8
BİRİNCİ BÖLÜM	15
İki Eserin Tanıtımı ve Bazı Hususiyetleri	15
1. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân	15
1.1. Rivayet-Dirayet Açısından Mukâtil Tefsiri'nin Durumu	19
1.2. Mukâtil'in Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinin Diğer Kaynaklar Açısından Durumu	30
Vâhidî, Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân	43
İKİNCİ BÖLÜM	47
İki Eserin Mukayeseli Özellikleri	47
1. Mukâtil'e Ait Bazı Özellikler	47
1.1. Mukâtil'in Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Kişileri Verme Biçimi	47
1.1.1. İlgili Kişilerin Adlarının Zikredilmesi	47
1.1.2. İlgili Kişilerin Adlarıyla Birlikte Kabile Adının İlave Edilmesi	50
1.1.3. İlgili Kişiler Tayin Edilerek Açıklanması	51
1.2. Mukâtil'in Nüzûl Dönemi ve Arap Kültürünü Dikkate Alması	54
2. Vâhidî'ye Ait Bazı Özellikler	59
2.1. Vâhidî'nin Sadece “ <i>Kâle'l-müfessirûn</i> ” İfadesiyle Naklettiği Rivayetler	59
2.2. Vâhidî'nin Bir Âyet Hakkında Birden Fazla Rivayet Aktarması	64
2.2.1. Ufak Farklılıklarla Aynı Anlam İçeren Rivayetler	64
2.2.2. Farklı Anlam Taşıyan Rivayetler	66
3. Ortak Özellikleri	69
3.1. Birbirine Benzeyen Rivayetler	69
3.1.1. Hemen Hemen Aynı Olan Benzer Rivayetler	70
3.1.2. Ufak Farklılıklar Taşıyan Benzer Rivayetler	72
3.1.3. Ayrıntılı veya Kısa Olup Birbirine Benzer Rivayetler	75
3.2. Sebeb-i Nüzûl Rivayeti Aktarmadan Sadece Âyetin Muhataplarının Zikredilmesi	83
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	87
Seçilmiş Bazı Hususlar Üzerinden İki Eser Arasında Bir Mukayese	87
1. Vâhidî'nin Eserinde Mukâtil'den Nakledilen Alıntılar	87

1.1.	Hemen Hemen Aynı olan Alıntılar.....	88
1.2.	Uzun Rivayetten Özetlenmiş Alıntılar	90
1.3.	Ufak Değişiklikler Taşıyan Alıntılar	93
2.	İki Müfessirin Sebeb-i Nüzûl Rivayetler İçin Kullandıkları İfadeler.....	97
2.1.	Mukâtil'in Kullandığı İfadeler	97
2.2.	Vâhidî'nin Kullandığı İfadeler	99
3.	Kur'an'ın İlk Nâzil Olan Âyeti Hakkındaki Rivayetler	101
4.	Kur'an'ın Son Nâzil Olan Âyeti Hakkındaki Rivayetler	103
5.	Besmele Âyeti ve İnşini Beyan Eden Rivayetler	103
6.	Fâtiha Sûresi Hakkındaki Rivayetler	103
7.	Birbirinden Farklı Rivayetler ve Görüşler	104
8.	Birinin Sebeb-i Nüzûlü Aktardığı Yerde Diğerinin Aktarmaması	109
8.1.	Mukâtil'in Sebeb-i Nüzûl Aktarmadığı Yerde Vâhidî'nin Aktarması	109
8.2.	Vâhidî'nin Sebeb-i Nüzûl Aktarmadığı Yerde Mukâtil'in Aktarması	112
SONUÇ.....		116
KAYNAKÇA		120

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
d.n.	: Dipnot
H.z.	: Hazreti
krş.	: Karşılaştır
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
t.y	: Tarih yok
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme eden
v.dğr.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm son ilahî kitaptır. Kıyamete dek insanoğluna yol göstermesi için bir hidayet rehberi olarak gönderilmiştir. Kur'an'ın rehberliğinde hayatımızı sürdürebilmek için onu doğru anlamak ilk şarttır. Kur'an'ı doğru anlayabilmek için ise çeşitli ilimlere başvurulması gerekmektedir. Bunların başında vahiy dönemi, ortamı ve âyetlerin inmesine zemin hazırlayan arka planı -âyetlerin gönderiliş sebebi- hakkındaki bilgileri sunan sebep-i nüzûl (Esbâb-ı nüzûl) ilmi gelmektedir.

Bir olay üzerine inmiş olan her âyet âdetâ, bir hükmün yaşıntı üzerinden açıklaması niteliğindedir. Sözgelimi “İmân edip, güzel amel işleyenlere, tattıklarından dolayı bir günah yoktur” (Mâide 5/93) âyetini ele alalım. İlk bakışta âyetin, iman eden ve salih amel işleyen kişiler için her türlü yiyecek ve içeceği serbest kıldığı zannedilmektedir. Halbuki âyetin arka planı yani sebep-i nüzûlü her şeyi açıklamaktadır. “Ey imân edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar) ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir. Bunlardan sakının ki saadete eresiniz” (Mâide 5/90) âyeti indiğinde bazıları şöyle dediler: “Ey Allah'ın elçisi! İçimizde Allah yolunda öldürülmüş ya da yatağında ölmüş olan kimseler var. Onlar şarap içip kumar oynuyorlardı. Oysa Allah onları şeytan işi pislik kıldı. Öyleyse onların durumları ne olacak?” İşte “...tattıklarından dolayı bir günah yoktur.” âyeti bu soru üzerine inmiş ve henüz yasak gelmeden önce âyete ters düşen bu uygulamaları yapanların affedildiği beyân edilmiştir. İşte bu ilmin önemine binaen çalışmamız da sebep-i nüzûl rivayetleri çerçevesinde iki klasik eser olan, Mukâtil b. Süleyman'ın *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i ve Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*'ı arasında bir mukayese şeklinde oluşturulmuştur.

Mukâtil b. Süleyman'ın *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i elimize ulaşan en eski tam tefsir eseridir. Nüzûl dönemine yakın bir zamanda yazılmış olup nüzûl dönemini esas alarak kaleme alınmıştır. Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*'ı ise sebep-i nüzûl rivayetlerini derleyen eserlerden günümüze ulaşan en eski eserdir. Bu sebeple sebep-i nüzûl rivayetleri açısından her iki eser alanında büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızda söz konusu iki eserde yer alan sebep-i nüzûl rivayetlerinin özellikleri, benzerlikleri ve farklılıkları irdelenmektedir.

Önsöz'ü sonlandırırken öncelikle her şeyi kolaylaştıran ve beni tezimi bitirme noktasına ulaştıran yüce Allah'ıma şükranlarımı sunuyorum. Yurt dışından gelen biri olarak ilmî kusurlarla birlikte en fazla dil açısından sorun yaşadım. Bazen tezimi bitiremeyeceğimi düşündüm.

Yıllardır kurduğum hayalimi yarıda bırakmış olacağımı hissettim. Kendimi tereddüt ve kapkaranlıkta kaldığımı hissettiğim durumlarda her türlü yardım ve ümit verici tavsiyelerle elini uzatan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Suat Mertoğlu'na ne kadar teşekkür etsem kifayetsiz kalır. Tez konusunu belirlememde ve tezim sona erene kadar her aşamada değerli katkılarını hiçbir zaman esirgemediğinden hocama minnettarım, duacıyım. Allah en iyi karşılık vericidir.

Ayrıca bana Türkiye'ye gelip yüksek lisans eğitimi alma şansı sunduğu ve bu süreç boyunca Burs Programı kapsamında şahsıma verdiği destekten ötürü YTB'ye teşekkürlerimi arz etmek isterim.

Aynı şekilde dil açısından tezimi düzelterek beni destekleyen arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak tez çalışmamın her safhasında desteğini benden esirgemeyen değerli eşim Asya Afrin'e şükranlarımı sunarım.

SEKH ALI NUR

İstanbul - 2022

GİRİŞ

1. Konu, Amaç, Yöntem ve Kaynaklar

Kur'ân-ı Kerîm'i doğru anlamak için gerekli ilimlerden biri "Esbâbü'n-nüzûl"dür. Sahabe döneminden bu yana sebep-i nüzûl rivayetleri Kur'an'ın tefsir edilmesinde en temel kaynaklardan biri olarak kullanılmaktadır. Nitekim Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) sebep-i nüzûlle ilgili şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hak inzâl buyurduğu bir âyetin hangi sebeple indirildiğinin, bu âyetle ne murad olunduğunun ve çıkarılan hükümlerin bilinmesini kesinlikle ister, bundan hoşnud olur."¹ Vâhidî (ö. 468/1076), "Bir âyetin iniş sebebine ve âyetin bahsettiği konuya vukûfiyet kesbetmeden, o âyetin maksadını ve tefsirini bilmek mümkün değildir." diyerek bu ilmin önemini vurgulamıştır.² Çalışmamız, sebep-i nüzûl rivayetleri çerçevesinde Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîru'l-kebir*'i ile Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân* adlı eserini mukayeseli bir şekilde ele alacaktır.

Bilindiği gibi elimize ulaşan en eski tam tefsir eseri, Mukâtil b. Süleyman'ın *et-Tefsîru'l-kebir*'i iken sebep-i nüzûl rivayetlerini derleyen kitaplardan günümüze ulaşan en eskisi Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*'ıdır. Kendi türlerinde kaleme alınmış en eski eserler olduklarından, sonraki müfessir ve araştırmacılar tarafından kaynak olarak kabul edilmektedir. Sebeb-i nüzûl rivayetleri açısından söz konusu iki eser büyük önem taşımaktadır. Mukâtil'in eseri nüzul dönemine en yakın zamanda yazılmışken Vâhidî'nin eseri ise sebep-i nüzûl konusunda günümüze ulaşan müstakil eserlerin en eskisidir. Ancak iki eser arasında yaklaşık üç asırlık dönem farkı vardır. Üzerinde çalışmak için söz konusu iki eseri seçmemizin temel nedeni, Mukâtil'in eserinin nüzûl dönemine yakın zamanda yazılması dışında nüzûl dönemi ve ortamına yönelik yoğun bilgiler sağlaması, Vâhidî'nin eserinin ise sebep-i nüzûl ilmi bakımından en meşhur ve en eski eser olmasıdır.

Çalışma konumuz belirli birkaç husus açısından ele alınacaktır. İlk olarak rivayet-dirayet açısından Mukâtil'in eserinin durumunu değerlendireceğiz. Mukâtil'in tefsiri, rivayetlerinin sened zincirine sahip olmaması sebebiyle eleştirilmiş ve güvenilirliği sorgulanmıştır. Bu açıdan

¹ Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, I- XXIV, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Muhammed Rıdvân Araksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006, I, 46.

² Vâhidî, Ebû'l-Hasen, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, nşr. Kemal Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991, s. 10 (çalışmamızda genellikle Kemal Besyûnî Zağlûl neşrini kullandık. Nadiren diğer neşirleri kullandığımız yerlerde söz konusu neşirlere işaret ettik. Nâşir adı zikredilmeyen atıflar Zağlûl neşrine yapılmıştır).

Mukâtil'in zikrettiği rivayetlerin durumu ve sened zincirine önem veren kaynaklarda bu rivayetlerin aslı veya benzerinin bulunup bulunmadığı konusu, üzerinde duracağımız ikinci husus olacaktır. Ayrıca sebep-i nüzûl rivayetlerine yönelik iki eserin kendine mahsus özelliklerini, ikisinin ortak noktalarını ve birbirinden farklı yaklaşımlarını belirlemeye çalışacağız. Ele alacağımız özellikler genel çerçevede olmayıp daha çok söz konusu iki esere odaklanılarak, bu iki eseri birbirinden ayıran ve birbirine bağlayan özelliklerin vurgulanması şeklinde olacaktır.

Böylece sebep-i nüzûl rivayetlerini toplama hususunda kaynak teşkil eden ilk eserlerden Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*'ı ile nüzul dönemine yakın tarihte yazılan Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde bulunan sebep-i nüzûl rivayetleri, mukayeseli bir minvalde ele alınacağı için söz konusu iki eserdeki rivayetlerin birbiriyle uyumlu olup olmadıkları ortaya çıkmış olacaktır.

Çalışmamız hicrî ikinci asırda Kur'an tefsiri bağlamında sebep-i nüzûl rivayetlerine yönelik yaklaşımlara ve bu rivayetlerin nasıl kullanıldığı konusuna da ışık tutacaktır. Nitekim Mukâtil'in eserinin bu çerçevede büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Mukâtil'in muasırı ve meslektaşısı olan âlimlerden Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) ve Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27) gibi isimlerin tefsirleri hicrî ikinci ve üçüncü asırda yazılan önemli tefsir eserlerinden sayılmasına rağmen bunların bir bütün halinde kapsamlı bir tefsir eseri olmayıp sadece hakkında rivayet bulunan âyetlerin rivayetlerini naklettikleri söylenebilir. Söz konusu eserlerin musanniflerinin hadis kökenli âlimler ve eserlerinin de rivayet odaklı olmasından dolayı bu eserlerde Kur'an'ın tefsirinden ziyade hadis rivayet yönteminin ağır bastığı görülmektedir. Ayrıca bu eserlerin sebep-i nüzûl rivayetlerine ayrı bir önem vermediği de söylenebilir. Son dönemde Mukâtil'in eseri keşfedilinceye kadar, hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında ele alınan Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirinin, genel anlamda Kur'an'ı baştan sona âyet âyet tefsir eden ve günümüze ulaşan ilk tam tefsir olarak değerlendirildiği ve sonraki müfessir ve araştırmacılar için kaynak niteliğinde ilk sırada sayıldığı görülmektedir. Fakat Taberî, muhaddislerce cerh edilmesi, isnadları bulunmaması gibi sebeplerle Mukâtil'in rivayetlerine tefsirinde yer vermediğinden yakın zamana kadar Mukâtil'in tefsir tarihindeki yeri fazla dikkat çekmemiştir.

Çalışmamız mukayese içerikli olduğundan, Mukâtil ile Vâhidî'nin eserleri arasında yaklaşık üç asırlık dönem farkının, iki eser arasında yöntem açısından farklılık oluşturup oluşturmadığı hakkında da bilgi verecektir. Söz konusu eserlerin sebep-i nüzûl rivayetleri üzerinde ne kadar durdukları incelendiğinden Kur'an'ın tefsiri için sebebi nüzûl rivayetlerinin önemi de ortaya çıkmış olacaktır.

Bilindiği üzere Mukâtil'in eseri tam bir tefsir kitabıdır. Bir yüksek lisans tezi olarak çalışmamızın kapsamı sınırlı olduğundan, biz bu büyük eserin araştırmaya konu olabilecek çeşitli yönlerinden sadece sebep-i nüzûl rivayetleriyle ilgileneceğiz. Ele aldığımız konu sebep-i nüzûl olduğu için söz konusu alanda kaynak teşkil eden ve elimize ulaşan en eski eser olan Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*'ını mukayesenin diğer unsuru olarak çalışmamıza dahil ettik.

Çalışmamızda söz konusu iki eserde bulunan sebep-i nüzûl rivayetlerini çeşitli yönlerden mukayese ettik. Sebeb-i nüzûl rivayetlerinden bizim konumuzla ilgili olanları ele alıp birlikte değerlendirmeye çalıştık. İki eserden seçtiğimiz sebep-i nüzûl rivayetlerinin özellikleri, dikkatimizi çeken konuları, birbirine benzerlikleri ve birbirinden farklılıklarını çeşitli konular halinde ve her bir konuyu ayrı başlıklar altında kategorize ettik. Başlık altında örnekleri sunarken ilk olarak ilgili âyetin meâlini verdik. Âyet meâlleri için büyük ölçüde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'ân Yolu Meâli*'nden istifade ettik, bununla birlikte bağlama göre diğer meâllerinden de istifade ederek bazı tasarruflarda bulunduk. Âyetlerin meâlini verdikten sonra söz konusu başlıkla ilgili rivayetlerin tercümelerini, çoğunlukla iki eserin her birinden bazı tasarruflarla naklettik. Gerek duyulmadığı yerde ise sadece birinin tercümesiyle yetindik. Tercümeyi verirken büyük oranda Mukâtil'in tefsiri için M. Beşir Eryarsoy'un, Vâhidî'nin eseri içinse Necdet Çağıl-Necati Tetik'in Türkçe çevirilerini kullandık. Sunduğumuz örnekler altında Mukâtil ile Vâhidî'nin zikrettikleri rivayetlerden mukayeseli şekilde bahsettiğimiz gibi her bir kategori sonunda genel bir değerlendirmede de bulunduk. Mukayesemizden net bir sonuca varmak amacıyla söz konusu iki eserin yanı sıra bazı klasik tefsirlerin bahse konu olan sebep-i nüzûl ile ilgili bilgilerinden de yararlandık. Klasik tefsirlerden konumuzla alakalı olan Taberî, Semerkandî (ö. 373/983), Sa'lebî (ö. 427/1035), Begavî (ö. 516/1122) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) tefsirlerine öncelik verdik. Ancak yeri geldikçe Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm, Abdürrezzâk es-San'ânî, Zeccâc (ö. 311/923), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Mâtürîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210) ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirleri ile Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Lübâbü'n-nükûl*'üne de müracaat ettik.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı, yöntemi, kaynakları ve seçtiğimiz eserlerin müelliflerinin hayatlarından kısaca bahsedilmektedir. Birinci bölümde, ele aldığımız eserlerin tanıtımlarıyla birlikte, Mukâtil'in tefsirine ait çalışmamızda önemsedığımız iki önemli husus olan; "rivayet-dirayet açısından Mukâtil'in tefsirinin durumu" ve "Mukâtil'in sebep-i nüzûl rivayetlerinin diğer kaynaklar açısından durumu" konuları da incelenmektedir. İkinci bölümde, bahse konu olan eserlerin kendilerine mahsus bazı özellikler ve ikisine ait bazı ortak noktalarına temas edilmektedir. Üçüncü bölümde, Vâhidî'nin

kitabındaki bazı başlıkları ele aldık ve söz konusu başlık altındaki rivayetleri Mukâtil'in eserinde bulunan ilgili rivayetlerle karşılaştırarak değerlendirdik ve nihayet çalışmamızın sonucunu takdim ettik.

2. Mukâtil'in Hayatı

Doğumu ve Vefatı

Mukâtil b. Süleyman'ın tam adı Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî el-Mervezî el-Horasânî olup künyesi ise Ebû'l-Hasan'dır.³ Kaynaklarda doğum tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte biyografisine dair bazı ipuçlarından hareketle 80 (699) yılı civarında Horasan eyaletinin Belh şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir.⁴ Vefat tarihi hakkında neredeyse tüm kaynaklarda 150 (767) yılında Basra'da son nefesini verdiği belirtilmektedir.⁵

İlim Tahsili ve Seyahatleri

Tabakat eserlerinde Mukâtil'in yetişmesi ve ilim tahsiliyle ilgili yeterli bilgiye rastlanmama ile birlikte kaydettikleri bazı haberlerden ilme elverişli bir ortamda yetiştirildiği tahmin edilmektedir. Babasının Belh'in kadısı olduğu, kendisinin şehrin en büyük camiinde tefsir, kelim ve hadis dersleri verdiği, hemşehrilerinden ve Belh'te vefat etmiş olan Dahhâk b. Müzâhim'den (ö. 105/723) ders aldığı, tefsirini ona sunduğu ve vefatından sonra da onun yanındaki (evindeki) kitaplarını okuduğu gibi haberlere dayanarak daha Belh'te iken ilim tahsilini tamamladığı ve yetişkin bir âlim olup eser vermeye başladığı tahmin edilmektedir.⁶ Böylece doğduğu şehir Belh'te uzun süre yaşadktan sonra Horasan'ın diğer şehri Merv'e geçtiği, Merv'de ilmî faaliyetlerine devam etmekle beraber Horasandaki Emevî yöneticileriyle iyi ilişkiler içinde bulunduğu ve onların adına görevlendirildiği söylenmektedir.⁷ Merv'de iken Cehm b. Safvân'la Allah'ın sıfatları konusunda tarihî tartışması gerçekleşmiştir. Bu tartışma birbirlerine karşı birer kitap kaleme almalarına neden oldu.⁸ Daha sonra Irak bölgesine göç ederek zamanın ilmî ve

³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I-VIII, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru' Sâdır, 1970, V, 255; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, I-IX, nşr. Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1987, V, 192; Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIX, nşr. Şuayb el-Arnaût-Beşşâr Ma'rûf v.dğr., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987, VI, 201.

⁴ Abdullah Mahmûd Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-IV, Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1979 [1980]-1988, V, 28; Türker, Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 134-136.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 255; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 192; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 201.

⁶ Mertoğlu, M. Suat, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXVI (2021/1), s. 187.

⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, I-XI, Mısır: Dâru'l-ma'ârif, 1967, VII, 331-341; Koç, Mehmet Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri*, Ankara: Kitâbiyât, 2005, s. 36; Mertoğlu, "Mukâtil", s. 187.

⁸ Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed, *Mizânü'l-i'tidâl*, I-IV, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963, IV, 173; Ess, *Theologie*, Ess, Josef van, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine*

siyâsi merkezi olan Basra ve Bağdat'ta yaşadı. Söz konusu yerleşmenin hilafetin, Emevî idaresinden Abbasîlere geçtiği dönemde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Mukâtil, daha önce Emevî yöneticileriyle olduğu gibi Abbâsî yöneticileriyle de yakın ilişkiler içinde bulunmuştur. Hayatının ilk yarısını Horasan'da ve diğer yarısını ise Irak'ta yaşadktan sonra kısa bir dönem Mekke ve Beyrut'ta kalmış ve en son Basra'ya tekrar dönüp, burada vefat etmiştir.⁹

Kendilerinden rivayette bulunduğu kimseler

Mukâtil b. Süleyman'ın zikre değer hocalarından bazıları şunlardır: Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Dahhâk b. Mûzâhim, Ebû Abdullah Nâfî' (ö. 117/735), Ebû'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 126/743-44), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735), Şehr b. Havşeb (ö. 100/718), Atıyye el-Avfî (ö. 111/729-30), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Amr b. Şuayb (ö. 118/736), Ebû Saîd el-Makbûrî (ö. 100/718-19).¹⁰

Kendisinden rivayette bulunanlar

Mukâtil b. Süleyman'ın bazı öğrencileri şunlardır: İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/797), Sa'd b. Salt (ö. 196/812), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Velîd b. Müslim (ö. 195/810), Şebâbe b. Sevvâr (ö.204/820), Ebû'l-Cüneyd Darîr ve Ali b. Ca'd.¹¹

Eserleri

Kaynaklarda Arap dili, kelâm ve tefsirle ilgili on iki eser Mukâtil'e nisbet edilmektedir. 1. *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 2. *Tefsîrû'l-hamsi mie âye*, 3. *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 4. *el-Kırâât*, 5. *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 6. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, 7. *Nevâdirü't-tefsîr*, 8. *el-Cevâbât fî'l-Kur'ân*, 9. *er-Red ale'l-Kaderiyye*, 10. *el-Aksâm ve'l-lugât*, 11. *et-Takdîm ve't-te'hîr*, 12. *el-Âyâtü'l-müteşâbihât*.¹² Bunlardan sadece üç eseri günümüze ulaşmıştır. Elimize bulunan eserleri şunlardır

a. *et-Tefsîrû'l-kebîr*: Elimize ulaşan en eski tam tefsir eserdir. Abdullah Mahmûd Şehâte tarafından 1979-88 yıllar arasında tahkik edilerek beş cilt hâlinde Kahire'de ilk basılmıştır. Çalışmamızın ana konusu olan bu eser hakkında ayrı bir başlıkta bahsedilecektir.

Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam, Berlin: Walter De Gruyter, 1992, II, 516, Mertoğlu, "Mukâtil", s. 187'ten naklen.

⁹ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 35-37.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşşâr Avad Ma'rûf, I-XXI, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2002, XV, s. 209; Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 25; V, 48.

¹¹ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 49-50.

¹² İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, nşr. Rızâ Teceddüt el-Mâzindârî, Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübâ, t.y., s. 253-254.

b. *Tefsîrû'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân*: Kur'an'ın ahkâm âyetleriyle ilgili tefsiridir. İlk defa M. M. Sawwaf tarafından 1969 yılında doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. Daha sonra Isaiah Goldfeld tarafından 1980 yılında yayımlanmıştır. Neşet Salâhuddîn tarafından hazırlanan diğer bir neşri de 2008 tarihinde yapılmıştır. Eser M. Beşir Eryarsoy tarafından *Ahkam Âyetleri Tefsiri* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 2005 yılında İstanbul'da tek cilt olarak basılmıştır.¹³

c. *el-Vücûh ve'n-nezâir*: Kur'an'da, birden fazla manaya gelen 185 kelimenin hangi anlamlara geldiğini inceleyen çalışma bu konuda kaleme alınan ilk eser olarak kabul edilmektedir. Abdullah Mahmûd Şehâte tarafından hazırlanan neşri *Mukâtil b. Süleymân, el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* adıyla ilk defa 1975 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Eserin diğer neşirleri ise, Ali Özek tarafından, 1993 yılında İstanbul'da, Hâtim Sâlih Dâmin tarafından 2006 yılında Dübey'de ve Ahmed Ferîd Mezîdî tarafından 2008 yılında Beyrut'ta gerçekleştirilen neşirlerdir. M. Beşir Eryarsoy tarafından *Kur'an Terimleri Sözlüğü* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 2004 yılında İstanbul'da tek cilt olarak basılmıştır.¹⁴

İlmî Şahsiyeti

Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir alanında söz sahibi olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Hatta kendisini eleştirenler bile tefsir sahasında otoritesini itiraf etmektedirler. Elimize ulaşan üç eseri de onun büyük bir tefsir âlimi olduğunun bariz göstergeleridir. Hakkında olumlu yorumların hemen hepsi tefsir konusunda üstün mertebeyi hâiz olduğunu göstermektedir. Tefsir otoritesini kabul eden simalardan en önde zikre değer âlimlerden Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Mukâtil'in tefsiri hakkında “İsnada riâyet etseydi ne kadar muazzam bir ilim olacaktı” ifadesini kullanmıştır. İmam Şâfiî (ö. 204/820) insanların tefsirde Mukâtil'e muhtaç olduğunu bildirmiştir. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) Mukâtil hakkında sorulduğunda, “Onun kitapları vardır, onları ben ancak Kur'an ilmi hakkında uygun görüyorum.” şeklinde değerlendirmiştir. İbn Adî (ö. 365/976), Mukâtil'i insanların Kur'an tefsirini en iyi bilenlerinden biri olarak takdim etmektedir. Mukâtil b. Hayyân (ö.150/767 civar), “Mukâtil'i tefsir ilminde bir deniz gibi buldum” demektir. Zehebî (ö. 748/1348), onu “müfessirlerin büyüğü/ileri geleni” (kebîru'l-müfesssirîn) şeklinde vasıflandırmaktadır.¹⁵

Yukarıdaki veriler ışığında Mukâtil'in, tefsir açısından büyük rağbet görmüş bir kimse olduğunu söyleyebiliriz. Fakat tefsirinde uyguladığı bazı yöntemlerden dolayı âlimler onu eleş-

¹³ Mertoğlu, “Mukâtil”, s. 199.

¹⁴ Mertoğlu, “Mukâtil”, s. 203.

¹⁵ Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XV, 207-213; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 173; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 201.

tirmişlerdir. Tefsirinin en zayıf noktaları şunlardır: İsnada önem vermemesi, İsrâîliyât'a dayanan rivayetlere gereğinden fazla kapılması, teşbih akîdesini savunması.¹⁶ İsnadsız rivayetleri nakletmesi ve İsrâîliyât'a dayalı rivayetlere düşkünlüğü Mukâtil tefsirinde görünen en bariz kusurlardır. Bu konuda bütün âlimlerin hemfikir olduğunu söyleyebiliriz. İsrâîliyât'a dayalı rivayetlere fazla yer verdiği klasik dönemde başta İbn Hibbân (ö. 354/965) olmak üzere bazı âlimler tarafından dile getirildiği gibi son dönemde Louis Massignon (1883-1962) ve I. Goldziher (1850-1921) gibi bazı Batılı araştırmacılar da Mukâtil'in Kur'an bilgilerini Yahudî ve Hristiyan âlimlerden öğrenmiş olduğuna dair bir takım iddialar öne sürmüşlerdir.¹⁷ Mukâtil'e yöneltilen bu türden ithamlara karşı, Mertoğlu'nun dile getirdiği kanaatin doğru olduğunu düşünüyoruz: "İsrâîliyât türü bilgilerin araştırılması, sahabe döneminden itibaren görülen ve bilhassa İbn Abbas ve bazı öğrencilerinin tefsirlerinde rastlanan bir durum olduğundan özü itibarıyla Mukâtil'e mahsus bir kusur olarak görülemez."¹⁸

Hadis ilmi ile alakalı olarak da Mukâtil'in bu alanda yeterli bilgi birikimine sahip olmadığı¹⁹ ve rivayet ettiği hadislerin kabul edilemez nitelikte olduğu belirtilmiştir.²⁰ Hadis ilminin en ağır kusurları, hadis uydurmak ve tedlis yapmaktır. Cerh ve ta'dîl imamı Mukâtil'i bu iki kusurla suçlamışlardır.²¹ Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) "Biz Mukâtil'e mülâki olduk lakin o yalancı idi, ondan hiçbir şey yazmadık" demiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) onun sika olmadığını ifade etmektedir. Buhârî, "O münkerü'l-hadistir, âlimler onun hakkında sustular." demiştir. Nesâî (ö. 303/915), onu Hz. Peygamber hakkında hadis uyduran mâruf dört yalancıdan biri saymakta ve yalancı olduğunu ifade etmektedir. Zehebî de hakkında "metrûkü'l-hadîs" tabirini kullanmaktadır.²² Mukâtil aleyhinde bunlara benzer yorumlar çok fazladır. Bundan dolayı Şehâte, Mukâtil'in naklettiği rivayetleri diğer sahih tarikıyla bulunması şartıyla kabul edilebileceğini bildirmektedir.²³

Mukâtil'in başta teşbih akîdesi olmak üzere bazı itikâdî görüşlerinde Zeydiyye ve Mürcie gibi fırkalara mensup olduğu itham ve tenkitlerine hedef olduğu görülmektedir. Mukâtil'in Zeydiyye akîdesi konusunda Şehâte, tefsirinden örnekler göstererek şu neticeye varmaktadır:

¹⁶ Yazıcı, İshak, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî: Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Erzurum 1982, s. 10.

¹⁷ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fez Yayinevi, 1996, I, 183-184.

¹⁸ Mertoğlu, "Mukâtil", s. 188-189.

¹⁹ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 207.

²⁰ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 50.

²¹ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 43-37.

²² Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 207-213; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 173-174.

²³ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 51.

Mukâtil'in tefsirinden Şi'î Zeydiyye akîdesini benimsediği anlaşılmakla beraber onun Şi'îliği yalnızca Hz. Ali'yi üstün tutmakla sınırlı kalmaktadır. Ancak Hz. Ali'yi üstün tutma çabasında bazen bütün Müminleri kapsayan âm bir âyetin Hz. Ali'ye mahsus olduğunu belirtmekte ve zayıf, mecruh rivayetlerle bu görüşü desteklemektedir.²⁴

Eş'arî (ö. 324/936) ve Şehristânî (ö. 548/995) gibi âlimler Mukâtil'i Mürchie akîdesiyle ilişkilendirmektedirler. Fakat günümüze ulaşan eserlerinde bu mezhebe dair kesin bir bilgiye rastlanmamakla beraber söz konusu iddianın tartışmalı bir zemine dayandırılıp kanıtlanması güç bir görüş olduğu söylenmektedir.²⁵

Mukâtil, en fazla Ehl-i sünnet çizgisinden saptıran teşbih akîdesinden dolayı eleştirilere maruz kalmış, âlimler bu konuda onu kınamışlardır. Ama kaynakların verdiği bilgilere göre, kendisine teşbih hakkında sorulduğunda söz konusu akîdeyi benimsemediğini belirtmiştir.²⁶ Aynı zamanda Cerrahoğlu, Çelik, Yazıcı ve Koç gibi modern araştırmacılar günümüze ulaşan eserlerinde teşbih akîdesine kesin ve net şekilde rastlanmadığını dile getirirler.²⁷ Ancak Mukâtil'in tefsirini tahkik eden Şehâte ise tefsirinde tecsîm akîdesinin açıkça ya da ima yoluyla bulunduğunu belirtmektedir.²⁸

3. Vâhidî'nin Hayatı

Doğumu ve Vefatı

Hicrî beşinci asrın mümtaz âlimlerinin önde gelenlerinden olan Vâhidî'nin tam adı Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Mettûyeh olup künyesi, Ebû'l-Hasen'dir.²⁹ Ancak "Vâhidî" nisbesiyle şöhret kazanmıştır.³⁰ Hicrî dördüncü asrın son yıllarında³¹ Nîşâbur'da ticaretle uğraşan bir ailede doğmuştur.³² Doğum tarihi kaynaklarda bulunmamakla birlikte bazı eserlerde yetmiş yaşında iken vefat ettiği yazıldığına göre hicrî 398 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.³³ Ömrünü ilim yoluna feda ederek, gelecek nesillere paha biçilmez eserler bırakmış-

²⁴ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 251.

²⁵ Koç, "Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi", s. 37.

²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, I-X, nşr. Mâzin Sersâvî, Kahire: Mektebetü'rüşd, 2013, X, 48-49.

²⁷ Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI (1976), 1-35, s. 35; Çelik, İbrahim, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu*, Bursa 2000, s. 141; Yazıcı, "Ebû'l-Leys es-Semerkandî", s. 10; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 37.

²⁸ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 99-110.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 303-304; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 339-342.

³⁰ Mehdî, Cevde Muhammed, *el-Vâhidî ve menhecühû fi't-tefsîr*, Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-şüûni'l-İslâmiyye, 1978, s. 57.

³¹ Mehdî, *el-Vâhidî*, 62; Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 13.

³² Esnevî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987, II, 303-304; Çetin, Abdurrahman, "Vâhidî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLII, 438-439.

³³ Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 62.

tır. Hemen hemen bütün kaynakların Vâhidî'nin vefat tarihi hakkında ittifak ettiği görülmektedir. Ömrünün son döneminde uzun süreli hastalığa yakalanmış ve sonra hicrî 468'de (1076) Nîşâbur'da son nefesini vermiştir.³⁴

İlmî Tahsili

Vâhidî'nin zengin bir aileye mensup olup, âlim yetiştiren şehir olarak ünlenen Nîşâbur gibi ilim merkezinde yetişmesi, ilmî hayatının temelini atmış olması yanında kendisine, ilim dünyasına vâkıf olma fırsatını da sağlamıştır.³⁵ Vâhidî'nin mahalle mektebinde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemek ve temel eğitimleri almakla erken yaşlarda ilk öğrenime başladığı bildirilmektedir.³⁶ Vâhidî'nin ilk hocası, Şeyh Kadı Ebû Ömer Saîd b. Hibetullah b. el-Muvaffik el-Bestâmî en-Nîsâbûrî'dir (ö. 502/1108).³⁷ Daha sonra, dönemin hadis ilmi ve âlimlerinin melcei olarak kabul edilen Dârü's-Sünne hadis merkezinde ders almaya başladığı ve on iki yaşlarında iken sema' ve imlâ yoluyla hadis öğrendiği haber verilmektedir.³⁸ Bu konuda *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*'ında kendisinin şöyle bir ifadesi bulunmaktadır: “Kadı İmam Ebû Bekir Ahmed b. el-Hasan el-Hîrî (ö. 427/1035), 410 yılında Cuma günü namazdan sonra Dârü's-Sünne'de imlâ yoluyla bize hadis nakletti”.³⁹

Seyahatleri

İlmî seyahatleri hakkında Vâhidî şöyle bir ifadede bulunmuştur: “Kendilerinden istifade ettiğim Nîşâbur ve diğer şehirlerin âlimlerini burada zikredecek olsam söz uzar, okuyucu usandır.”⁴⁰ Bu ifadesinden Vâhidî'nin değişik şehirlere çok sayıda ilmî seyahatler yaptığı anlaşılabılır. Ayrıca eserlerinde Cürçân ve Hire gibi bazı şehirlere seyahatlarda bulunup dersler aldığını yazmaktadır.⁴¹

Hocaları

Yukarıda aktarılan söz konusu ifadesinden, Vâhidî'nin çok sayıda hocadan ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır. *el-Basît*'in mukaddimesinde bahsettiği hocalar şunlardır: Lügat ve edebî ilimleri, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Arûzî'den (ö. 416/1026) almıştır. Sarf, nahiv ve me'ânî

³⁴ Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 61.

³⁵ Vâhidî, Ebû'l-Hasen, *et-Tefsîrû'l-basît*, I-XXV, nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân v.dğr., Riyad 2009, nâşirin mukaddimesi, I, 36.

³⁶ Ünsal, Hadiye, “Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII (2013/1), s. 139.

³⁷ Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 63.

³⁸ Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 64; Kara, Osman, “Vâhidî ve Tefsîrindeki Metodu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (2013), s. 30.

³⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, s. 305.

⁴⁰ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, I, 425.

⁴¹ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, nâşirin mukaddimesi, I, 40; Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 68.

ilimlerini ise, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed ed-Darîr el-Kuhunduzî (ö. 420/1029) ve Ebü'l-Hasen İmrân b. Musa el-Mağribî'den (ö. 430/1038) aldığını zikretmiştir. Kıraat derslerini, Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Büstî, Ebû Osman Saîd b. Muhammed ez-Za'ferânî (ö. 427/1036) ve Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Fârisî'den (430/1038) almıştır. Ebû İshâk Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî'den (ö. 427/1035) tefsir ve kıraat ilimleri okumuştur. Bunun dışında kaynaklarda Vâhidî'nin hadis ilimlerinde istifade ettiği hocaları arasında Ebû Ömer Said b. Hibetullah el-Bistâmî, Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Mahmiş ez-Ziyâdî (ö. 410/1018), Ebû Bekr Ahmed b. Hasen el-Hîrî (ö. 421/1030), Hasen b. Muhammed el-Herevî (ö. 435/1043) ve Abdurrahman b. Hamdân en-Nasrûvî (ö. 432/1040) sayılmaktadır. Ayrıca, Ebû Hafs b. Mesrûr en-Nîsâbûrî (ö. 448/1056), İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nîsâbûrî (ö. 449/1057), Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah et-Temîmî (ö. 430/1038), Ebû Hassân Muhammed b. Ahmed el-Müzekkî (ö. 432/1040), Ebü'l-Hüseyin Abdülğâfir b. Muhammed el-Fârisî (ö. 448/1056), Ebû Sa'd Muhammed b. Abdurrahman el-Kencerûzî (ö. 453/1061) ve İsmail b. Ebû Bekir el-Cürcânî gibi âlimlerden de dersler aldığı zikredilmektedir.⁴²

Talebeleri

Uzun süre hocalarının verdiği derslerden istifade eden Vâhidî, eğitim verecek düzeye geldiğini hissedince ders vermeye başlamıştır. Vâhidî'nin derslerine katılan ve kendisinden istifade eden talebelerin sayısı da oldukça fazladır.⁴³ Zikre değer bazı öğrencileri şunlardır: Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Ali el-Hüzelî (ö. 465/1073), Ebü'l-Hasen Ali b. Abbas en-Nîsâbûrî (ö. 491/1098), Ebû Nasr Abdülkerim Ali b. Ahmed el-Haşnâmî (ö. 492/1098), Ebû Said Muhammed b. Mahmûd (ö. 506/1112), Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124), Bekr Yahyâ b. Abdurrahim el-Makberî (ö. 522/1128), Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ahmed el-Mâhiyânî (ö. 525/1131), Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah el-Erğiyânî (ö. 528/1133), Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed el-Fürâvî (ö. 530/1135), Ebü'l-Hasen Abdülğâfir b. İsmâil el-Fârisî (ö. 529/1134), Ebû İsmail b. Ebî Sâlih el-Müezzîn eş-Şâfî (ö. 532/1137), Ebû İshâk el-Merverûzî (ö. 533/1138), Ebü'l-Abbâs Ömer b. Abdullah el-Erğiyânî (ö. 534/1139), Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Muhammed el-Huvârî (ö. 553/1158).⁴⁴

Eserleri

Kendisini ilme vakfeden Vâhidî bir yandan talebelerine ders verip yetiştirirken diğer yandan da insanları ilminden daha fazla faydalanabilmesi için çeşitli dallarda eserler yazmıştır. Söz

⁴² Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, nâşirin mukaddimesi, I, 56-69; Mehdî, *el-Vâhidî*, 65-72; Çetin, "Vâhidî", s. 43.

⁴³ Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 73.

⁴⁴ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, nâşirin mukaddimesi, I, 69-75; Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 73-75.

konusu eserlerin bazıları matbu hâline gelmiş, bazıları el yazması olarak kalmıştır. Diğer bazı eserleri de maalesef kaybolmuştur. Bazı eserleri şunlardır:

a. *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*: Vâhidî'nin yazdığı üç tefsirinden en eski ve en hacimli olanıdır. Eseri İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi hocaları tarafından tahkik edilerek yirmi beş cilt hâlinde 2010 tarihinde Riyad'da yayımlanmıştır.

b. *el-Vecîz fî tefsîri 'l-kitâbi 'l-'azîz*: *el-Basît*'in tam tersine kısa ve özlü bir tefsirdir. İlim seviyesi düşük olanlar hedef alınarak, kolayca okunup anlaşılması amacıyla kaleme alınmıştır. Safvan Adnan Davudî tarafından tahkik edilerek tek cilt şeklinde 1995 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

c. *el-Vasît fî tefsîri 'l-Kur'âni 'l-mecîd*: *el-Basît* ve *el-Vecîz*'den sonra orta düzeyde yazılmıştır, ne *el-Basît* gibi oldukça geniş ne de *el-Vecîz* gibi çok kısadır. Ezher Üniversitesi'ndeki araştırmacılar tarafından tahkik edilerek 1994 yılında 4 cilt olarak Beyrut'ta basılmıştır.

d. *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*: Sebeb-i nüzûl konusunda yazılıp, elimize ulaşmış en eski eserdir. İlk defa hâmişinde Hibetullah b. Selâme'nin (ö. 410/1019) *en-Nâsih ve 'l-Mensûh*'uyla birlikte basılmıştır (Kahire 1315). Çalışmamızın konusu olan bu eser hakkında ayrı başlıkta etraflıca bahsedilecektir.

e. *Fedâilü's-süver*: Bu eser sûrelerin faziletleriyle alakalı hadisleri içeren yüz otuz yedi hadis rivayetinden oluşmaktadır. Mustafa Altındağ, 1988 yılında yüksek lisans tezi olarak eserin tahkikini yapmıştır.

f. *Şerhu Dîvânî 'l-Mütenebbî*: Arap şairi Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) divanının en meşhur şerhidir. İlk defa Abdülhüseyn Hüsâmeddîn tarafından (1854) yılında Bombay'da neşredilmiştir.

Bunlar dışında Vâhidî'ye nispet edilen diğer bazı eserler de şunlardır: *en-Nâsih ve 'l-mensûh*, *Kitâbü 'l-Meğâzî*, *Şerhü Muallakati'n-Nâbigati'z-Zübyânî*, *Tefsîru Esmâ'i'n-nebî*, *Nefyü't-tahrîf 'ani 'l-Kur'âni 'ş-şerîf*, *el-İgrâb fî 'ilmi 'l-i'râb*, *Risâle fî 'l-besmele (Hâşiye 'alâ Şerhi 'l-Besmele)*, *et-Tahbîr fî şerhi esmâ'illâhi 'l-hüsnâ*, *Kitâbü'd-Da'avât*, *Fedâilü 'l-Kur'ân*, *Risâle fî şerefi 'ilmi 't-tefsîr*'dir.⁴⁵

⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 340-341; Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü 'l-müfessirîn min sadri 'l-İslâm hatte 'l-asri 'l-hâzir*, Beyrut: Müessesetu Nüveyhiz es-sekâfiyye li't-te'lîf ve't-terceme, 1988, I, 352; Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 85-97; Vâhidî, Ebû'l-Hasen, *el-Vecîz fî tefsîri 'l-kitâbi 'l-'azîz*, I-II, nşr. Safvan Adnan Dâvudî, Dimaşk-Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye - Dâru'l-kalem, 1995, nâşirin mukaddimesi, I, 31-36; Vâhidî, *et-Tefsîrü 'l-basît*, nâşirin mukaddimesi, I, 76-92.

İlmî Şahsiyeti

Tarâcim müellifleri onu, allâme, muhaddis, musannif, tefsirde asrın imamı, fakih, Arap dili ve nahivde üstat, şair gibi çeşitli lakaplarla anmaktadır.⁴⁶ Ömrünü ilim öğrenme ve öğretmekle geçiren Vâhidî'nin çok sayıda hocaları, talebeleri ve kaleme aldığı paha biçilmez eserleri ile söz konusu lakapları hak ettiği ifade edilmektedir. İtikadda Eş'arî, amelde Şâfiî mezhebine mensup olmakla birlikte Ehl-i sünnet akâidini savunan bir âlimdir.⁴⁷ Hadis'te isnâd-ı âlî'ye ulaştı. Arap dili hakkında derin ilmi *el-Basît* adlı tefsirinden anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Kıftî, eseri şöyle değerlendirmektedir, “Bu eseri inceleyen kimse, Vâhidî'nin Arapça alanında ne kadar geniş bilgi birikimine sahip olduğunu anlar.”⁴⁸

Mütenebbî'nin divanı üzerine kaleme aldığı şerhi, edebiyat alanında üstünlüğünün bariz bir göstergesidir. Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) belirttiğine göre söz konusu divana kırk civarında şerh yazılmıştır. Ama Vâhidî'ninki en faydalı ve en kapsamlısıdır. Bu sahada Vâhidî'nin şerhi benzersiz olup en çok kabul gören eserdir.⁴⁹

Vâhidî'nin ilmî şahsiyetinde en fazla ağır basan yönü tefsirdir. Bütün terâcim âlimleri tefsir sahasında onun söz sahibi olduğunda hemfikirdir. Tefsire dair eserlerindeki üstünlüğü herkes tarafından kabul etmiştir. Zehebî, onun bu yönünü “Vâhidî tefsir ilminde kendi çağındaki âlimlerin önde gelen simalarından biridir” şeklinde değerlendirmektedir.⁵⁰ Vâhidî'nin yazdığı üç tefsir kitabı; *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'âni 'l-kerîm*, *el-Vasît fî tefsîri 'l-Kur'âni 'l-mecîd* ve *el-Vecîz fî tefsîri 'l-kitâbi 'l-azîz* kendi alanlarında zirvede sayılmaktadır.⁵¹ Nitekim Gazzâlî (ö. 505/1111), Vâhidî'nin tefsiri hakkında şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: “Kim Allah'ın kitabını Rasûlullah'tan dinlemek isterse Vâhidî'nin tefsirini okusun”.⁵² Diğer bir rivayete göre tefsir alanında bir eser yazmamasının nedeni sorulduğunda Gazzâlî, “Şeyhimiz Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin bu alanda telif ettikleri kâfidir.” diye yanıt vermiştir.⁵³

⁴⁶ İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, I-IV, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire -Beyrut: Dârü'l-fikri'l-'Arabî - Müessesetü'l-kütübî's-sekâfîyye, 1986, II, 223-225; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 303-304; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 339-341.

⁴⁷ Çetin, “Vâhidî”, s. 438-439.

⁴⁸ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 223.

⁴⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, I, 809.

⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 339-341.

⁵¹ Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân*, I-IV, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1997, III, 74.

⁵² Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 403.

⁵³ Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 155'den naklen.

Vâhidî'nin tefsir eserleri sonraki âlimler tarafından her ne kadar ilgi görüp övgüyle karşılanırsa da zayıf ve uydurma rivayetleri, İsrâiliyyât türü asılsız hikâyeleri içerdiklerinden eleştirilere maruz kalmıştır. İbnü'l-Cevzî, hadis alanında Vâhidî ve hocası Sa'lebî'nin payının az olduğunu bildirerek şöyle bir ifadede bulunmuştur: "Sa'lebî, her sûrenin başında sûrenin faziletine dair uydurma rivayetleri nakletmiştir. Talebesi Vâhidî de bu konuda onu takip etmektedir. Sa'lebî ve Vâhidî'yi yadırgamıyorum. Çünkü ikisi de hadis alanında ehliyet sahibi değildir".⁵⁴ Her iki ismi zayıf ve uydurma rivayetleri nakletmekle suçlayan İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de buna benzer bir eleştiride bulunarak şunları dile getirmektedir:

Hadis ilmini bilen kimseler Sa'lebî'nin sûrelerin fazileti konusunda her sûrenin başında Ebû Umâme'den uydurma hadisler rivayet ettiğinde ittifak etmiştir. Bundan dolayı Sa'lebî'den 'hâtibü leyl' diye söz edilir. Sa'lebî'nin öğrencisi Vâhidî ile bu ikisine benzer müfessirler de tefsirlerinde zayıf hadisler nakletmişlerdir.⁵⁵

Ayrıca İbn Teymiyye diğer bir yerde Vâhidî'yi bid'at konusunda sağlam olmaması ve selef âlimlerinin çizgisinden uzak durması gibi ayıplarla suçlamaktadır.⁵⁶ Yakın dönemde meşhur hadis âlimi Kettânî (ö. 1927), Vâhidî ve hocası Sa'lebî'nin hadis ilminden pek nasipleri bulunmadığını bildirmektedir.⁵⁷

Tefsir edebiyatına dinamik çalışmalarla katkıda bulunan Vâhidî, en çok *Esbâbü'n-nüzûl* eseriyle tanınmıştır. Söz konusu eser alanında en çok ilgi görme ve kaynak teşkil etme şerefini kazanmıştır. Bunun dışında tefsir tarihi kaynaklarında Vâhidî'nin kaleme aldığı tefsir eserleri, Zemahşerî, Râzî ve Kurtubî'nin tefsirleri gibi kaynaklık etme vasfını taşımasına rağmen, her nedense hak ettikleri ilgiyi görmediği söylenebilir. Son dönemde tefsir tarihi yazarlarından, Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'da, Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*'nde Vâhidî'nin tefsir eserlerinden hiç bahsetmemiştir. Turgut ise *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*'nda "el-Vâhidî" başlığı altında kısaca anlatmıştır.⁵⁸ Bunun sebebi de Kur'an tefsiriyle ilgili eserlerinin geç neşredilmesi ve tefsirlerinden ziyade *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eserinin meşhur olması gibi nedenlerden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.⁵⁹

Vâhidî'nin etkisinde kalan müfessirler arasında ondan en çok etkilenen kişinin Râzî olduğu ifade edilmektedir. Dilbilimsel meseleler başta olmak üzere meşhur tefsirinin pek çok yerinde

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Kitâbü'l-Mevzû'ât*, I-III, nşr. Abdurrahmân Muhammed Osman, Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1966, I, 174.

⁵⁵ İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVII, Medine: Mücemmau'l-Melik Fehd, 2004, VII. 12.

⁵⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XIII, 354, 382.

⁵⁷ Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1993, s. 79.

⁵⁸ Ünsal, Hadiye, "Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII (2013/1), s. 143.

⁵⁹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, nâşirin mukaddimesi, I, 347.

ondan nakillerde bulunmaktadır. Kurtubî (ö. 671/1273), nüzûl sebepleri konusunda ondan nakilde bulunmaya özen göstermektedir. Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), İbn Kayyim el-Cevziyye, Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Süyûtî, Âlûsî (ö. 1270/1854) gibi müfessirlerin çoğunun Vâhidî'yi eleştirse de eserlerinde Vâhidî'nin nakillerinden müstağni kalamadığı söylenebilir.⁶⁰

⁶⁰ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, nâşirin mukaddimesi, I, 348-358.

BİRİNCİ BÖLÜM

İki Eserin Tanıtımı ve Bazı Hususiyetleri

1. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân

Kaynaklarda *et-Tefsîrû'l-kebîr*, *Tefsîrû'l-Kur'ân* ve *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* şeklinde geçmektedir. Çelik, eserin Bursa nüshasına dayanarak orijinal adının “Tefsîrû'l-Kur'ân” olduğunu bildirmektedir.⁶¹ Elimizde bulunan en eski bibliyografik kaynak olan İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde “et-Tefsîrû'l-kebîr” olarak adlandırılmaktadır.⁶² Ancak modern araştırmacılardan Mertoğlu, söz konusu adı, müellifin başta *Tefsîrû'l-hamsi mie âye* olmak üzere, tefsire dair küçük hacimli diğer eserlerinden ayrıştırılması amacıyla sonradan eklenmiş bir unvan olduğu ihtimalini ileri sürmektedir.⁶³ Erken dönem tefsir eserlerinin adlarının genel karakteri yani müellife isnad edilerek adlandırma eğilimi dikkate alındığında bu görüşün isabetli olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Mesela *Tefsîru Süfyan es-Sevrî*, *Tefsîru Abdürrezzâk* gibi eserler bu türden adlandırmalara sahiptir. Nitekim eseri ilk tahkik eden Şehâte de onu *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* şeklinde adlandırmaktadır.⁶⁵

Mukâtil'in tefsiri, mushaf sırasına göre Kur'an'ın başından sonuna kadar tefsir edilen ve elimize bulunan ilk tam tefsir olma vasfını hâizdir. Bunun yanı sıra bu eser nüzûl dönemine yakın zamanda kaleme alındığından ayrı bir önem arz etmektedir.⁶⁶ Mukâtil, her ne kadar hadis ilmi ve itikadî açısından eleştirilere maruz kalmışsa da tefsir sahasında söz sahibi olduğu âlimler tarafından kabul edilmektedir. Şâfiî, Abdullah İbnü'l-Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmeleri bu bağlamda örnek olarak zikredilebilir.⁶⁷ Mukâtil'in kendi döneminde alanında henüz görülme-yen benzersiz çalışmalarla çığır açıcı bir rol oynadığı söylenebilir. Kendi türlerinde ilk olma niteliği taşıyan ve günümüze ulaşan üç eserinden *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i bunların en önemlisidir.

Mukâtil'in tefsirinde zikrettiği rivayetlerin kaynakları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Mertoğlu, eserinde onun zikrettiği rivayetlere, yazılı bazı kaynakları derlemek sûretiyle

⁶¹ Çelik, İbrahim, *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirdeki Metodları* [yayımlanmamış doçentlik çalışması], (Bursa 1988), s. 16.

⁶² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 227.

⁶³ Mertoğlu, “Mukâtil”, s. 191.

⁶⁴ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 28.

⁶⁵ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 57.

⁶⁶ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 63.

⁶⁷ Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XV, 207-213.

ulaştığı ihtimalini ileri sürmekte ve Mukâtil'i muhaddislerin tabiriyle “sahafî”⁶⁸ olarak nitelendirmektedir.⁶⁹ Ayrıca mukaddimesinde zikredilen sened zincirlerine göre Mukâtil'in bu eseri, on ikisi tabîî olmak üzere, toplam otuz şeyhten aldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan zikre değer bazı zevatlar şunlardır: Atâ b. Ebû Rebâh, Dahhâk b. Müzâhim, Ebû Abdullah Nâfî, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim, İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. Sîrîn, İbn Ebî Müleyke, Şehr b. Havşeb, Atıyye el-Avfî, Katâde b. Diâme, Mücâhid b. Cebr, Amr b. Şuayb, Ebû Saîd el-Makbûrî.⁷⁰

Literatürdeki verilere göre şu ana kadar eserin dokuz ayrı yazma nüshası bulunmaktadır. Bunların yedisi İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde olup diğerlerinden birisi Mısır, birisi de Bursa'da bulunmaktadır.⁷¹ Bu nüshalar şunlardır:

1. Kahire, el-Ezher, 516 nolu, en eski ve eksik nüshadır. Hicrî dördüncü asırda istinsah edildiği bilinmektedir.
2. İstanbul, Fatih, Feyzullah Efendi, 245 nolu eksik nüshadır. Meryem sûresinden Nâs sûresine kadar olup Hicrî 524 yılında istinsah edildiği bilinmektedir.
3. Bursa, eski eserler, Hüseyin Çelebi, 27 noda kayıtlı olup Hicrî 549 tarihinde istinsah edilmiştir.
4. İstanbul Süleymaniye, Serez No. 245. Eksik nüshadır. Fâtiha sûresinden Kehf sûresinin sonuna kadar bulunmaktadır. Hicrî 630 yılında istinsah edilmiştir.
5. İstanbul Köprülü, 143 nolu nüsha. Hicrî yedinci asırda istinsah edilmiştir.
6. İstanbul Hamidiye, 58 nolu nüsha. Hicrî yedinci asırda istinsah edilmiştir.
7. İstanbul Topkapı, S. III. Ahmet 74 nolu nüsha. Hicrî 886 tarihinde istinsah edilmiştir.
8. İstanbul Topkapı, S. Emanet, 565 nolu nüsha. Hicrî 1165 senesinde istinsah edilmiştir.
9. İstanbul Süleymaniye, Hasan Hüsnü Paşa, 17 nolu nüsha. Hicrî 1166 olup bulunan en yeni nüshadır.⁷²

⁶⁸ Hadis terimi olarak semâ ve kıraat yoluyla değil de elde ettikleri sahîfelerden hadis rivayet edenlere sahafî denildiği bilinmektedir, bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Musahhaf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 230.

⁶⁹ Mertoğlu, “Mukâtil”, 193.

⁷⁰ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 209; Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 25; V, 48.

⁷¹ Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), I, Frankfurt am Main: Brill, 1967, I, 37, Mertoğlu, “Mukâtil”, s. 197'ten naklen.

⁷² Çelik, *İlk Müfessirlerden Mukâtil*, s. 16.

Bilindiği kadarıyla eserin ilk neşri Şehâte tarafından tahkik edilen ve Kahire’de el-He-yetü’l-Mısriyyetü’l-âmme li’l-kitâb’ın *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* adıyla yayımladığıdır. Bu neşrin 1979 senesinde ilk cildi yayımlandı, 1988 yılında da dört cilt hâlinde tamamlandı. Daha sonra “Dirâse” (İnceleme) kısmı eklenerek beş cilt olarak yayımlandı. Ayrıca Mertoğlu, Abdullah Mahmûd Şehâte tarafından tahkik edilen ve hâlen bulunmayan, eserin diğer bir neşrinin 1970/1971 yılında iki cilt halinde basıldığı iddiasında bulunduğu gibi Batılı araştırmacı Josef van Ess’in Mukâtil’in tefsirinin 70’li yıllarda M. M. Sauwaf tarafından neşredildiğine dair verdiği bilginin de doğru olmadığını bildirmektedir.⁷³ Eserin diğer bir neşri ise 2003 yılında Ahmed Ferîd’in tahkikiyle Beyrut’ta Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye tarafından gerçekleştiren üç ciltlik neşri- dir. Fakat Koç, bu neşrinin ilmî usullere dikkat edilerek hazırlandığı konusunda kuşkulı oldu- ğunu dile getirmektedir.⁷⁴ Eser dört cilt hâlinde Türkçeye çevrilmiştir: *Tefsîr-i Kebîr*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.

Tefsirinde izlediği yöntemi ve genel özellikleri özetlemek gerekirse Mukâtil kolay ve an- laşılır bir dil ve üslubuyla eserini kaleme almıştır. Görüş farklılığına yer verme yerine kendi tercih ettiği görüşle yetinmektedir. Mukâtil’in tefsirinin göze çarpan bariz bir özelliği de riva- yetle birlikte dirayetin kullanılış biçimidir.⁷⁵ Hz. Peygamber’den gelen hadislere, sahâbe ve ta- biinden aktarılan rivayet ve açıklamalara dayanmakla beraber kendi görüşlerine de yer verdiği görülmektedir. Bunu yaparken genelde rivayetlerin senet zincirlerini zikretmemektedir. Nadi- ren bazı âyetlerde isnada rastlanabilmektedir. İsnadın her âyette zikredilmeyip bazı âyetlerde zikredilmesinin nedeniyle ilgili olarak da Cerrahoğlu, şöyle bir ihtimalden söz eder: “Zannedi- yorum ki, bu tefsir semâ olmaksızın doğrudan doğruya Mukâtil’in tefsirinden istinsah edilmiş- tir. Pek seyrek olarak rastlanan isnâd ise, semâen gelen haberlere ait olduğu söylenebilir.”⁷⁶ Kur’an’ın Kur’an’la tefsir edilmesine ehemmiyet verilmektedir. Nüzûl dönemini mercek altına alarak âyetlerin açıklamalarında bulunurken sebep-i nüzûlü, nüzûl ortamını, Arap örf ve âdet- lerini zikretmesi, âyetle ilgili kişileri belirlemesi, âyetin inmesine zemin hazırlayan tarih ve arka planını geniş bir şekilde aktarması onun tefsirinin özellikleridir.⁷⁷ İsrâiliyyât kaynaklarından yoğun şekilde yararlanırken kimi zaman bu konuda gereksiz abartıya yönelmiş olduğu ifade edilmektedir. Yahudileri konu alan âyetlerin tefsirinde şahıs isimleri, tarihi vakıa ve sayılar gibi

⁷³ Mertoğlu, “Mukâtil”, s. 197.

⁷⁴ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 38.

⁷⁵ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 63.

⁷⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 193.

⁷⁷ Çelik, *İlk Müfessirlerden Mukâtil*, s. 48.

detaylara fazla yer vermiştir. Muğlâk kelimeleri açıklamasının yanı sıra kelimelerin müteradiflerine de yer vermektedir. Eserde vücûh ve nezâir'e dikkat edilmekte, ayrıca mezhebî tartışmalara rastlanmamaktadır.⁷⁸

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 192.

1.1. Rivayet-Dirayet Açısından Mukâtil Tefsiri'nin Durumu

Çalışmamızın bu kısmında Mukâtil tefsirinin rivayet-dirayet ilişkisi açısından nerede durduğu konusuna da kısaca temas etmek istiyoruz. Hicri ikinci asrın ilk yarısında kaleme alınan bir tefsir eseri olarak düşünüldüğünde dönemin ortak anlayışına göre diğer tefsir eserleri gibi Mukâtil tefsirinin de sırf rivâyete dayalı bir tefsir olduğu akla gelebilmektedir. Bu yüzden eser tanıtımı kısmında Mukâtil'in tefsirinin durumuna bazı örnekler üzerinden bu yönden temas etmenin faydalı olabileceğini düşündük. Bununla birlikte çalışmamızın odak noktası, sebeb-i nüzûl rivayetleri çerçevesinde Mukâtil tefsiri ile Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*'ı arasındaki benzerlikler ve farklılıkların incelenmesi olduğundan tezimizin ağırlıklı kısımları elbette o konuya tahsis edilecektir.

Bilindiği üzere Mukâtil Tefsiri hicrî ikinci asrın ilk yarısında kaleme alınan bir eserdir. O dönemin tefsir eğilimlerinin çoğunlukla rivayete dayandığı bilinmektedir. Söz konusu zaman diliminde yazılan tefsir eserlerine bakarsak, mesela Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm ve Abdürrezzâk es-San'ânî gibi müfessirlerin âyetlerin tefsirinde yalnızca rivayetle yetindiğini görüyoruz. Söz konusu eserlerin diğer bir ortak noktası da Kur'an'ın başından sonuna doğru âyet âyet tefsir etme yerine sadece hakkında seleften rivayet edilen âyetlerle ilgilenmeleridir.⁷⁹ Bunlardan farklı olarak Mukâtil'in, dönemin ortak anlayışını göz ardı edip baştan sona âyet âyet tefsir etme yöntemini tercih ettiği gözlemlenmektedir. Araştırmacılara göre Mukâtil, rivayet yöntemiyle birlikte dirayet yöntemini de kullanmaktadır. Hatta rivayetle dirayeti birleştiren ilk müfessir olarak nitelendirilmektedir.⁸⁰

Çalışmamızın bu kısmında araştırmacıların, söylemlerinin doğru olup olmadığı konusunu inceleyeceğiz. Mukâtil'in, âyetleri dirayet yöntemiyle açıklarken, dirayet yönüne ne kadar girdiğini sorgulayacağız; Mâtürîdî, Zemahşerî ve Râzî'nin tefsirleri gibi dirayet tefsiri olarak sayılabilir mi? Dirayet tefsiri değilse eğer, kendi dönemindeki Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm ve Abdürrezzâk es-San'ânî'nin tefsirleri gibi salt rivayetle mi yetinmektedir? Yoksa bir orta yöntemi mi izlemiştir? Bu sorulara cevap arayacağız.

Rivayet-dirayet ayrımı son asırlarda gündeme gelmiş olsa da hicrî ikinci asırdan, tefsir tarihinin klasik döneminden beri tefsîr faaliyetlerinin “tefsîr bi'l-me'sûr / naklî tefsir” ve “tefsîr

⁷⁹ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 63.

⁸⁰ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 59; Bırışık, Abdulhamit, “Tefsîr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 281-290; Mertoğlu, “Mukâtil”, s. 183-222.

bi'r-re'y' / aklî tefsir" adı altında iki kısma ayrıldığı ve rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsirinin de gelişmeye başladığı söylenebilir.⁸¹

Metot olarak tefsir, "et-tefsîr bi'l-me'sûr" ve "et-tefsîr bi'r-re'y" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Rey ile tefsir de memdûh ve mezmûm şeklinde iki kategori olarak sınıflandırılmaktadır.⁸² Son dönemde me'sûr ve re'y kelimelerinin, rivayet ve dirayet şeklinde terimleşmeye başladığı görülmektedir.⁸³

Rivayet-dirayet ayrımının doğru olup olmadığı konusu da tartışılmıştır. Çünkü hemen hemen her rivayet tefsirinde dirayet, her dirayet tefsirinde de rivayet unsurları bulunmaktadır.⁸⁴ Çalışmamızda rivayet-dirayet ayrımından maksadımız âyetlerin tefsiri esnasında kaynaklara başvurulurken ağırlıklı olarak hangi yöntemin tercih edildiği konusudur. Başka bir deyişle rivayet-dirayet bakımından hangisinin baskın taraf olduğu hususudur.

Terim olarak rivayet-dirayet ayrımı şöyle izah edilebilir: "Kur'an'a, Hz. Peygamber'in sünnetine, seleften gelen haberlere, Arap diline ve Câhiliye Arap şiirine dayanan bir tefsir rivayet eksenli tefsirdir... Dirayet eksenli tefsir ise yalnızca rivayetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat, tarih, sosyoloji, kültür, tarih, astronomi, sosyal psikoloji gibi ilimlere dayanılarak yapılan öznel tefsir demektir".⁸⁵ Birişik, rivayet ve dirayet tefsirlerinin karakterini şöyle anlatmaktadır:

1. Rivayet Tefsiri: Tefsir için kaynak olarak sadece Kur'an-ı Kerîm'i, Resûl-i Ekrem'in sünnetini, sahâbeyi ve sahâbeden faydalanan nesli esas alan ve "me'sûr tefsir" diye de adlandırılan rivayet tefsiri yaklaşımına göre müfessir bu yollarla gelen bilgiyle yetinir ve Kur'an'ı bu kaynaklara dayanarak yorumlar....
2. Dirayet Tefsiri: Re'y tefsiri ve aklî tefsir de denilen bu yönteme göre müfessir rivayet tefsirinin kaynaklarını ve yöntemini kullanmakla yetinmez; yer yer bu kaynakların verilerini eleştirir, rivayetin ortaya koyduğu bilginin yetersiz kalacağı düşüncesiyle ilgili âyeti veya sûreyi yorumlamaya çalışır. Bu tefsir tarzında müfessir daha aktiftir; elinde bulunan kaynakları akıl süzgecinden geçirir, bir bakıma ictehad yapar. Dirayet tefsiri, ulemânın sonradan ihdas ettiği bir yöntem olmayıp kaynağını bizzat Kur'an'ın kendisinden ve Resûl-i Ekrem'in Kur'an'ı yorumlama biçiminden alır...⁸⁶

⁸¹ Salih, Subhi, *Mebâhis fi ulûmi 'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-melayîn, 1977, s. 121; Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 16; Mertoğlu, M. Suat, "Tefsir (Literatür)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 290-294.

⁸² Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü 'l-irfân fi ulûmi 'l-Kur'ân*, I-II, Kahire, Matbaatü İsâ el-Halebî ve şürekâhu, 1943, II, 49; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, I-II, Kuveyt, Dârü'n-nevâdir, 2010, I, 264.

⁸³ Aygün, Abdullah, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (2015/4), s. 141.

⁸⁴ Mertoğlu, "Tefsir (Literatür)," s. 290-291; Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, V (2004/2), s. 55-58.

⁸⁵ Demirci, Muhsin, *Tefsire Giriş*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, s. 70, 76.

⁸⁶ Birişik, "Tefsir", s. 281-290.

Mukâtil'in tefsirini 'rivayet-dirayet' açısından inceleyebilmek için yukarıda zikrettiğimiz rivayet ve dirayet tefsirlerinin kriterlerini esas almakla beraber, Mukâtil'in gerek kendi döneminde gerekse sonraki asırlarda rivayet ve dirayet eksenli yazılmış bazı tefsirlerle örnekler üzerinde karşılaştıracaktır.

a. Fatiha 1/4

Âyet meâli: "Ödül ve ceza gününün tek hâkimi."

Abdürrezzâk es-San'ânî, "يَوْمَ الدِّينِ" kelimesini Katâde'den bir rivayetle şöyle açıklamıştır: "Allah'ın kullardan amellerin hesabını soracağı gündür". Taberî, bahsi geçen âyetin tefsirinde "مَالِكٍ" kelimesinin üç farklı kıraati olduğunu yazmıştır. Her bir kıraati Kur'an'ın diğer âyetleri, hadisler, seleften gelen rivayetler ve Arap şiirleriyle delillendirerek ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Bu kıraatlerden birini tercih etmiş ve tercih sebeplerini de beyan etmiştir. Sonrasında "يَوْمَ الدِّينِ" kelimesinin "hesap günü" anlamına geldiğini söyleyip hadis, eser, Arap şiir ve deyimlerinden bunu destekleyen delillere genişçe yer vermiştir. Zeccâc, söz konusu âyetin i'rab ve kıraati hakkında konuştuktan sonra âyetin anlamını dirayet yoluyla açıklar. Ardından da el-Mü'min 40/16 ve el-İnfîtâr 82/19 âyetlerini delil olarak zikreder. Sonrasında "الدِّينِ" kelimesini Arap atasözü ve şiiriyle izah eder. İbn Ebû Hâtim, söz konusu âyet altında dört rivayeti nakletmiştir. Mâtürîdî, "يَوْمَ الدِّينِ" kelimesinin 'ödül ve ceza (din) günü' anlamına geldiğine dair icmâ olduğunu söylemiş, hemen ardından da es-Sâffât 37/53 ve en-Nûr 24/25 âyetlerini delil olarak getirmiştir. Devamında âyetteki Allah'ın "mâlik" sıfatı hakkında kelâmî açıklamalarda bulunmuştur. Zemahşerî "مَالِكٍ" kelimesinin kıraatiyle ilgili görüşleri zikrettikten sonra naklî ve aklî delilleri kullanarak bunlardan bir görüşü tercih eder. Sonrasında hadis ve şiir ile "يَوْمَ الدِّينِ" kelimesini "ceza (din) günü" diye açıklar. En sonunda lügavî açıdan âyeti açıklamaya uzunca yer verir.

Aynı âyetin Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirindeki açıklamasına bakacak olursak o da diğer müfessirler gibi "مَالِكٍ" kelimesiyle ilgili kıraatlara yer vermeden, doğrudan "يَوْمَ الدِّينِ" kelimesini "hesap günü" diye tefsir etmiş ve ardından da 'Kur'an'ı Kur'an'la tefsir metodu'nu kullanarak, âyeti es-Sâffât 37/53 âyetinden "ءَإِنَّا لَمَدِينُونَ" ibaresiyle açıklamıştır. Sonrasında, kelâm, kıraat veya dille ilgili herhangi bir konuya girmeden kısa, net ve sade bir şekilde dirayet yoluyla anlamını şöyle açıklamıştır: "Şöyle ki: Dünya kralları, dünyada maliktir. Allah Teâlâ, kıyamet günü kendisinden başka hiç kimsenin hiçbir şeye mâlik olamayacağını haber vermektedir. İşte, o gün emir Allah'ındır [el-İnfîtâr 82 /19] buyruğu bunu anlatmaktadır".⁸⁷

⁸⁷ Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I-III, nşr. Mahmud Muhammad 'Abduh, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999, I, 256; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîrü'l-Taberî Câmî'u'l-beyân an te'vîli*

Görüleceği üzere, yukarıda zikri geçen âyetin tefsirinde Abdürrezzâk es-San ‘ânî’ yalnızca bir rivayetle yetinirken, Taberî ise kıratlerden ve âyetteki “يَوْمَ الدِّينِ” kelimesinin anlamlarından bahseder. Taberî’nin bunları yaparken, âyet, hadis, seleften gelen rivayetler ve Arap şiir örneklerine genişçe yer vermesi yanında görüşler arasında ayrıca tercihte bulunduğunu görüyoruz. Dil eksensli tefsire sahip olan Zeccâc da dil bilimsel açısından âyetin açıklamalarının yanı sıra dirayet yöntemini kullanmaktadır. İbn Ebû Hâtim, hiçbir dirayeti kullanmadan, dört rivayeti nakletmekle yetinir. Mâtürîdî, âyetin genel açıklamalarıyla birlikte kelâmî açıklamalarda bulunur. Zemahşerî’nin izlediği yöntemin dirayet ağırlıklı olduğu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Diğer yandan âyetin tefsirinde Mukâtil’i Kur’an’ı Kur’an’la tefsir yöntemini kullanmakla beraber, oldukça sade bir dille aklî açıdan âyeti açıkladığını görmekteyiz.

b. Bakara 2/114

Âyet Meâli: “Allah için yapılan mescidlerde O’nun adının anılmasına engel olan ve onları tahrip etmek için çalışandan daha zalim kim olabilir? Böylelerinin ancak o mescitlere korka korka girmeleri gerekir. Onlar için dünyada rezillik vardır, âhirette en büyük azâp da onlarındır.”

Abdürrezzâk, söz konusu âyetin tefsirini Katâde’den bir rivayetle şöyle anlatır: “(Âyetteki muhatap kitlesi) Buhtunnasr ve yandaşlarıdır. Onlar Beytü’l-Makdis’i yakmışlardır ve buna da Yahudiler ve Hristiyanlar yardım etmişlerdir”. Taberî, söz konusu âyetin “الْمَسَاجِدَ”, “الْظُّلْمَ”, “أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ” ve “وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا” kelime ve âyet parçalarının anlamlarını açıkladıktan sonra, “Allah’ın mescitlerinde Allah’ın isminin anılmasına engel olanlar” ifadesinde muhatap kitlelerin kimler olabileceğine dair üç görüşü nakletmiştir: 1. Hristiyanlar, 2. Buhtunnasr ve yandaşları, 3. Mekke’nin Müşrikleridir. Her bir görüşle ilgili seleften rivayetleri aktarmıştır. En sonunda birinci görüşü tercih etmiş ve tercih sebeplerini de beyan etmiştir. Zeccâc, âyetteki “مَنْ”, “أَظْلَمَ” kelimelerinin i’rabını ve anlamlarını anlatır. Sonrasında âyetteki hedef kitleler hakkında üç farklı görüşü zikreder. Bunlar şöyledir: 1. Romalılar, 2. Mekke’nin Müşrikleri, 3. İslâm’a karşı düşmanlık eden tüm kâfirlerdir.

âyi’l-Kur’ân, I-XXV, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dârü Hecer, 2001, I, 149-59; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, I-V, nşr. Abdülcelîl ‘Abduh Şelebî, Beyrut: ‘Âlemu’l-kitâb, 1988, I, 46-48. ; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘azîm*, I-XVI, nşr. Ahmed b. Abdullah el-Ammârî ez-Zehrânî v.dğr, Dammam: Dâru İbnü’l-Cevzî, 2017, I, 22-23 ; Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, I-X, nşr. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2005, I, 362; Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fî vücûhi’t-te’vîl*, I-III, nşr. Adil Ahmed ‘Abdülmevcûd- ‘Ali Muhammed Muavvaz, Riyad: Mektebetü’l-‘Ubeykân, 1998, I, 115-117; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-IV, nşr. Abdullah Mahmûd Şehâte, Kahire: el-Heyetü’l-Misriyyetü’l-âimme li’l-kitâb, 1979 [1980]-1988, I, 36.

Mâtürîdî, âyetin belli bir hedef kitlesini belirtmeden genel anlamda mescidlerde Allah'ın ismini zikredilmemesine ve onların çökmesine çalışan herhangi bir kişi diye açıklayıp “مَسَاجِدَ” kelimesinin anlamına dair iki görüş belirtmiştir. Bunlardan biri ‘dünyadaki her yer’, öteki ise Mescid-i Haram’ anlamındadır. Zemahşerî, “منع” fiilini dil bilimsel açıdan açıklar. Âyetin muhatap kitlelerinin Hristiyanlar, Romalılar ve Mekke’nin Müşrikleri olduğuna dair görüşleri aktarır. Ardından da “مساجد” kelimesinden maksat Mescid-i Aksâ veya Mescid-i Haram yani tek bir mescit olmasına rağmen “مساجد” çoğul şekilde kullanım nedenini dirayet yönüyle açıklar. En sonunda da “مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ” âyet parçasının anlamlarına dair görüşleri detaylıca anlatır.

Söz konusu âyetin tefsirinde Mukâtil b. Süleyman ise, bu tarihî olayı biraz daha detaylı şekilde anlatmaktadır: “Romalılar Yahudilere karşı galip gelmiş ve onların bazılarını katledip bazılarını de esir almıştır. Beytü’l-Makdis’i tahrip etmiş, içine cifeler atmış ve onun içinde domuzlar kesmişlerdi. Ondan sonra ikinci Roma devrinde Tatser b. Sinâbâtûs (İstafanus dahi denilir) da Yahudileri katletti, Beytü’l-Makdis’i yıktı. Beytü’l-Makdis, Hz. Ömer b. Hattâb zamanında Müslümanlar tarafından tekrar inşa edilinceye kadar bir daha imar edilmedi... Sonra Allah Romalıların durumunu şöyle buyuruyor ki: ‘Onlar için dünyada rezillik vardır’... Konstantiniyye (İstanbul), Rumiyye (Roma) ve Ammuriyye (Amoriyum) adlı bu üç şehrin savaşçıları Müslümanlar tarafından katledilecek, kadın ve çocukları esir edilecektir. Onların dünyadaki rezillikleri işte budur”.⁸⁸

Yukarıda görüldüğü gibi, Abdürrezzâk es-San‘ânî, bir tarihî rivayetle âyeti açıklar. Taberî, genel açıklamalarla birlikte âyetin muhatap kitleleriyle ilgili görüşleri arasında aklî ve naklî delillerle tercihte bulunur. Zeccâc, kendi tarzına göre âyetin i‘rabını anlattıktan sonra âyetin hedef kitleleri hakkında üç görüşü nakleder. Mâtürîdî, herhangi bir tarihî olaya bağlamadan âyeti açıklar. Zemahşerî ise dil, muhatap kitlelere dayanan tarih ve çelişkili gibi görünen itirazlar üzerinde durur ve açıklar. Bahsi geçen âyetle ilgili müfessirlerin izlediği açıklamaları değerlendirecek olursak, Mâtürîdî dışında hepsinin âyetin muhatap kitlelerinden bahsettiği görülür. Âyet tarihî olaya bağlı olduğundan hepsi ilgili olaya kısa şekilde değinmiştir. Fakat Mukâtil’in zikrettiği rivayet diğerlerine göre biraz daha farklı ve detaylı gözükmektedir. Herkes âyet inmeden önceki, geçmişe dayanan tarihi anlatırken Mukâtil, söz konusu âyeti hem nüzûl döneminden önceki hem de sonraki tarihlere bağlar. Tarihî olaylara değinip âyeti açıklaması Mukâtil’in dirayet yöntemini kullanmış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Mukâtil,

⁸⁸ Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I, 286; Taberî, *Câmi‘u l-beyân*, II, 441-448; Mâtürîdî, *Te‘vîlâtü l-Kur‘ân*, I, 543; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 312-313; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 132-13.

âyetin son kısmını “Onlar için dünyada rezillik vardır”... açıklarken gelecekte vuku bulacak tarihî olaylara bağlayıp âyeti tefsir etmektedir. Konstantiniyye, Rumiyye ve Ammuriyye adlı şehirlerin savaşçıları Müslümanlar tarafından öldürülecek, kadın ve çocukları esir edilecektir. Onların dünyadaki rezillikleri işte budur. Âyetin tefsirine Mukâtil’in dirayet yönüyle yaklaştığı gözükmemektedir. Bir tarih rivayetine dayanan bu açıklamayı Mukâtil’e ait bir dirayet tefsiri örneği olarak nitelendirebiliriz. Aynı zamanda ele aldığımız örneklere bakarak Mukâtil’in, tarih rivayetlerine yeterince yer verirken, diğer tefsir eserlerinin tarih rivayetlerine dayanarak tarihî olaylara genişçe yer vermediği söylenebilir. Ancak sonra gelen klasik müfessirlerden Sa‘lebî ve Begavî’nin tefsirlerinde Mukâtil’in zikrettiği rivayet bulunmaktadır.⁸⁹

c. Bakara 2/255

Âyet Meâli: “Allah, (O’dur ki), kendisinden başka hiçbir ilah yoktur. Her zaman diridir ve yaratıklarını her zaman koruyup tek yöneten O’dur. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nun mülkündedir. O’nun katında kendisinin izni olmaksızın hiçbir kimse şefaet edemez. Onların önlerindeki ve arkalarındaki O bilir. O’nun istediğinden başka, O’nun ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.”

“Âyetü’l-Kürsî” ismiyle meşhur olan bu âyetin bir parçasında “Allah’ın kürsüsü” ibaresi geçmektedir. “وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ” Süfyân es-Sevrî “Allah’ın kürsüsü” kelimesini Saîd b. Cübeyr’den bir rivayetle “Allah’ın ilmi” diye açıklamıştır. Taberî, Allah’ın kürsüsünün anlamına dair şu üç görüşü nakletmiştir: 1. Abdullah b. Abbas’tan “Allah’ın ilmi”, 2. Ebû Mûsâ, Dahhâk, Süddî ve diğer bazı âlimlerden “ayakların konulduğu yeri”, 3. Hasan-ı Basrî’den “Allah’ın arşı”dır. Zeccâc, “Allah’ın kürsüsü” açıklamasıyla Allah’ın ilmi ve kudreti şeklinde iki görüşü zikretmiş ve aklî delillerle söz konusu görüşleri desteklemiştir. Mâtürîdî, Allah’ın kürsüsüne dair çeşitli anlamları (ilim, kudret, her şeyin temeli, yaratılışlardan bir yaratılış, genel anlamında kürsü) anlatarak en sonunda, bir kelâmî usûlü beyan etmektedir. Zemahşerî, âyetin “وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ” parçasını açıklarken dört ayrı görüşü zikretmiştir. Bunlar şöyledir: 1. Bu gerçek anlamında değil, Allah’ın büyüklünü hissî bir şekilde hayal edilebilmek için temsili, 2. Allah’ın ilmi, 3. Allah’ın mülkü, 4. Allah’ın arşın yanında yarattığı bir kürsüdür.⁹⁰

⁸⁹ Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsiri l-Kur’ân*, I- X , nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 2002, I, 260-261; Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ’, *Me’âlimü’t-tenzîl*, I-VIII, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemir v.dğr., Riyad: Dâru taybe, 1988, I, 260-261.

⁹⁰ Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullah, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1983, s. 71; Taberî, *Câmi’u l-beyân*, IV, 537-540; Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân*, I, 337-338; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü l-Kur’ân*, II, 237-238; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 481-483.

Mukâtil'e baktığımızda "Allah'ın kürsüsü" ibaresinin açıklanmasına dair hadisin anlamıyla sade ve kısa bir metin kullanarak fakat hadise de değinmeden, bu kelimeyi "Allah'ın kürsüsünün genişliği" anlamıyla aşağıdaki gibi açıkladığı görülür:

كل قائمة الكرسي طولها مثل السموات السبع و الارضين السبع تحت الكرسي في الصغر كحلقة بارض فلاة.⁹¹

Bu anlamda Ebû Zer el-Gıfârî'den (ö. 32 h.) bir rivayet İbn Kesîr'in tefsirinde bulunmaktadır:⁹²

عَنْ أَبِي ذَرٍّ الْغِفَارِيِّ، أَنَّهُ سَأَلَ النَّبِيَّ ﷺ عَنِ الْكُرْسِيِّ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُونَ السَّبْعُ عِنْدَ الْكُرْسِيِّ إِلَّا كَحَلَقَةٍ مُلْقَاةٍ بِأَرْضِ فَلَاةٍ، وَإِنَّ فَضْلَ الْعَرْشِ عَلَى الْكُرْسِيِّ كَفَضْلِ الْفَلَاةِ عَلَى تِلْكَ الْحَلَقَةِ

Ebû Zer el-Gıfârî, kürsî hakkında Hz. Peygamber'e sorduğunda Peygamber (s.a.v.) şöyle cevap verdi: "Canım elinde olan Allah'a yemin olsun ki yedi kat gök ve yedi kat yer, kürsînin yanında ancak çöle atılan bir halka (yüzük) gibidir. Şüphesiz ki arşın küsiye olan üstünlüğü çölün o halkaya olan üstünlüğü gibidir.

Ele aldığımız müfessirlerin açıklamalarını karşılıklı analiz edersek Mukâtil, diğer müfessirler gibi âyetlerin tefsirine ilişkin çeşitli görüşleri belirtmemekle birlikte kendi tercih ettiği görüşü hadisin mücerret anlamıyla açıklamıştır. Mezkûr âyetin en sonundaki "وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ" (O yücedir, mutlak büyüktür) cümlesi hakkında da uzun bir hadisle açıklamada bulunmuştur. Bu âyet-i kerimede Mukâtil'in izlediği yöntemi, Kur'an'ın hadisle tefsir yöntemi olarak rivayet tefsirinin bir örneği olarak değerlendirebiliriz. Mukâtil'in izlediği yöntem diğer müfessirlerden farklı konumundadır. Ele aldığımız tefsirlerden gerek rivayet gerekse dirayet eksenli tefsirlerine bakarsak "Allah'ın kürsüsü"nü açıklamakta çeşitli görüşlere ve te'vîllere yer verirken, Mukâtil sadece kendi tercih ettiği görüşünü destekleyen hadisin anlamıyla yetinmektedir.

d. Âl-i İmrân 3/159

Âyet Meâli: "Sırf Allah'ın rahmetiyle onlara yumuşak davrandın. Eğer onlara karşı kırıkcı, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz yanından ayrıлып giderlerdi. Onları bağışla, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever."

Zikrettiğimiz âyetin bir parçası olan "وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ" (iş hakkında onlara danış), emir kipi şeklinde gelen cümleyi açıklarken, müfessirler, Rasûlullah'a vahiy gelip yol gösterdiği ve hata

⁹¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 213.

⁹² İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, I-VIII, nşr. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Riyad: Dâru taybe, 1999, I, 681.

söz konusu olduğunda ikaz edildiği hâlde, Allah Teâlâ'nın elçisine, sahabeleriyle istişare etmesini emretmesindeki hikmeti farklı şekillerde izah etmişlerdir. Taberî, seleften gelen rivayetlere dayanarak üç ayrı hikmetten bahsederken: 1. Ashabın gönlünün hoşnut edilmesi, 2. İstişare etmenin faziletli bir iş olduğunu belirtmesi, 3. Rasûlullah'tan sonra gelen Mü'minlerin de kendi aralarında istişareye başvurmalarının gerekliliğini öğretmek şeklinde sıralamış ve her zamanki gibi her bir görüşü destekleyen seleften rivayetleri aktarmıştır. İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) toplam altı rivayeti nakletmiştir. Anlamlarına dikkatlice bakılırsa Taberî'nin zikrettiği üç görüşle özetlenebilir. Zeccâc, âyeti şöyle açıklamıştır, “Söz konusu âyet, hakkında vahiy nâzil olmayan durumlara ilişkindir ve ilgili konuda herhangi bir vahiy olduğu hâllerde istişare söz konusu değildir. Allah bu emriyle, istişarenin sünnet olduğunu belirtmekte ve ashabını onurlandırmaktadır”. Mâtürîdî, ictihadın caiz olduğu, ashabın bu ümmetin en üstün mertebesinde bulunduğu ve ashabın icmâının şer'î delili olduğu gibi konuları dirayet yönüyle âyetle kanıtlar ve söz konusu emrin hikmeti hakkında farklı görüşleri şöyle belirtir: 1. Bu emir sadece hakkında nass olmayan konular içindir. 2. Ashabın makam ve ilminin üstünlüğünü göstermektir. 3. Söz konusu emir yalnızca savaşla ilgili konularla alakalıdır. 4. Ashabın gönlünün hoşnut edilmesi içindir. 5. İstişaresiz karar alınmasının Araplara ağır gelmesi söz konusudur. Zemahşerî de hemen hemen aynı hikmetleri anlatmakla birlikte istişarenin faziletiyle ilgili iki rivayet nakletmektedir.

Mukâtil ise, tefsirinde söz konusu âyet parçasını, Câhiliye Arap kültüründeki bir algıyla şöyle tefsir etmiştir: “Câhiliye döneminde Arapların liderleri, onlara istişare etmeksizin bir işi kendi başına kestirip atacak olsa, bu (davranış), Arapların onuruna dokunurdu. Bu nedenle Allah Peygamber Efendimiz'e önemli işlere karar vermeden önce onlarla istişare etmesini emretti. Böylece onların yürekleri ona daha çok ısınır ve onların içindeki kötü hisler daha çabuk kaybolur.”⁹³

Bahsi geçen âyet hakkında ele aldığımız müfessirlerin açıklamalarını karşılaştırsak Taberî, Zeccâc, İbnü'l-Münzir, Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin açıklamaları hemen hemen aynıdır. Herkes kendi tarzına göre “وَشَاوَرَهُمْ فِي الْأَمْرِ” emir kipi şeklinde gelen cümlenin hikmetini beyan etmek amacıyla çeşitli görüşleri ileri sürmüşlerdir. Taberî hadis ve seleften gelen rivayetlere

⁹³ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, VI, 188-191; İbnü'l-Münzir, *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân*, İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim, *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân*, I-II, nşr. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Medine: Dârü'l-meâsir, 2002, I, 466-468; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 483; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 516; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 647; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 310. Ayrıca bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, I-IV, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, I, 311-312.

değinin hikmetleri beyan ederken İbnü'l-Münzir ise ayriyeten hikmetleri zikretmeden hikmetleri içeren hadisleri nakletmekle yetinir. Mâtürîdî ve Zemahşerî, hemen hemen aynı hikmetlerinden bahseder. Mâtürîdî beş hikmetinden sadece biri için Hasan-ı Basrî'den bir rivayette bulunur. Diğer hikmetleri herhangi bir rivayete değinmeden beyan eder. Zemahşerî ise zikrettiği beş hikmetten üçü için rivayetler nakleder. Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin “قيل” (meçhul sîga) ile zikrettiği en son hikmet Mukâtil'in zikrettiği ile aynıdır.

Mukâtil ise Câhiliye Arap örf ve kültürüne dayanarak söz konusu hikmeti ileri sürmüştür. Bunu da Mukâtil'in dirayet tefsirinin bir örneği olarak değerlendiriyoruz. Gördüğümüz kadarıyla söz konusu âyetin tefsirinde, Mukâtil'den önceki ve kendi dönemindeki müfessirlerin buna benzer bir açıklamada bulunmadığı söylenebilir. Büyük ihtimalle Mukâtil'e ait bu görüşü Mâtürîdî ve Zemahşerî gibi sonraki bazı müfessirler “قيل” (meçhul sîga) ile anarken Sa'lebî ve Begavî gibi bazı müfessir ise adını anmak sûretiyle nakletmektedir.

e. Tevbe 9/36

Âyet Meâli: “Gerçek şu ki, Allah'a göre ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına göre on ikidir. Onlardan dördü yasak olanlardır. İşte bu, Allah'ın dosdoğru kanunudur. Bu aylar zarfında kendinize zulmetmeyin, Müşrikler size karşı topluca savaştıkları gibi siz de onlara karşı topluca savaşın. Bilin ki Allah (kötülükten) sakınanlarla beraberdir.”

Söz konusu âyetin tefsiri babında Taberî, Arapların dört aya hürmetle yaklaştığını söyleyip haram olan bu dört ayın isimlerini saymış ve on iki ayla ilgili çok sayıda rivayet aktarmıştır. Naklettiği rivayetlerin temel kaynağı Hz. Peygamberin (s.a.v.) Vedâ hutbesindeki şu söyleyiş üzerinedir: “Zaman döndü, dolaştı, Allah'ın, gökleri ve yeri yarattığı andaki durumuna geldi. Sene on iki aydır, dördü haram ayıdır. Bunların üçü arda arda gelir Zu'l-Ka'de, Zu'l-hicce, Muharrem, Recep ise tektir, Cumad ile Şa'ban arasındadır.”

Zeccâc “Allah katında ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına göre on ikidir” buyurarak şer'î hükümlerin bu kamerî aylar üzerinde döndüğünü belirtmiştir. Mâtürîdî ve Zemahşerî, âyeti yukarıda zikrettiğimiz Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) hadisiyle açıklamışlardır.

Mukâtil tefsirine gelince, söz konusu âyeti, sebab-i nüzûlüne dair şu rivayetle açıklanmıştır: “Allah Peygamber Efendimiz'e Mekkenin fethini nasip etmeden evvel mü'minler, Medine'den Mekke'ye doğru yola çıktılar da 'Mekke kâfirlerinin yasak ayda bizimle savaşmak

için karşımıza çıkacaklarından korkuyoruz' dediler. Bunun üzerine Allah, "Gerçek şu ki, Allah katında ... ayların sayısı on ikidir" âyetini indirdi."⁹⁴

Yukarıda görüldüğü gibi, müfessirler söz konusu âyeti Peygamberin meşhur hadisiyle açıklarken, Mukâtil ise âyeti, sebab-i nüzûl rivayetiyle tefsir etmekte ve nüzûl döneminde bulunan olaya bağlamaktadır. Mukâtil'in izlediği bu yöntem, rivayet yöntemi olmakla beraber âyetler açıklamasında diğer müfessirlere nazaran Mukâtil'in nüzûl dönemini daha fazla önem-sediğini göstermektedir.

Değerlendirme

Mukâtil b. Süleyman hicrî 150 yılında vefat etmiş olduğuna göre onun yazdığı tefsirin hicrî ikinci asrın başlarında yazılmış olduğunu söyleyebiliriz. Elimize ulaşan bilgilere göre, o döneme kadar hâkim olan yöntemden ayrılarak, Kur'an'ı baştan sona âyet âyet tefsir eden ilk müfessirin Mukâtil b. Süleyman olduğu söylenebilir.⁹⁵ Bu dönemdeki dikkat çekici bir husus da dirayetten ziyade rivayetle tefsir metodunun ağır basmasıdır.⁹⁶ Bu hususta Mukâtil'in izlediği yöntem nedir? Mukâtil'in eseri rivayet-dirayet bakımından hangi konumdadır? Bu sorulara cevap aramaya çalıştık. Yaptığımız inceleme sonucunda Mukâtil tefsiri hakkında şunları söyleyebiliriz: Mukâtil'in rivayet-dirayet konusunda kendi çağının ortak anlayışı ve yaklaşımlarından etkilenmiş olduğu, fakat aynı zamanda kendine has tefsir yöntemlerine başvurmuş olduğu da açıkça görülmektedir. Dönemin baskın hususiyeti olan rivayete dayalı tefsir yöntemini kullanmasına rağmen ne yazık ki senede önem vermediğini görüyoruz.

Mukâtil'in tefsirinde her ne kadar rivayet ve dirayet unsurlar kullanılırsa da ne kendi dönemindeki Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm veya Abdürrezzâk es-San'ânî'nin tefsirleri gibi salt rivayetler sağlandığı, ne de rivayet-dirayet yöntemlerini birleştiren Taberî gibi karma yöntemi kullandığı söylenebilir. Zeccâc, Mâtürîdî ve Zemahşerî gibi dil ve akıl yönü ağır basan tefsirlerden de sayılamaz. Mukâtil'in kendine mahsus, ince bir çizgi içerisinde sistematik, kolay ve anlaşılır bir metodu kullandığı ve rivayete ağırlık vermekle birlikte yeri geldikçe dirayete de yer verdiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda bahsedilen örnekleri göz önünde bulundurarak Mukâtil'in rivayet yönünü değerlendirek; bilindiği gibi Mukâtil, rivayetlerin senedini aktarmamaktadır. Sayı az olsa da Peygamber Efendimiz'e ulaşan hadislerle senet aktarmadan tefsir etmektedir. Mukâtil tefsirini,

⁹⁴ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, XI, 439-42; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, II, 445-446; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, V, 365-366; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 41-42; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 169. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 142.

⁹⁵ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* V, 69.

⁹⁶ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* V, 69.

Kur'an'ı hadisle tefsir etme bakımından incelediğimizde, yukarıda geçen rivayet ağırlıklı tefsirlerdeki kadar fazlaca hadis kullanmamasına rağmen, ihtiyaç duyulan yerlerde hadislerle de başvurduğunu görmekteyiz. Buna örnek olarak “Âyetü'l-Kürsî”nin son parçası “وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ” tefsirine bakılabilir. Mukâtil bazen hadis metnini zikretmeden sadece anlamını ifade ederek âyetlerin tefsirini vermektedir. “Allah'ın Kürsüsü” ibaresini tefsir ederken buna başvurduğunu görmekteyiz.

Doğrudan Peygamber Efendimiz'e ulaşan hadislerle açıklamasından ziyade nüzûl dönemini esas alarak tefsir etme ve sebep-i nüzûl rivayetlerine öncelik verdiğini görüyoruz. İncelediğimiz örnekleri göz önünde bulundurursak, mesela Tevbe 9/36 âyeti tefsir ederken Mukâtil'in sebep-i nüzûl rivayetlerinden özenle yararlandığını görmekteyiz. Mukâtil söz konusu âyeti sebep-i nüzûl rivayetiyle tefsir ederken, ondan sonra gelen klasik dönem müfessirlerinden Zeccâc, Taberî, İbn Ebû Hâtim, Sa'lebî ve Zemahşerî ise mezkûr âyette geçen ayla alakalı konulara genişçe yer verdikleri hâlde sebep-i nüzûle dair hiçbir rivayetten bahsetmemektedirler. Hakıkında herhangi bir sebep-i nüzul rivayeti olmadığı hâlde, âyetin arka planına dair siyer, Arap örf, âdet ve kültürle ilgili bilgiler bulduğunda Mukâtil, onu tefsirinde kullanmayı tercih etmektedir. Âl-i İmrân sûresinin 159. âyetindeki “وَشَاوَرُهُمْ فِي الْأَمْرِ” cümlesinin tefsiri buna örnek olarak verilebilir.

Mukâtil tefsirinde çokça görünen bir husus Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesidir. Mukâtil yaratılış, İsrâiliyyât ve gaybla ilgili konulara gelince, genişçe rivayetler aktarmaktadır. Hatta bunu yaparken zaman zaman abartıya kaçtığı da söylenebilir. Bu konularda çok sayıda rivayet nakletmesi ve İsrâiliyyât'tan desteklemesi Mukâtil tefsirinin rivayet eksenli olduğuna da işaret etmektedir.

Ele aldığımız örnekler itibariyle Mukâtil tefsirinin dirayet yönü hakkında şunları söyleyebiliriz: Gördüğümüz kadarıyla Mukâtil, tefsirinde zaman zaman dirayet yöntemini kullansa da tefsirinde rivayet yöntemine ağırlık vermektedir. Tefsir yazıldığı dönemin baskın karakterini açıkça taşımaktadır. Dil, kelâm, tasavvuf, ahkâm ve benzer konulara ağırlık vermemekle beraber âyetin anlaşılması için gereken açıklamaları sade dille yaptığını, ayrıca sadece kendi tercih ettiği görüşle yetindiğini de görüyoruz. Mukâtil, tefsir yaparken ağırlıklı olarak nüzûl dönemini esas almaktadır. Aynı zamanda gerek duyduğu yerlerde aklî görüşlere sade ve kısa şekilde yer vermektedir. Yani Mukâtil'in rivayet ve dirayet yöntemlerini birleştirerek kendine özgü bir tefsir yöntemine sahip olduğu kanaatindeyiz.

1.2. Mukâtil'in Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinin Diğer Kaynaklar Açısından Durumu

Bilindiği üzere, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde rivayetlerin isnad zinciri hemen hemen yoktur. Rivayet zincirine önem verildiği bir dönemde yazılmış bu eserde isnad zincirinin olmaması büyük bir eksiklik olarak görülmektedir. Bu yüzden Mukâtil, âlimler tarafından eleştirilere uğramış ve güvenilirliği sorgulanmıştır. Buna rağmen Mukâtil'in eseri, nüzûl dönemine yakın zamanlarda yazılmış ve günümüze ulaşan en eski tam tefsir eseri olma vasfına sahip olduğundan ayrı bir önem taşımaktadır. Ancak aklımıza, neredeyse senedi aktarılmamış bir tefsir eserinden ne kadar faydalanabiliriz? Sorusu gelebilir. Halbuki Abdullah b. Mübârek'in şu sözü bütün âlimler tarafından kabul edilmektedir:

”الإسناد من الدين، لولا الإسناد لقال من شاء: ما شاء“⁹⁷

Yani, İsnâd dîndendir. Eğer isnâd olmasa idi muhakkak her isteyen istediğini söylerdi. Hadis başta olmak üzere tefsir, fıkıh, siyer gibi dinle doğrudan ilişkili ilimlerde genel kabul gören prensip niteliğini kazanmış ve buna binaen dinî alanlarında senedin gerekliliği vurgulanmıştır.⁹⁸ Bu açıdan Mukâtil'in eserinin büyük bir kusurla malûl olduğunu söylemeliyiz. Burada şunu da belirtmeliyiz, senet ölçütü ve prensipleri dinî ilimlerin her alanında aynı seviyede itibar görmemektedir. Tefsirdeki senet ölçüsü ve prensiplerinin hadisteki gibi titiz olmadığı kabullenilmektedir.⁹⁹ İbn Teymiyye'nin şu sözleri de buna işaret etmektedir-

ومعلوم أن المنقول في التفسير أكثره كالمنقول في المغازي والملاحم، ولهذا قال الإمام أحمد "ثلاثة ليس لها إسناد: التفسير، والملاحم، والمغازي، ويروى ليس لها أصل أي إسناد، لأن الغالب عليها المراسيل".¹⁰⁰

Yani, tefsirde nakledilenlerin çoğunun meğâzî ve melâhim'de nakledilenlere benzediği bilinmektedir ve bu yüzden İmam Ahmed şöyle buyurmuştur: “Üç şeyin isnadı yoktur: tefsir, meğazi ve melâhim”. Bunların aslı yani senedi olmadığı rivayet edilmektedir. Çünkü bunların çoğu “mürsel” rivayetlerdir.

Bu yüzden, tefsir ilminin rivayetlerinin hadis alanındaki rivayetlerden farklı bir nakil geleneğine sahip olduğu vurgulanmakla birlikte, hadisteki rivayetler şer'î bir nas ve delil olup

⁹⁷ Müslim, Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1991, I, 15.

⁹⁸ Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammad Abdülhay, *el-Ecvibetü'l-fâzıla*, Kahire: Dârü's-selâm, 2007, s. 27.

⁹⁹ Koç, Mehmet Akif, “İsnâds and Rijâl Expertise in the Exegesis of İbn Abî Hâtim (327/939)”, *Der Islam*, 82 (2005), s. 158-162; Karataş, Ali, “İslam Geleneğinde Rivayet Algısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII (2018/1), s. 44.

¹⁰⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XIII, 346.

üzerine şer‘î hükümler kurabilmenin mümkün olduğu, tefsirdeki rivayetlerin ise Kur‘an naslarının anlaşılmasına yardımcı olan bilgiler niteliğinde olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹ Buradan hareketle tefsir ve hadis rivayetleri arasında fark olduğunu söyleyebiliriz. Hadisteki gibi tefsirde de aynı titizlikle davranılmamalıdır. Herhangi bir tefsir eseri yalnızca senedinin olmamasından dolayı kendisinden faydalanılamaz anlamına gelmemektedir.

Burada bir konuya daha işaret etmek istiyoruz. Mukâtil‘in, Kur‘an‘ın muhtevasına odaklanan ve anlaşılmasında daha kolaylık sağlayan bir yöntem olarak rivayetlerin senetlerini bilinçli hazfettiği söylenmektedir. Dinç‘e göre tefsire dair nakillerin her birisi için isnad zikredilmeyip tefsirde kullanılan kaynaklar mukaddimede ayrıntılı olarak verilmesi şekilde kurulan bu yöntemi ilk kez Mukâtil kullanmıştır. Mukâtil‘den sonra hicrî IV. asra kadar hadis ehlinin nakil anlayışı hâkim paradigma hâline geldiği ve rivayetlerin senedlerine oldukça önem verildiği görülmektedir. Bundan sonra Semerkandî, İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008) gibi müfessirler tarafından söz konusu yöntem yeniden başlatılmış olup Sa‘lebî ve Begavî‘yle birlikte kurumsallaştırmıştır.¹⁰² Mukâtil‘in Kur‘an‘ı baştan sona âyet âyet tefsir etmesi, naklin yanında aklı kullanması, *el-Vücûh ve‘n-nezâ‘ir* ve *Tefsîrû‘l-hamsi mi‘e âye mine‘l-Kur‘ân* gibi kendi türlerinde ilk olma nitelikli yöntem ve eserleri, onun sistematik ve düzenli yazma niteliklerine işaret etmekle beraber kendi dönemindeki diğer âlimlere karşı yeni yöntemi ve metotları icat etme eğilimine işaret etmektedir. Buradan hareketle Mukâtil‘in, dönemin ortak anlayışını göz ardı ederek tefsirinde senetleri hazfedip muhtevaya odaklı bir yöntemi bilinçli kullandığını düşünüyoruz.

Mukâtil‘in tefsirinin kaynaklık teşkil eder nitelikte olduğu ve tefsir sahasında otorite olarak kabul edildiği bilinmektedir. Muhaddisler tarafından bunca eleştiri ve bunun da ötesinde, Sünnî kimliğinden uzaklaştıran teşbih, tecsîm gibi en tehlikeli ithamlarla vasıflandırılmış olmasına rağmen nasıl olur da tarih boyunca müfessirlerce Mukâtil tefsirinden yararlanabilmektedir? Mukâtil‘in tefsirdeki önemi nereden geliyor? Bu sorunun cevabı olarak, her ne kadar Batılı araştırmacılardan Goldziher, Mukâtil tefsirinin diğer özelliklerini göz ardı ederek “mitolojik” karakterini vurgulasa ve ona katılan van Ess de Mukâtil‘in eserinin günümüze gelebilmesinin sebebini, efsanevi yorumlarının bulunmasına bağladığını söylese de bu görüşün isabetli olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.¹⁰³ Çünkü Mukâtil tefsirinin diğer özelliklerinin tamamen göz ardı edilip sadece “mitolojik” yönüne ışık tutularak bu görüşün ileri sürülmesi eksik bir değerlendirme sunacaktır. O yüzden Mukâtil tefsirinin günümüze kadar rağbet görmesi ve müfessirlerce

¹⁰¹ Öztürk, Mustafa, “Tefsir Geleneğinde Selefîlik Ekolu”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, I (2015/1, 2), 206.

¹⁰² Dinç, Ömer, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, Hitit Ü. S.B.E., yayımlanmamış doktora tezi, Çorum 2019, s. 309.

¹⁰³ Ess, *Theologie*, II, 519, Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 61‘ten naklen.

benimsenmesinin nedeni Mukâtil tefsirini inceleyen bazı bilim adamlarının değerlendirmelerinde aramaya çalışacağız.

Mukâtil tefsirini ilk tahkik eden âlimlerden olan Şehâte'nin değerlendirmesi şu şekildedir:

وإلي جوار هذه العيوب التي لصقت بمقاتل، نجد عبقرية تصل بصاحبها إلى إدراك اسمي المعاني وأعلامها، وهو يفسر كتاب الله في سهولة ويسر، ولذا حظي تفسيره بإعجاب المعجبين، وثناء أئمة الأعلام.¹⁰⁴

Şehâte'nin bu ifadelerden anlaşılan şu ki Mukâtil'in tefsirinde bazı zayıf noktalar olsa da onun tefsirinin sonraki âlimler tarafından kabul edilmesinin en önemli nedenlerden biri, kolay ve anlaşılır bir metodu kullanmasıdır.

II ve III. yüz yıllardan günümüze ulaşan papirüsleri araştıran Amerikan şarkiyatçısı Nabia Abbott, Mukâtil'i şöyle tasvir eder:

Muqatil with his several and varied tefsir works emerges as not only the most prolific but also the leading Qur'anic commentator of his day. His knowledge and initiative were put to use in the development of the various specialized branches in that field, and his works came to be widely used but for the most part without formal or public acknowledgment, largely out of deference to the sentiments of powerful orthodox circles.¹⁰⁵

Çelik *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirdeki Metodları* adlı tezinin sonuç kısmında şunları söyler:

Telif ettiği eserlerinden de anlaşılacağı gibi Mukâtil'in Arap dili ve edebiyatına vukufiyeti tamdır. Bu kabiliyeti sayesinde Kur'an'daki garip kelimeleri açıklamada bir otorite olarak kabul edilmiştir. Mukâtil'in tefsirinde ve Vücûh ve'n-Nezâiri'nde geçen kelimelerin izahlarının bir bir tespit edilmesiyle, Kur'an'da geçen kelimelerin en isabetli manalarını veren bir sözlük meydana getirmek mümkündür. Bunun yanında Kur'an'ı Kur'an'la tefsir, esbâb-ı nüzûl, Arap örf ve âdetleri, nâsih mensûh ve hurufu mukattaa konusunda orijinal görüşler nakletmiş ve bu görüşlerin kaybolmasını önlemiştir.¹⁰⁶

Türker, Mukâtil'in eserlerinin önemini şöyle anlatır:

Mukâtil'e atfedilen eserler onun nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih, vücûh-nezâir gibi tefsir ilminin ana meseleleriyle ilgilendiğini ve bu konularda kitaplar yazarak bu ilmin inşasında önemli rol oynadığını göstermektedir. Mukâtil âyeti âyetle tefsir etmiş, rivayet ve dirayet

¹⁰⁴ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 60.

¹⁰⁵ Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri, II Qur'anic Commentary and Tradition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1967, II, 106.

¹⁰⁶ Çelik, *İlk Müfessirlerden Mukâtil*, s. 119.

yöntemini birlikte kullanmıştır. Bu sebeple Mâtürîdî gibi sistematik ve kapsayıcı olmasa da akılî tefsir yöntemini kullanan ilk müfessir kabul edilmiştir... Hadisteki eleştirilere rağmen tefsirdeki otoritesi Mukâtil'i haklı bir üne kavuşturmuş ve ihtiyatla da olsa erken dönemden itibaren eserlerine başvurulmuştur.¹⁰⁷

Mertoğlu, Mukâtil'in tefsir yöntemini şöyle açıklar:

Mukâtil tefsirdeki otoritesini şüphesiz sadece kendinden öncekilerden yaptığı nakillerle elde etmiş değildir. O tefsirde sadece rivayeti değil, aynı zamanda dirayeti de kullanan ilk müfessirlerden biri olarak görülebilir. Âyetleri bağlamına ve Kur'an içindeki bütünlüğüne riâyet ederek tutarlı şekilde tefsir etmeye çalışması, Kur'an'ın te'vil edilmesinde kendine mahsus bir yaklaşımı bulunması gibi hususlar onun bu yönüne işaret etmektedir.¹⁰⁸

Dinç, Mukâtil hakkında şöyle yorumda bulunuyor:

Mukâtil b. Süleyman erken dönem tefsir birikimin aktarılması konusunda öncü bir vazife görmüştür. Öyle ki yaptığımız bazı mukayeseler neticesinde kendisi İbn Abbas'ın Ali b. Ebû Talha tarihiyle gelen tefsir nakillerini bazı durumlarda lafzî olmak üzere çoğunlukla aynı anlamda aktarmaktadır. Ayrıca Yahyâ b. Sellâm'ın kendisinden yararlandığını gösterecek pek çok benzerliğin bulunması, Mukâtil'in daha sonraki zaman dilimlerinde birçok müfessir tarafından kaynak olarak telakki etmesi, onun erken dönem tefsir malzemesinin taşıması bakımından vazgeçilmez oluşuna işaret etmektedir.¹⁰⁹

Yukarıda alıntılarladığımız değerlendirmelerde, Mukâtil tefsirinin ayrıcalığı ve diğer tefsirlerden onun tefsirini ayıran özellikler bulunmaktadır. İşte bu hususiyetlerinden dolayı hakkında çeşitli eleştiri ve sansürlerin damga olmasına rağmen müfessirlerin onun tefsirinden müstağni kalamadığını ve bu eserin elimize ulaşabildiğini düşünüyoruz.

Söz konusu değerlendirmeleri özetlemek gerekirse şöyle söyleyebiliriz. Mukâtil'e özgü noktalar şunlardır: Âyetlerin tefsirinde anlayışlı ve sade dil üslubu kullanmakla beraber ihtilaflı görüşlere girmeden en doğru anlamı seçmesi, tefsir ilmine ilişkin çalışmalarının çeşitliliği, üretkenliği ve her şeyden öte çalışmalarının kendi türlerinde öncülük vasfını haiz olması, kendisinin Arap dili ve edebiyatında tam bilgi sahibi olması ve tefsir ilmine dair orijinal görüşleri taşımasıdır. Bunlarla birlikte âyetlerin bağlamına ve Kur'an içindeki bütünlüğüne riâyet ederek tutarlı ve düzenli şekilde tefsir etmesinin yanı sıra akıl ile nakli birleştirmesi Mukâtil'e mahsus yöntemlerdir. Mukâtil, erken dönem tefsir birikiminin aktarılmasında önemli rol oynayan müfessirdir. Araştırmacıların değerlendirmelerinin özetine ek olarak şunu söylemek istiyoruz: Zik-

¹⁰⁷ Türker, "Mukâtil b. Süleyman", s. 134-136.

¹⁰⁸ Mertoğlu, "Mukâtil", s. 190.

¹⁰⁹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir*, s. 306.

rettiğimiz özelliklerle beraber Mukâtil'in eserlerinde onun itham edilmesine sebep olan görüşlerin açıkça görülmemesinin de onun tefsirinin müfessirler tarafından kabul edilmesi ve günümüze kadar ulaşmasında önemli ölçüde etkin olduğunu düşünüyoruz.

Kanaatimizce, tefsir ilmi henüz gelişmemiş ve tefsir yorumları rivayet şekilde sınırlı olduğu bir dönemde yukarıda zikrettiğimiz Mukâtil'in çalışmaları kendi zamanını aşan bir rol oynamış ve tefsir ilminin ayrı bir ilim olarak gelişmesinde esas adımlar atmış oldu. Bu yüzden sonraki dönemlerde tefsir ilminde vazgeçilmez bir esere dönüşmüştür.

Mukâtil tefsirinin senedsiz olarak naklettiği rivayetlerin çoğunun muteber kaynaklarda asıllarının bulunduğu söylenmektedir. Mukâtil tefsirinin rivayetlerinde isnad bulunmaması hakkında Koç, "İsnadsız zikrettiği bütün rivayetlerin sorunlu olduğu söylenemez" demiştir.¹¹⁰ Nitekim Mukâtil tefsirini ilk tahkik eden Abdullah Mahmûde Şihate de benzer bir sonuca varmakta ve Mukâtil'in zikrettiği birçok hadisin, sahîh kitaplarda yer aldığını söylemektedir.¹¹¹ Buradan hareketle Mertoğlu, Mukâtil'in rivayetlerinin muhtevadan ziyade şekille alakalı bazı eksiklik ve kusurlarla ma'lûl olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹²

Çalışmamız sebep-i nüzûlle doğrudan alakalı olduğundan, biz sadece Mukâtil'in aktardığı sebep-i nüzûl rivayetlerinden birkaç örnek üzerinde duracağız. Bu rivayetlerin durumuna bakıp söz konusu rivayetlerin benzeri veya aslının, kabul gören kaynaklarda yer alıp almadığını inceleyeceğiz. Kabul gören kaynaklardan maksadımız, hadis veya tefsir alanında senet açısından otorite makamına sahip olan ya da tarih boyunca tefsir alanında kaynaklık teşkil eden eserlerdir.

a. Bakara 2/104

Âyet Meâli: "Ey iman edenler! 'Râinâ!' demeyin; 'unzurnâ' deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır."

Mukâtil b. Süleyman söz konusu âyetin sebep-i nüzûlüyle ilgili şu rivayeti aktarmıştır: "Mü'minler Câhiliye zamanında birbirlerine hitap ettikleri gibi Peygamber Efendimiz'e, 'Râ'ina sem'ake' [bizi dinle, bize kulak ver] dedilerdi. Yahudilerin dilinde ise bu kelime 'sövmek' anlamında kullanılırdı. Yahudiler bu sözü duyunca hoşlarına gitti ve Peygamber'e (s.a.v.) aynı şekilde hitap etmeye başladılar. Ensar'dan bir kişi, Sa'd b. Ubâde el-Ensârî- Yahudilere,

¹¹⁰ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 39.

¹¹¹ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 51

¹¹² Mertoğlu, "Mukâtil", s. 187.

‘Sizden bir kimse Peygamber’e bu sözle hitâp edecek olursa, yemin ederim boynunu vuracağım’ dedi. Allah da Mü’minlere öğüt vererek, Ey Mü’minler! {Peygamber’e} ‘Râ’ina’ demeyin buyurdu”.¹¹³

Taberî, Katâde’den buna yakın anlama gelen bir rivayeti kısa şekilde nakletmiştir. Vâhidî, Kurtubî ve Süyûtî, İbn Abbas’tan çeşitli senedlerle aktarmışlardır.¹¹⁴ Ancak senedlerin zayıf olduğu söylenmiştir. Sa’lebî, Begavî, Zemaşerî ve Râzî kendi tefsirlerinde söz konusu âyeti tefsir ederken, aynı rivayeti sened aktarmadan zikretmişlerdir.¹¹⁵

b. Bakara 2/143.

Âyet Meâlî: “...Allah imanınızı asla zayıf edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.”

Mukâtil b. Süleyman yukarıdaki âyeti tefsir ederken şu sebab-i nüzûl rivayetini nakletmiştir: “Yahudiler şöyle sordular: Peki, kiblemize doğru namaz kılarken sizden vefat edenler hakkında şehadetiniz (kararınız) nedir? Zira, kible Kâbe’ye doğru çevrilmeden evvel Benî Neccâr’dan Es’ad b. Zürâre ve Benî Seleme’den el-Berâ’ b. Ma’rûr vefat etmişlerdir. İkisi de Akabe nakiblerinden idi. Kible Kâbe’ye tahvil edilmeden önce diğer bazı kişiler de ölmüşlerdi. Onların akrabaları Peygamber Efendimiz’e gelip ‘Kardeşlerimiz ilk kibleye doğru namaz kıldıkları zaman vefat ettiler. Allah seni İbrâhim’in (a.s.) kiblesine çevirmiş bulunuyor. Şimdi kardeşlerimizin hâli ne olacak?’ diye sordular. Nihâyet Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyurdu, ‘Allah imanınızı {yani, Beytül-Makdis’e doğru namaz kılma gereğine dair imanınızı} boşa çıkaracak değildir’ ”.¹¹⁶

Süfyân es-Sevrî, söz konusu rivayeti kısa bir şekilde anlatmıştır. Buhârî ve İbn Ebû Hâtim, Berâ’ b. Âzib’den, Taberî İkrime yoluyla ve Vâhidî ise Kelbî yoluyla İbn Abbas’tan nakillerde bulunmaktadır.¹¹⁷ Bunun dışında müfessirlerden Sa’lebî, Begavî, Zemaşerî, Râzî ve Kurtubî kendi tefsirlerinde söz konusu âyeti tefsir ederken bu rivayeti Mukâtil gibi ilgili bütün kişilerin adlarını vermeden kısa şekilde zikretmişlerdir.¹¹⁸

c. Bakara 2/146

¹¹³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 128. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 110.

¹¹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, II, 375; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 36-37; Kurtubî, *el-Câmi’*, II, 57; Süyûtî, *Lübâb*, s. 20.

¹¹⁵ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, I, 251; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzil*, I, 132; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 307; Râzî, *Fahreddin, et-Tefsîrü’l-kebir - Mefâtihu’l-gayb*, I-XXXII, Kahire: Dârü’l-fikr, 1981, III, 242.

¹¹⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 145-146. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 134.

¹¹⁷ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru Süfyânî’s-Sevrî*, s. 52; Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi’u’s-sahîh*, Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002, Hadis No. 40; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, I, 251; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 39.

¹¹⁸ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 9-10; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzil*, I, 160; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 341; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, IV, 117; Kurtubî, *el-Câmi’*, II, 439-40.

Âyet Meâli: “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği saklıyorlar.”

Mukâtil bu âyetle ilgili aşağıdaki sebep-i nüzûlü zikretmiştir: “Bununla; Ebû Yâsir b. Ah-tab, Kâ‘b b. Eşref, Kâ‘b b. Esed, Selâm b. Sûriyâ, Kinâne b. Ebi‘l-Hukayk, Vehb b. Yahûzâ ve Ebû Nâfi gibi Yahudileri kastetmektedir. Bunlar Peygamber’e (s.a.v.) dediler ki: ‘Siz ne diye Kâbe’yi tavaf ediyorsunuz? Çünkü o, taştan ibarettir.’ Peygamber (s.a.v.) de onlara şöyle karşılık verdi: ‘Siz Beyt’i tavaf etmenin hak olduğunu çok iyi biliyorsunuz. Çünkü Tevrât ve İncîl’de yazılı olan kible odur. Ama siz Allah’ın kitabındaki hakkı gizliyor ve inkâr ediyorsunuz.’ Bunun üzerine İbn Sûriya şöyle dedi: ‘Biz kitabımızda olan hiçbir şeyi gizlemiyoruz.’ Bunun üzerine Allah buyurdu ki: ... Kendilerine kitap verdiklerimiz {yani, kendilerine Tevrât verdiğimiz Yahudiler} onu {yani, Kâbe’nin/Beyt-i Haram’ın kible olduğunu}, oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar”.¹¹⁹

Taberî ve İbn Ebû Hâtim, Mukâtil’in rivayeti gibi detaylıca anlatmadan, söz konusu rivayeti destekleyen rivayetleri İbn Abbas, Katâde ve diğer râvilerden aktarmışlardır. Semerkandî buna yakın anlama gelen bir rivayeti senedi aktarmadan Mukâtil’den alıntı yapmıştır.¹²⁰ Burada Mukâtil’in rivayeti diğer müfessirlerden biraz daha detaylıdır ve her zamanki gibi isimleri anmaya özen göstermektedir.

d. Bakara 2/178

Âyet Meâli: “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.”

Söz konusu âyeti tefsir ederken Mukâtil, şu sebep-i nüzûlü nakletmektedir: “Araplardan iki kabile İslam’ın gelmesinden kısa süre önce Câhiliye devrinde birbirleriyle savaşmış ve iki kabileden bazı kişiler ölmüş, bazıları da yaralanmıştı. Hatta katledilenler arasında köleler ve kadınlar da vardı. Bunun karşılığında birbirinden diyet almadılar. Nihâyet onlar Müslüman oldular. Bu iki kabileden biri diğerinden sayıca kalabalık, malca zengin idi. Onlar şöyle yemin ettiler ki, ‘Bizim kölemize karşılık onların hür olanı ve kadınıımıza karşılık onların erkek olanını

¹¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 148. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 136.

¹²⁰ Taberî, *Câmi‘u l-beyân*, II, 670; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü l-Kur‘âni l-‘azîm*, I, 255; Semerkandî, Ebû l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim, *Tefsîrü s-Semerkandî*, I-III, nşr. Ali Muhammed Muavvid - ‘Âdil Ahmed ‘Abdülmevcûd, Beyrut: Dârü l-kütübi l-ilmiyye, 1993, I, 166.

katletmedikçe biz razı olmayacağız’. Bu sebeple Allah bu âyeti indirdi: ‘Hüre karşılık hür, köleye karşılık köle, kadına karşılık kadındır.’ ...”¹²¹

Taberî, söz konusu rivayete benzer rivayetleri, Katâde, Şa‘bî ve Ebû Mâlik’ten aktarırken, İbn Ebû Hâtim ise Ebu Mâlik ve Saîd b. Cübeyr’den ve Vâhidî ise Şa‘bî’den aktarmaktadır.¹²² Sa‘lebî ve Begavî temel anlama benzeyen rivayetleri Şa‘bî, Kelbî, Katâde, Mukâtil b. Hayyân, Ebû’l-Cevzâ (ö. 83/702) ve Saîd b. Cübeyr’e nispet edip nakletmektedirler.¹²³

e. Bakara 2/204

Âyet Meâli: “Bazı insanların dünya hayatına dair söyledikleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine Allah’ı tanık tutar. Oysa o düşmanların en yamanıdır.”

Bu âyeti tefsir ederken Mukâtil şu rivayeti nakletmiştir: “Bu âyet, Ahnes b. Şerîk es-Sakafî ile onun annesi hakkında nâzil oldu. Annesinin adı Rayta bt. Abdullah b. Ebû Kays el-Kureşî’dir. Benî Zühre’den sayılan Ahnes, Rasûlullah’a (s.a.v.) gelip onu sevdiğini iddia ediyordu. Bunun üzerine Allah’a yemin de ediyor, dininde ona tâbi olduğunu bildiriyordu. Ahnes’in bu yaptıkları Rasûlullah’ın (s.a.v.) hoşuna gidiyor ve meclisinde kendisine yakın oturtuyordu. Halbuki içindeki duygular çirkindi. Bunun üzerine Allah Teâlâ, bu âyeti indirdi.”¹²⁴

Taberî, İbn Ebû Hâtim, Semerkandî, Vâhidî, İbn Atıyye (ö. 541/1147), Kurtubî ve İbn Kesîr, söz konusu rivayeti biraz farklı ibareyle Süddî’den nakletmişlerdir.¹²⁵ Sa‘lebî ise Kelbî, Süddî, Mukâtil ve Atâ’ya nispet edip buna benzeyen rivayeti biraz daha detaylı şekilde zikretmiştir.¹²⁶ İbnü’l-Cevzî, İbn Abbas, Süddî ve Mukâtil’e nispet edip kısa şekilde temel anlamını zikretmiştir.¹²⁷ Zemahşerî ve Râzî aynı anlama gelen rivayeti senedi aktarmadan zikretmişlerdir.¹²⁸

f. Bakara 2/207

Âyet Meâli: “İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”

¹²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 157-158. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 150.

¹²² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, III, 95-98; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, I, 294; Vâhidî, *Esbâbü nüzüli’l-Kur’ân*, s. 52-53.

¹²³ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 53-54; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, I, 189.

¹²⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 177-178. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 171.

¹²⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, III, 295; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, II, 665; Semerkandî, *Tefsîrî’s-Semerkandî*, I, 195-96; Vâhidî, *Esbâbü nüzüli’l-Kur’ân*, s. 66; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, I-VI, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2001, I, 279; Kurtubî, *el-Câmi’*, III, 381; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, I, 562.

¹²⁶ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 119-120.

¹²⁷ İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, I-IX, Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1984, I, 218-19.

¹²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 416; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, V, 213.

Mukâtil bu âyetin tefsirinde sebep-i nüzûl olarak şu rivayeti zikretmiştir: “Mekke kâfirleri, Müslüman olan Ammâr, Bilal, Habbâb ve Suheyb’i hapsedip İslam kabul ettikleri için işkence ettiler ve Rasûlullah’a (s.a.v.) küfretmedikçe buna devam ettiler. Onlardan Abdullah b. Cud’ân el-Kureşî’nin azadlı kölesi olan Suheyb b. Sinân, âciz bir kişi idi. Mekke müşriklerine şöyle dedi ki: Bana zulmetmeyin de size bundan daha uygun bir teklif edeyim. Mekke müşrikleri, ne teklifi? diye sordular. Suheyb şöyle yanıt verdi: Ben ihtiyar bi kişiyim. Size ya da başkalarına katılmam sizin için hiçbir şey farketmez. Çünkü sizinle olursam size bir fayda veremem ve başkalara katılsam size hiçbir zarar da veremem. Ayrıca yaptığım hizmetler, komşuluğum ve himayeniz altında olduğumdan sizin üzerinizde bir hakkım da vardır. Ben bunu da biliyorum ki, siz sadece benim malımı istiyorsunuz, canımı değildir. Bu yüzden, bineğim dışında bütün malımı alarak beni dinimle serbest bırakın. Eğer Medine’ye hicret etmek istersem bana engel olmayın. Mekke müşrikleri birbirlerine dediler ki: ‘O doğru diyor. Bütün Malını alıp onlarla düşmanınıza karşı kuvvetlenirsiniz. Böylece Suheyb, bir binek dışında- bütün malı mukabilinde kendisini satın aldı. Bununla birlikte namaz kılmasına ve Medine’ye hicret etmesine engel olmamalarını da şart koymuştu. Allah’ın istediği kadar bir müddet aralarında kaldı. Sonra gündüzün ortasında bineğine binip Medine’ye muhâcir olarak gitti. Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk onu karşılayarak dedi ki: Ey Suheyb! Yaptığın alış-veriş kâr etti. Suheyb karşılık verdi: Senin de alış-verişin zarar etmesin. Hz. Ebû Bekir, ona şöyle dedi: Allah senin hakkında, İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah’ın rızasını arayarak nefsinı satar âyetini indirdi”.¹²⁹

Taberânî (ö. 360/971), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Beyhakî (ö. 458/1066), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) yoluyla Suheyb b. Sinân’dan buna benzer rivayeti tüm senediyle nakletmişlerdir.¹³⁰ Semerkandî ve Râzî tüm senedi aktarmadan doğrudan baş râvî, İbn Abbas’tan nakletmişlerdir.¹³¹ Sa’lebî ve Begavî senedi aktarmadan “وقال أكثر المفسرين” (müfessirlerin çoğu dedi), Vâhidî ve Kurtubî ise “وقال المفسرون” ifadesiyle bu rivayeti zikretmişlerdir.¹³² İbnü’l-Cevzî, senedi aktarmadan doğrudan Mukâtil’den alıntılanmıştır. İbn Kesîr buna yakın anlama gelen rivayeti İbn Abbas, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Saîd b. Müseyyeb, Ebû Osman en-Nehdî (ö. 100/718-19) ve İkrime’den aktarmıştır.¹³³

¹²⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 178-179. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 173-174.

¹³⁰ Taberânî, Ebû’l-Kâsım, Süleymân b. Ahmed, *el-Mu’cemü’l-kebir*, I-XXV, nşr. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye. t.y., VIII, 37; Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, I-V, nşr. Mustafa Abdul Kâdir ‘Atâ, Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2002, III, 400; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Delâ’ilü’n-nübüvve*, I-VII, nşr. Abdülmu’tî Kal’acî, Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1988, II, 522.

¹³¹ Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 96; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, V, 221.

¹³² Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 124-25; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, I, 238-39; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 67; Kurtubî, *el-Câmi’*, III, 390.

¹³³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, I, 223; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, I, 564.

g. Âl-i İmrân 3/59

Âyet Meâli: “Allah nezdinde İsâ’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona ‘ol’ dedi ve oluverdi.”

Mukâtil söz konusu âyetin sebab-i nüzûlü olarak şu rivayeti zikretmiştir: “Necran Hristiyanları heyeti Medine’de Peygamber Efendimiz’in huzuruna geldi. Aralarında es-Seyyid, el-Âkib, el-Uskuf, er-Re’s, el-Hâris, Kays ve iki oğlu Hâlid ile Huleyd ve ‘Amr da vardı. Necranlıların ileri gelenlerinden es-Seyyid ve el-Âkib dediler ki: Ey Muhammed! Niçin bizim sahibimize dil uzatıyor ve onu ayıplıyorsun? Peygamber Efendimiz sordu: Sahibiniz kim? Cevap verdiler: el-‘Azra’ el-Betûl olan Meryem’in oğlu İsâ’dır. Ebû Muhammed ‘Ubeydullah b. Sâbit dedi: ‘el-‘Azra’ el-Betûl, her şeyden ayrılıp Allah’a sığınan demektir. Nitekim Allah, her şeyden ayrılıp ona tebettül et [el-Müzzemmil 73 /8] buyurmaktadır.’ Onlar Peygamber Efendimiz’e ‘Sen Allah’ın yarattıkları arasında onun gibi ölüleri hayata çıkaran, doğuştan kör olanı ve alacalıyı iyileştiren, çamurdan bir kuş oluşturup hayat veren bir başka kulu gösterebilir misin? diye sordular. Onlar bu son konuşmalarıyla ilgili olarak ‘Allah’ın izniyle’ kaydını eklemediler. Devamında dediler ki: ‘Her insanın bir babası vardır, İsâ’nın ise yoktur. Bu yüzden İsâ’nın Allah’ın oğlu olduğu konusunda sen bizi takip et, biz de seni takip edelim. İsâ’yı ya bir evlat olarak ya da bir ilah olarak kabul edeceksin. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) şöyle dedi: ‘Allah’ın bir evladı olduğunu ya da O’nunla birlikte bir ilah bulunduğunu iddia etmekten Allah’a sığınırım...’¹³⁴

Taberî, buna yakın anlama gelen rivayetleri biraz farklılıklarla birlikte İbn Abbas, Katâde ve Süddî’den, İbn Ebû Hâtim ve Süyûtî ise İbn Abbas’tan aktarmışlardır.¹³⁵ Vahîdî, Mukâtil’in rivayetine benzeyen iki ayrı rivayetinden birisi “قال المفسرون” ifadesiyle, diğeri ise Hasan-ı Basrî’den nakletmiştir. İbn Ebû Zemenîn, Kelbî’den ve Sa’lebî ise doğrudan Mukâtil’den alıntı yaparak kısa şekilde temel anlamını zikretmişlerdir. Ebû’l-Leys es-Semerkandî ve Kurtubî, senedi aktarmadan buna benzeyen rivayeti kısa şekilde zikretmişlerdir.¹³⁶

h. Nisâ 4/34

¹³⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 279-280. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 270-271.

¹³⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, V, 460-61; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, III, 225; Süyûtî, Celâleddîn, *Lübâbü’n-nükûl fi esbâbi’n-nüzûl*, nşr. Abdürrezzak el-Mehdî, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-Arabî, 2006, s. 52.

¹³⁶ Vahîdî, *Esbâbü’nüzûli’l-Kur’ân*, s. 106; Süyûtî, *Lübâb*, s. 52; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 273; Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-beyân*, III, 82; İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîz*, I-V, nşr. Ebû Abdullah Hüseyin b. ‘Ukkâşe - Muhammad b. Mustafa el-Kenz, Kahire: el-Fârûku’l-hadîsiyye, 2002, I, 291; Kurtubî, *el-Câmi*, V, 157.

Âyet Meâli: “Allah’ın, insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması ve erkeklerin mallarından harcamalarından dolayı erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar.”

Söz konusu âyetin tefsirini yaparken Mukâtil şu rivayeti zikretmiştir: “Âyet, her ikisi de Ensar’dan -Beni el-Hâris b. el-Hazrec’ten olan nakiplerden Sa’d b. er-Râbî’ b. ‘Amr ile karısı Habibe bt. Zeyd b. Ebî Züheyr hakkında inmiştir. Sa’d b. er-Râbî’ b. ‘Amr karısına bir tokat atmış, o da ailesinin yanına gitmişti. Babası kızını alıp Peygamber’e (s.a.v.) getirdi ve dedi ki: kızım ile onu evlendirdim ve kızımı ona yatak arkadaşı yaptım. Fakat o kızımı tokatlamış. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki: ‘Kadın kocasına kısasta bulunsun. Kadın da kısas uygulamak için kocasıyla beraber Peygamber Efendimiz’e geldi. Bunun ardından Peygamber (s.a.v.) derhal buyurdu ki: ‘Geri dönün! Bu bana gelen Cebrâil’dir. Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.”¹³⁷

Taberî, Hasan-ı Basrî, Katâde ve Süddî’den, İbn Ebû Hâtim, Mâverî (ö. 450/1058) ve Vâhidî ise Hasan-ı Basrî’den söz konusu rivayete benzer rivayetleri nakletmişlerdir. Ayrıca Vâhidî doğrudan Mukâtil’den alıntı yaparak birebir aynı rivayeti zikretmiştir.¹³⁸ Klasik müfessirlerden, Sa’lebî ve Begavî senedi aktarmadan doğrudan Mukâtil’den alıntılanmışlardır. İbn Ebû Zemenîn, Katâde’den kısa şekilde zikretmiştir; Râzî, İbn Abbas’tan rivayet etmiştir. Sem’ânî (ö. 489/1096), İbn Atıyye ve Kurtubî senedi aktarmadan nakletmişlerdir.¹³⁹

i. Nisâ 4/59

Âyet Meâli: “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Peygambere itaat edin, sizden olan ulû’l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve Peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir”.

Söz konusu âyeti tefsir ederken Mukâtil şu sebab-i nüzûlü zikretmiştir: “Peygamber (s.a.v.), Hâlid b. el-Velîd’i, küçük bir ordu içerisinde kumandan olarak gönderdi. Ammâr b. Yâsir de kendisiyle birlikte idi. Ordu yola çıktı ve suya yaklaşıncaya kadar yola devam etti, suya yakın bir yerde geceleyin konakladı. Düşmana ordunun yaklaştığının haberi gelince onlar kaçtılar, geride kalan sadece bir kişi idi. O da eşyalarını hazırlayıp geldi ve Ammâr’la karşılaştı. Ona şöyle dedi: ‘Ey Ebû’l-Yakzân! Kavmim sizin yaklaştığınızı duyunca kaçtılar, benden

¹³⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 370. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 355-356.

¹³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, VI, 688-89; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, III, 225; Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli’l-Kur’ân*, s. 155-56; Mâverî, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, I-VI, nşr. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, t.y., I, 481.

¹³⁹ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, III, 302; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzil*, II, 206; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, I, 366; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, IV, 117; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, II, 47; Sem’ânî, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, I, 422-423; Kurtubî, *el-Câmi’*, VI, 278.

başka kimse kalmadı. Ben de Müslüman oldum. Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın kulu ve O'nun Resûlü olduğuna şehadet ettim. Müslüman olmam bana bir fayda verecek mi?' Ammâr dedi ki: 'Evet fayda verecek, burada kal!' Hâlid sabahlayınca kavme baskın yaptı. Fakat bu adam ve onun malından başkasını bulamadı. Ammâr dedi ki: 'Bu adamı ve malını bırak. Zira o Müslümandır. Ben ona güvence verdim.' Hâlid 'Ben senin komutan olduğum hâlde neye dayanarak benden izinsiz güvence veriyorsun?' dedi. Sonra birbirine karşı ağır sözleri kullandılar. Nihayet Medine'ye döndüklerinde Rasûlullah (s.a.v.) Ammâr'ın adama verdiği güvence caiz buldu. Fakat bundan sonra komutanın izni olmaksızın güvence vermesinden onu menetti. Hâlid dedi ki: 'Ey Allah'ın Resûlü! Bu burnu kesik köle bana küfretti. Ardından da Ammâr'a ağır sözler söyledi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki: 'Ammâr'a hakaretten sakın. Çünkü kim Ammâr'a hakaret ederse Allah da ona hakaret eder. Kim Ammâr'a buğzederse Allah da ona buğzeder. Kim Ammâr'a lanet ederse, Allah da ona lanet eder. Ammâr öfkelenerek kalkıp gitti. Rasûlullah (s.a.v.) Hâlid'e 'Kalk ve ondan özür dile!' dedi. Hâlid onun yanına gitti, elbisesini yakalayarak ondan özür diledi. Ammâr ondan yüz çevirdi. Bunun üzerine Allah Ammâr hakkında, 'Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Rasûlullah'a itaat edin ve içinizden emredecek kudret ve liyakata sahip olanlara itaat edin...' âyetini indirdi...' ¹⁴⁰

Taberî ve İbn Ebû Hâtim söz konusu rivayeti Süddî'den, Sa'lebî ve Vâhidî ise İbn Abbas'tan nakletmişlerdir.¹⁴¹ Hadis âlimlerinden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Alkame (ö. 62/682) yoluyla ve Hâkim en-Nisâbü'rî ve Taberânî ise Eşter (ö. 37/657) yoluyla Hâlid b. Velîd'den ibarelerin farklılığıyla söz konusu rivayetin temel anlamına benzeyen rivayetleri nakletmişlerdir.¹⁴² Klasik müfessirlerden İbn Atıyye senedi aktarmadan, İbnü'l-Cevzî ve Râzî İbn Abbas'tan kısa şekilde söz konusu rivayeti kendi eserlerinde nakletmişlerdir.¹⁴³

Değerlendirme

Yukarıda bahsi geçen rivayetlere baktığımızda görüyoruz ki, Mukâtil'in aktardığı sebeb-i nüzûl rivayetlerinin büyük çoğunluğunun aslı veya benzeri- sahih isnad zinciriyle diğer kabul gören kaynaklarında bulunmaktadır. Bunların bazı rivayetleri zayıf olsa da muteber kaynak-

¹⁴⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 370. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 371-371.

¹⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 178; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, IV, 323-324; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 334-335; Vâhidî, *Esbâbü'nüzûli'l-Kur'ân*, s. 163.

¹⁴² Ahmed, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-L, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999, XXVIII, 12-13 (hadis no: 16814); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, IV, 112 (hadis no: 3830); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 439-440 (hadis no: 5670).

¹⁴³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, II, 71; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, X, 149; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr*, II, 116.

larda yer alan sahih rivayetlerle desteklenmektedir. Ele aldığımız sebep-i nüzûl rivayetlerin hemen hemen hepsinin aslı veya benzeri Taberî, İbn Ebû Hâtim, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi rivayetler hakkında titizlikle davranan âlimlerin eserlerinde bulunmaktadır. Hatta bazılarının sahîh hadis kitaplarında yer aldığını görüyoruz. Klasik tefsirlerin tamamına yakınında söz konusu rivayetlere yer verilmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz örneklere dayanarak, Mukâtil'in aktardığı sebep-i nüzûl rivayetleri hakkında, Mukâtil tefsirini ilk tahkik eden Abdullah Mahmûd Şehâte'nin şu değerlendirmesinin isabetli ve uygun olduğu kanaatindeyiz: “Kuran'ın nüzûl sebepleri ve Kur'an tefsiri konusunda Mukâtil'in dayandığı rivayetleri Sünen kitaplarıyla karşılaştırdığımızda çoğunun zayıf olmadığı hatta birçok sahih hadis olduğu görülür. Mukâtil tefsirinde zayıf hadisler de vardır. Bunların bazısının isnadı zayıf olup metni sahihtir. İsnadı ise başka kuvvetli yollarla desteklenmiştir”.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 125.

Vâhidî, Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân

Terâcim kaynaklarının çoğunda “Esbâbün'n-nüzûl” adıyla geçmektedir.¹⁴⁵ Fakat Sıddîk Hasan Han ve Cevde Muhammed el-Mehdî eserin adını “Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân” şeklinde vermektedirler.¹⁴⁶ Eseri tahkik edenlerden Seyyid Ahmed es-Sakr ve Kemal Besyûnî Zağlûl, neşirlerinde “Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân” başlığını kullanmışlardır. Söz konusu eseri tahkik eden bir diğer isim olan Mâhir Yâsîn el-Fahl de müellif mukaddimesinin muhtevası ve eserinin sonunda Vâhidî'nin kendi ifadesine dayanarak “Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân” adını tercih etmektedir.¹⁴⁷

Bu kitap âyetlerin nüzûl sebeplerini konu edinen eserlerin en önde geleni sayılması yanında söz konusu alanda elimize ulaşan en eski eser olma vasfını da taşımaktadır.¹⁴⁸ Nitekim sonraki müfessirler tarafından kaynak eser olarak kabul edilmektedir. Zerkeşî ve Süyûtî onun bu alanda yazılan eserlerin en meşhuru olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî bu eseri esas alarak *el-'Ucâb fî beyâni 'l-esbâb* adlı eserini telif etmiştir. Ancak İbn Hacer eseri ele almasının temel nedenini, sebep-i nüzûl konusunda yazılan eserler arasında en çok Vâhidî'nin eserinden söz edilmiş olması ve yegâne kaynak kabul edilmesine rağmen sened açısından bazı gevşekliklerin bulunmasını göstermiş, eserde bazı rivayetlerin senedinin zikredilmediği ve bazı yerlerde de kabul edilemez rivayetlerin bulunduğu şeklinde eleştiride bulunmuştur.¹⁵⁰ Diğer yandan Burhâneddîn b. Ömer el-Ca'berî (ö. 732/1332) hiçbir şey eklemeden isnadları hazfederek eseri kısaltmıştır. Sakr bu yüzden olsa gerek, Ca'berî'nin eserinin bir değeri yoktur diye yorumlamıştır.¹⁵¹

Süyûtî, ilgili alanda onun en meşhur eser olduğunu ifade etmekle birlikte, muteber hadis kaynaklarına değinmeden tüm senedleri zikrederek gereksiz uzatmaya gitmesi, gerekli yerlerde rivayetlerin eksik bulunması, makbul veya merdud şeklinde rivayetlerin durumunu belirlememesi ve sebep-i nüzûl nitelikte olmayan rivayetleri aktarması gibi bazı eksikliklere sahip olduğunu da ima etmiştir.¹⁵² Fakat Sakr, Vâhidî'nin muteber hadis kaynaklarına değinmeden tüm senedlerini zikrederek uzatması konusunda Süyûtî'nin eleştirilerinin yerinde olmadığını, ayrıca

¹⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 303; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 340.

¹⁴⁶ Han, Sıddîk Hasan, *Ebcedü'l-'ulûm*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999, III, 146; Mehdî, *el-Vâhidî*, s. 93.

¹⁴⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad: Dârü'l-Meymân, 2005, nâşirin girişi, s. 28.

¹⁴⁸ Demirci, Muhsin, *Tefsîre Giriş*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, s. 361.

¹⁴⁹ Zerkeşî, Bedreddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-V, nşr. Muhammad Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dârü't-türâs, t.y., I, 22; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 82.

¹⁵⁰ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî, *el-'Ucâb fî beyâni 'l-esbâb*, nşr. Ebû Abdurrahmân Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2002, s. 56.

¹⁵¹ Vâhidî, Ebû'l-Hasen, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dârü'l-kitabî'l-cedîd, 1969, nâşirin girişi, s. 28.

¹⁵² Süyûtî, *Lübâb*, s. 9-10.

makbul veya merdud olarak hadisın durumunu belirlenmesi açısından yaptığı suçlamalara Süyûti'nin kendisinin de muhatap olduğunu belirtmiş, *Lübâbü'n-nükûl*'den bazı örnekler vererek görüşünü desteklemiştir.¹⁵³ Bununla birlikte Sakr, eserinde bazı rivayetlerin senedini zikretmemesini Vâhidî'nin en zayıf noktası olarak belirlemekte, Vâhidî ve hocası Sa'lebî'nin, hadis alanında yeterli bilgi sahibi olmadığını ifade etmekte; bu yüzden -her ne kadar bu durum yalnızca onlara mahsus olmasa da- eserlerinde bazen kabul edilemez rivayetlerin bulunduğunu vurgulamaktadır.¹⁵⁴

Vâhidî mukaddimesinde, bir âyetin nüzûl sebebine ve âyetin söz ettiği konuya vâkıf olmadan o âyetin maksadını ve tefsirini bilmenin mümkün olmadığını ve Kur'an'ın nüzûl sebepleri hakkında vahyin nüzûlüne tanıklık eden ve nüzûl sebeplerini bilen kimselerden rivayet ve işitmeye dayanmaksızın görüş beyan etmenin caiz olmadığını bildirmektedir.¹⁵⁵ Bundan da anlaşılmaktadır ki, Kur'an'ın tefsiri için nüzûl sebeplerini bilmek ve nüzûl sebeplerini bilmek için de bunların sahâbeden rivayet edilmesi ve işitilmesi oldukça önemlidir. Bu yüzden Vâhidî'nin, eserinde en çok sahâbeden rivayet etmeye özen gösterdiği görülmektedir.

Vâhidî'nin eserinde sahâbîlerden sonra en çok tâbiîn görüşlerine önem verdiği söylenebilir. Bunların başında gelen isimleri şöyle sıralayabiliriz, Mücâhid, İkrime (ö. 105/723), Dahhâk, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Atâ b. Ebî Rebâh, Zührî (ö. 124/742), Katâde'dır. Bunlarla birlikte Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Süddî el-Kebîr (ö. 127/745), Süddî es-Sagîr gibi bazı tebeu't-tâbiîn'den de rivayette bulunmaktadır. Bazen meğâzî eserlerinden de istifade ettiği görülmektedir. Bu konuda İbn İshâk'ın (ö. 151/ 769) eserinin başlıca kaynak olduğu söylenebilir.

Vâhidî'nin ilim tahsiline erken başladığı, uzun sûre âlimlerin sohbetinde vakit geçirdiği ve hocalarının sayısının da çok fazla olduğu bilinmektedir. Neticede, eserlerinde çeşitli ilimlere yer verdiği gözükmemektedir. Bahsettiğimiz eserin boyutu kısa olmasına rağmen Vâhidî'nin eserinde çok çeşitli kaynaklardan nakiller yaptığı görülmektedir. Eserinde en çok nakledilen eserlerden, *Tefsîrû's-Süddî el-Kebîr*'den 40, *Tefsîrû'l-Kelbî*'den 90, *Tefsîru Mukâtil*'den 34, *Tefsîrû'd-Dahhâk*'den 27, *Tefsîru Ebi's-Şeyh b. Hayyân*'den 62, *Musannefü Abdîrrezzâk*'tan 6, *Müsnedü Ahmed*'den 10, *Sahîh-i Buhârî*'den 7, *Sahîh-i Müslim*'den 4, *Müsnedü Ebi Ya'la*'dan 19, *Sünenü'd-Dârekutnî*'den 12, *Müstedrek-i Hâkim*'den 17, *Meğâzîü İbn İshâk*'tan 20 rivayet nakletmektedir.¹⁵⁶

¹⁵³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, nşr. Sakr, nâşirin girişi, s. 28-30.

¹⁵⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, nşr. Sakr, nâşirin girişi, s. 31-32.

¹⁵⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, s. 10.

¹⁵⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, nşr. Fahl, nâşirin girişi, s. 55-72.

Vâhidî, eserine Kur'an'ın ilk ve son nâzil olan âyetleri ve besmeleyle ilgili rivayetlerle başlamaktadır. Ardından da mushaf tertibine göre Fâtiha sûresinden başlayarak sırasıyla sûrelerin ve âyetlerin ilgili sebab-i nüzul rivayetlerini zikretmektedir.

Vâhidî'nin eseri, bu konuda yazılan eserlerin en hacimlilerinden biridir. Beş yüzden fazla âyetin sebab-i nüzûl rivayetleri aktarıldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁷ Tespit edebildiğimize göre eserde sebab-i nüzûl için zikredildiği âyetlerin sayısı 561'dir. Bu âyetlerle ilgili nakledildiği tüm rivayetlerin sayısı ise 969'dır. Fakat isnad zinciriyle aktarılan rivayetlerin sayısı 459'dır. Bir âyetin birden fazla sebab-i nüzûl olduğunda, Vâhidî, bazen çeşitli rivayetler zikrederken bazen de sadece bir rivayetle yetinmektedir. Bazen de aynı anlama gelen rivayetleri peş peşe nakletmektedir. Farklı anlam içeren rivayetler söz konusu olduğunda kimi zaman “واختلفوا فيها” ifadesiyle âlimler arasında ihtilaf olduğunu açıkça belirtir, kimi zaman ise hiçbir bir açıklamada bulunmaz. Bunları yaparken genel olarak rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Rivayet zincirlerini çoğunlukla “ahberanâ” ifadesiyle zikrederken, kimi zaman da senetleri hazfetmektedir. Senetleri hazfederken metin başında bazen mutlak olarak müfessirlere değinmektedir. Bazen ise sadece “نزلت” deyip geçmektedir.¹⁵⁸

Bildiğimiz kadarıyla eserin altı ayrı nüshası bulunmaktadır. Bulunan nüshalar şunlardır:

1. III. Ahmed nüshası, Türkiye. Vâhidî'nin en önde gelen talebelerinden olan Ebü'l-Abbas Ömer b. Abdullah el-Ergîyânî'nin (ö. 534/1139) rivayetine dayanan eksik nüshadır. Talâk sûresinin 3. âyetine kadarki kısmı bulunmaktadır. Varak sayısı 168 olup hicrî 622 tarihinde istinsah edildiği bilinmektedir.

2. Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Kahire nüshası, Haccâc b. Yûsuf b. Sârim el-Sa'dî'nin el yazısıyla Hicrî 626 tarihinde bitirmiş olduğu bilinmektedir. Varak sayısı 142'dir.

3. Mektebetü'l-Ezher, Kahire nüshası. Varak sayısı 214 olup istinsah tarihi bilinmemektedir.¹⁵⁹

4. Mektebetü'l-evkâfi'l-âmmе, Bağdat, No. 2374, eksik nüshadır, Zilzâl sûresine kadar olup toplam 243 varak içermektedir. Hicrî yedinci yüz yılda istinsah edildiği belirtilmektedir.

5. Mektebetü'l-evkâfi'l-âmmе, Bağdat, No. 2369, Vâhidî'nin en önde gelen talebelerinden Ebü Nasr Muhammed b. Abdullah el-Ergîyânî'nin rivayetine dayanan nüshasıdır. Varak sayısı 124 olup Hicrî 602 tarihinde istinsah edildiği bilinmektedir.

¹⁵⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, nşr. Fahl, nâşirin girişi, s. 49.

¹⁵⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, nşr. Fahl, nâşirin girişi, s. 52.

¹⁵⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, nşr. Sakr, nâşirin girişi, s. 33-34.

6. Mektebetü'l-evkâfi'l-âmmе', Bağdat, No. 2/2410, eksik nüshadır. Zilzâl sûresine kadar olan kısmı bulunmaktadır.

Sözünü ettiğimiz eserin birçok neşri bulunmaktadır. İlk defa hâmişinde Hibetullah b. Selâme'nin *en-Nâsih ve'l-mensûh*'uyla birlikte Kahire'de 1315 tarihinde basılmıştır. İlmî neşirlerinden bazıları şunlardır:

1. Nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire (1389/1969)
2. Nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dımaşk (1408/1988)
3. Nşr. Seyyid Cümeylî, Beyrut (1410/1990)
4. Nşr. Âsâm b. Abdülmuhsin Humeydân, Beyrut (1411/1991)
5. Nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Beyrut (1411/1991)
6. Nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad (1426/2005)

Eser Türkçeye tercüme edilmiştir: *Esbab-ı Nüzûl: Kur'an-ı Kerîm'in İniş Sebepleri*, trc. Necdet Çağıl ve Necati Tetik, Erzurum: İhtar Yayıncılık, [1994]; İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019, 2020.

İKİNCİ BÖLÜM

İki Eserin Mukayeseli Özellikleri

Çalışmamızın bu bölümünde ele aldığımız iki eserin kendilerine mahsus bazı özelliklerini ve ikisine ait bazı ortak noktaları incelemeye çalıştık. İki eserin karşılaştırmalı çalışması esnasında dikkatimizi çeken bazı hususlara temas ettik. Bunlardan bazıları sadece bir esere özgü olup bazıları ise ikisi için de geçerlidir. Bu yüzden ele aldığımız hususları şu üç kategoriye ayırdık. 1. Mukâtil'e ait özellikler. 2. Vâhidî'ye ait özellikler. 3. Her ikisine ait özellikler. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, çalışmamız *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* ile *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân* arasında karşılaştırmaya dayalı olduğundan, zikrettiğimiz özellikler genel çerçevede olmayıp daha çok söz konusu iki esere odaklanmakta, birbirinden ayrılan ve birbiriyle müşterek olan özellikleri vurgulamakta ve bütün başlıklar altındaki örnekleri karşılaştırmalı şekilde serdetmektedir. Zikrettiğimiz hususlar ele aldığımız iki eserin göze çarpan özellikleri olup diğer tefsirlerde de bulunabilmektedir. Hatta söz konusu iki eserden birinin özelliği olup diğerinin eserinde de rastlanabilmektedir. Fakat, bahse konu özelliklere iki eserden birinde işaret edilmesinin nedeni, söz konusu özelliğe o eserde daha yoğun şekilde rastlanmasıdır.

1. Mukâtil'e Ait Bazı Özellikler

1.1. Mukâtil'in Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Kişileri Verme Biçimi

Sebeb-i nüzûl rivayetlerinde bulunan kişi adlarının veriliş biçiminde müfessirlerin izlediği yöntemler birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu konuda Mukâtil'in de kendine mahsus bazı yöntemler kullandığı söylenebilir. Sebeb-i nüzûlle ilgili kişilerin adlarının zikredilmesi, adlarıyla birlikte kabile adının ilâve edilmesi, ilgili kişiler tayin edilerek zikredilmesi gibi hususlar Mukâtil'e mahsus bazı özelliklerdir. Aşağıda iki eser arasında karşılaştırmalı olarak bu hususlar örnekleriyle beraber sunulmaktadır.

1.1.1. İlgili Kişilerin Adlarının Zikredilmesi

a. Örnek: Bakara 2/6-7

Âyet Meâli: “Şüphe yok ki, küfre sapanları uyarsan da uyarmasan da onlar için aynıdır. Onlar inanmayacaklardır. (6) Allah onların yüreklerine ve kulaklarına mühür vurmuştur, gözlerinde de gerçekleri görmeye engel bir perde vardır. Onlar için çok büyük bir azap vardır. (7)”

Mukâtil, söz konusu âyeti şöyle açıklamıştır: “Söz konusu iki âyet Arap Müşrikleri hakkında nâzil oldu. Şeybe b. Rebîa, Utbe b. Rebîa, Velîd b. Muğîre, Ebû Cehil b. Hişâm -adı Amr’dır-, Abdullah b. Ebû Ümeyye, Ümeyye b. Halef, Amr b. Vehb, Âs b. Vaîl, Hâris b. Amr, Nadr b. Hâris, Adî b. Mut‘im b. Adî, Âmir b. Hâlid, Ebû’l-Bahterî b. Hişâm, bunlar arasındadır”.¹⁶⁰

Mukâtil, bu iki âyetin Arap Müşrikleri hakkında indiğini bildirip bunlardan önde gelen on üçünün adlarını teker teker zikretmiştir. Vâhidî ise söz konusu iki âyetin kimin hakkında nâzil olduğuna dair Dahhâk ve Kelbî’den iki ayrı görüşü nakletmiştir. Dahhâk, Ebû Cehil ve onun hanesinden beş kişi hakkında indiğini, Kelbî ise Yahudiler hakkında nâzil olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁶¹

Klasik dönem müfessirlerinden Taberî, âyetin hedef kitlesinin Yahudiler olduğunu tercih etmiştir. Semerkandî ise Mukâtil’den alıntılararak Arap Müşrikleri ve Kelbî’ye değinerek Yahudiler hakkında nâzil olduğunu ifade etmiştir. Sa‘lebî tefsirinde Vâhidî’nin naklettiği şekilde Dahhâk ve Kelbî’den iki ayrı rivayette bulunmaktadır. Zikrettiğimiz tefsirlerin hiçbirinde Mukâtil gibi Arap Müşriklerinin adları sayılmamaktadır.¹⁶²

b. Örnek: Bakara 2/154

Âyet Meâli: “Allah yolunda katledilenlere ‘ölüler’ demeyiniz. Bilakis onlar diridirler. Ancak, siz bunu bilemezsiniz.”

Mukâtil, söz konusu âyeti şöyle açıklamıştır: “Âyet Bedir savaşında Müslümanlardan şehit düşen on dört kişi hakkında nâzil oldu. Bunlar arasında sekiz kişi ensardan, altı kişi ise muhacirlerden idi. Muhacirlerden, Ubeyde b. Hâris b. Abdü’l-Muttâlib, Umeyr b. Nadla, Âkil b. Bukeyr, Ömer b. Hattâb’ın mevlası Mihca’ b. Abdullah ve Safvân b. Beydâ idi. Ensar’dan şehit olanlar ise; Sâ’d b. Hayseme b. Hâris b. Nahnâd b. Ka’b b. Ganm b. Eslem b. Mâlik b. Evs, Mübeşşir b. Abdü’l-Münzir, Yezîd b. Hâris, Ömer b. Humâm, Rafî’ b. Mu‘allâ, Hârise b.

¹⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 88-89. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 55.

¹⁶¹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 25.

¹⁶² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 259; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 91-92; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, I, 149; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzil*, I, 64.

Surâka, Mu'avviz b. Afrâ ve Avf b. Afrâ idi. Mu'avviz ve Avf, Hâris b. Mâlik b. Sivâr'ın oğullarıydı. Âyetin sebab-i nüzûlü şöyledir: Allah uğruna katledilenler hakkında onlar, 'Filan kişi öldü' diye söylüyorlardı. Bu sebeble Allah, 'Ey iman edenler! Allah yolunda şehit düşenler için 'ölüler' demeyiniz' âyetini inzâl etti".¹⁶³

Vâhidî de şu rivayeti nakletmiştir: "Bu âyet, Bedir'de öldürülen Müslümanlar hakkında indi. Onlar on dört kişi idi. Bunlardan sekiz kişi ensardan, altı kişi ise muhacirlerden idi. İnsanlar Allah yolunda katledilenler hakkında 'Falan kişi öldü de dünyanın haz ve lezzetlerinden mahrum kaldı' diye söylerdi. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti".¹⁶⁴

Bahsettiğimiz âyetin sebab-i nüzûlü için Mukâtil ve Vâhidî aynı rivayeti zikretmişlerdir. İkisi de söz konusu âyetin Bedir Savaşı'nda öldürülen kişiler hakkında indiğini bildirmektedirler. Fakat, burada Mukâtil'in rivayetini farklı kılan yönü, zikri geçen öldürülen kişilerin adlarını tek tek saymasıdır.

Semerkandî, Sa'lebî ve Begavî kendi eserlerinde âyetin hedef kitlelerinin Bedir Savaşında öldürülen ön dört kişi olduğunu ifade etmektedirler. Fakat bunların hiçbiri söz konusu kişilerin adlarını zikretmemektedirler.¹⁶⁵

c. Örnek: Tevbe 9/60

Âyet Meâli: "Zekât Allah tarafından bir farz olarak yalnızca yoksullar, düşkünler, zekat toplanmasında çalışanlar, gönülleri İslâm'a ısındırılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda savaşanlar ve yolda kalanlar içindir. Allah her şeyi bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."

Mukâtil, söz konusu âyetle ilgili zikrettiği uzun sebab-i nüzûl rivayetinin bir kısmında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlar [el-müellefetü kulûbuhum] on üç kişi idi: 'Ebü Süfyân b. Harb b. Ümeyye, el-Akra' b. Hâbis el-Mücâşî'i, Uyeyne b. Hısn el-Fezâri, Benî 'Âmir b. Luey'den Huveytî b. Abdü'l-Uzza el-Kuraşî, Hâris b. Hişâm el-Mahzûmî, Benî Esed b. Abdü'l-Uzza'dan Hakîm b. Hizâm, Mâlik b. Avf en-Nadrî, Safvân b. Ümeyye el-Kuraşî, Abdurrahmân b. Yerbû', Kays b. Adî es-Sehmî, Amr b. Mirdâs ve 'Alâ b. Hâris es-Sakafî onlardandır. Peygamber (s.a.v.), bunların her birine, İslâm'a teşvik etmek, Allah'a ve O'nun Resûlü'ne güzel bir şekilde bağlanmalarını sağlamak için 100'er deve verdi... Müellefetü'l-kulûba verilenler sebebiyle Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Ben bazen birine

¹⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 150-151. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 140.

¹⁶⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 47. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâbü Nüzûl*, s. 48.

¹⁶⁵ Semerkandî, *Tefsîr-i's-Semerkandî*, I, 169; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 21; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, I, 168.

verir, diğerine vermem. Bununla birlikte kendisine birşey vermediğim kişiyi, bir şeyler verdiğim kişiden daha çok sevebilirim. Ben bu bağışlarla sadece kalpleri ısındırmaya çalışıyorum. Mü'mini ise kendi imanı ile baş başa bırakıyorum.' ”¹⁶⁶

Vâhidî'nin eserinde bu âyetle ilgili hiçbir rivayet nakledilmemektedir. Taberî ve Sa'lebî bu kişilerin adlarını zikreden rivayetleri nakletmişlerdir.¹⁶⁷

1.1.2. İlgili Kişilerin Adlarıyla Birlikte Kabile Adının İlave Edilmesi

a. Örnek: Nisâ 4/65

Âyet Meâli: “Hayır, rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.”

Mukâtil, âyetin sebab-i nüzulünü şu şekilde nakletmiştir: “Benî Esed b. Abdü'l-Uzzâ'dan Zübeyr el-Avvâm ile Benî Esed b. Abdü'l-Uzzâ ile anlaşmalı olan Mezhic'ten Hâtıb b. Ebû Belta'a el-Ansî, bahçe sulama sebebiyle Hz. Peygamber'in huzurunda birbirlerinden davacı oldular. Zübeyr el-Avvâm'ın arazisi Hâtıb b. Ebû Belta'a'nın arazisinin üst taraflarında idi, sel de gelmişti. Peygamber (s.a.v.) Zübeyr el-Avvâm'a şöyle dedi: ‘Sula, sonra da suyu komşuna sal.’... Bunun üzerine Allah Teâlâ yemin ederek şu buyruklarını indirdi.”¹⁶⁸

Vâhidî ise şöyle nakletmiştir: “Bu âyet Zübeyr b. Avvâm ile Hâtıb b. Ebû Belta'a veya Sa'lebe b. Hâtıb hakkında nâzil olmuştur.”¹⁶⁹ Taberî, Semerkandî, Sa'lebî ve Begavî'nin eserlerinde bu rivayet nakledilmektedir. Fakat bu eserlerde Mukâtil'de olduğu gibi ilgili kişilerin kabile adı zikredilmemektedir.¹⁷⁰

Bu örnekte iki müfessirin rivayetleri aynıdır. Fakat burada dikkat çekmek istediğimiz nokta, Mukâtil'in rivayetle ilgili kişilerin adlarıyla beraber kabilelerini de özenle zikretmesidir.

b. Örnek: Enfâl 8/27

¹⁶⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 176-177. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 153-154.

¹⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XI, 520; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, V, 59.

¹⁶⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 386. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 375.

¹⁶⁹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl'l-Kur'ân*, s. 167.

¹⁷⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 201-202; Semerkandî, *Tefsîrû's-Semerkandî*, I, 366; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 340; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, II, 245.

Âyet Meâli: “Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, size bırakılan emanelere de bile bile hıyanet etmeyin.”

Mukâtil âyetle ilişkili sebep-i nüzûl rivayetini şöyle açıklar: “Kastedilen kişi, Ebû Lübâbe’dir. Bu âyet onun hakkında inmiştir... Ebû Lübâbe’nin asıl adı Mervân b. Abdü’l-Münzir’dir. Ensar’dan Benî Amr b. Avf kabilesindendir...”¹⁷¹

Vâhidî ise şöyle anlatır: “Bu âyet ensar’dan Ebû Lübâbe b. Abdü’l-Münzir hakkında nâzil olmuştur...”¹⁷² Klasik dönem müfessirlerden Taberî ve Semerkandî âyetin Ebû Lübâbe hakkında nâzil olduğuna dair rivayetleri nakletmişlerdir. Fakat kabile adını zikretmemektedirler. Sa’lebî ve Begavî’nin naklettikleri rivayette Ebû Lübâbe’nin kabile adı zikredilmektedir.¹⁷³

c. Meâric 70/1

Âyet Meâli: “Birisı kalkıp gerçekleşeceği kesin olan bir azabın hemen gelmesini istedi.”

Mukâtil âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle zikreder: “Benî Abdü’d-dâr b. Kusay kabilesinden, Nadr b. Hâris b. Alkame b. Kalade el-Kuraşî hakkında inmiştir. Zira o, ‘Allahım! Eğer Muhammed’in söylediği sende gelmiş bir hakk ise üzerimize semadan taş yağdır yahut bize elim azap ver’ demişti. Bu sebeple de Bedir günü öldürüldü. Allah da, ‘İşte bu, Nadr b. Hâris’in dünyada istemiş olduğu azaptır’ buyurdu.”¹⁷⁴

Vâhidî ise aynı rivayete şöyle başlar: “Bu âyet Nadr b. el-Hâris hakkında indi...”¹⁷⁵ Görüldüğü üzere Vâhidî, bu rivayette Nadr b. el-Hâris’in kabile adını zikretmemektedir. Diğer müfessirlerden, Semerkandî, Sa’lebî, Begavî ve Süyûtî âyetin Nadr b. el-Hâris hakkında nâzil olduğuna dair rivayetleri nakletmektedirler. Onlar da Nadr b. el-Hâris’in kabile adını zikretmemektedirler.¹⁷⁶

1.1.3. İlgili Kişiler Tayin Edilerek Açıklanması

Sebeb-i nüzûlle ilgili kişiler yönelik iki müfessirin kullanmış olduğu metotlarda görülen diğer bir fark da Mukâtil, çoğunlukla sebep-i nüzûl rivayetiyle ilgili kişileri tayin ederek

¹⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 109. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 96.

¹⁷² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 238.

¹⁷³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XI, 121; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, II, 14; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, IV, 346; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, III, 347.

¹⁷⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 335. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 272.

¹⁷⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 466.

¹⁷⁶ Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, III, 402; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 35; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, VIII, 219; Süyûtî, *Lübâb*, s. 245.

açıklamayı tercih ederken Vâhidî'nin ise böyle durumlarda daha geniş ve genel ifadeleri kullanmasıdır. Aşağıda iki esere dair bu husus örneklerle gösterilmektedir.

a. Örnek: Nisâ 4/49

Âyet Meâli: “Kendilerini temize çıkaranları görmüyor musun? Oysa Allah dilediği kişiyi temize çıkarır ve onlara kıl kadar haksızlık yapılmaz.”

Mukâtil, söz konusu âyetle ilgili şu sebeb-i nüzûlü zikretmiştir: “Yani, Yahudilerden Bahri b. Amr ve Merhab b. Zeyd, çocuklarıyla beraber Peygamber Efendimize geldi. Çocuklarına işaret ederek ‘Bunların üzerinde günahları var mı?’ diye sordular. Peygamber (s.a.v.) ‘Hayır.’ dedi. Bu sefer onlar şöyle karşılık verdiler: ‘Yemin ettiğin zatın adına andolsun ki, biz de ancak bu çocuklar gibiyiz. Biz Allah’ın evlatları ve yakınlarıyız. Gündüz işlediğimiz günahlarımız gece, gece işlediğimiz günahlarımız ise gündüz affedilir. Böylece kendilerini temize çıkardılar. Bunun üzerine Allah şu buyruğunu indirdi.”¹⁷⁷

Vâhidî ise şöyle açıklamıştır: “Söz konusu âyet, Yahudilerden bazı kimseler hakkında nâzil oldu. Onlar çocuklarıyla birlikte Rasûlullah’a (s.a.v.) gelip, ‘Ya Muhammed, Şu evlatlarımızın herhangi bir günah var mı?’ diye sordular. Peygamber (s.a.v.) ‘hayır’ diye cevap verdi. Bunun üzerine onlar da şöyle karşılık verdiler: ‘Andolsun ki biz de aynen o çocuklar gibiyiz. Gündüz işlediğimiz hiçbir günah yoktur ki gece bağışlanmasın. Gece işlediğimiz hiçbir günah yoktur ki gündüz bağışlanmasın. İşte bu, onların kendilerini temize çıkarmalarıdır.”¹⁷⁸

Ele aldığımız bu örnekte iki müfessir aynı rivayeti nakletmişlerdir. Fakat Vâhidî, âyetin muhatap kitlesi hakkında ‘bazı Yahudiler’ gibi bir ifade kullanarak bir genelleme yöntemi izlerken, Mukâtil ise hedef kitlelerin adlarını zikrederek daha belirleyici bir yöntemi tercih ettiğini söyleyebiliriz. Müfessirlerden Sa‘lebî ve Begavî, Kelbî’den söz konusu rivayetteki kişilerin adlarını içeren rivayetleri nakletmektedirler.¹⁷⁹

b. Örnek: Ankebût 29/10

Âyet Meâli: “İnsanlardan öyleleri vardır ki, ‘Allah’a inandık’ derler. Fakat Allah uğrunda eziyete uğrayınca insanların yaptığı işkenceyi Allah’tan gelen bir ceza gibi sayarlar. Halbuki rabbinden bir yardım gelince, ‘şüphesiz biz de her zaman sizinle beraberdik’ derler. Oysa Allah herkesin kalplerinde olanı en iyi bilen değil midir?”

¹⁷⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 378. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 365-366.

¹⁷⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 159-160. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 152-153.

¹⁷⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, III, 325-326; Begavî, *Me‘âlimü t-tenzîl*, II, 232.

Mukâtil, söz konusu âyetin, Kureyşli Ayyâş b. Ebû Rebîa b. el-Muğîre b. Amr b. Mahzûm hakkında indiğini belirleyerek uzunca bir sebep-i nüzûl rivayeti zikretmektedir.¹⁸⁰

Vâhidî, ise âyetin sebep-i nüzûlü olarak Mücâhid, Dahhâk ve İkrime'den üç ayrı rivayet nakletmektedir. Rivayetlerin hepsinde ilgili kişiler hakkında genel ifadeler kullanılmaktadır. Mesela, Mücâhid'in rivayetinde 'İnsanlardan dilleriyle iman edenler', Dahhâk'ın rivayetinde 'Münafıklardan bir grup' ve İkrime'nin rivayetinde ise Bedir Savaşından irtidat eden Müminler' şeklinde bildirilmektedir.¹⁸¹

Burada Mukâtil'in sebep-i nüzûl rivayetinde âyetin hedef kitlesi netleştirilmiş şekilde sunulmuştur. Yani, Mukâtil, Vâhidî gibi, Müminler, kâfirler veya münafıklar gibi genel ifadeleri kullanmadan, âyetin hedef kitlesini doğrudan belirli kişiye bağlamıştır.

Klasik dönem müfessirlerden Semerkandî, senedi aktarmadan Mukâtil'in zikrettiği rivayete benzer rivayeti nakletmektedir. Sa'lebî ise Mücâhid, Dahhâk, İkrime ve Katâde'den âyetle ilgili dört ayrı muhatap kitlesini, Vâhidî gibi genel ifadeler kullanarak naklettikten sonra Kelbî ve Mukâtil'e değinerek Mukâtil'in zikrettiği rivayete benzer rivayeti nakletmektedir.¹⁸²

c. Tevbe 9/64

Âyet Meâli: "Münafıklar, kendileri hakkında kalplerindekini ortaya çıkaracak bir sûrenin indirilmesinden endişe ediyorlar. De ki: 'Alay edin bakalım! Allah mutlaka o çekindiğiniz şeyi ortaya çıkaracaktır.' "

Mukâtil, âyetin şu sebep-i nüzûlünü nakleder: "Bu âyet Culâs b. Suveyd, Simâk b. Ömer, Vedâ'a b. Sâbit, Maş b. Humeyyir el-Eşca'î hakkında nâzil oldu. Şöyle ki: Maş'ın onlara, 'Allah'a andolsun ki, ben Allah'ın yarattıklarının en kötüsü müyüm bilmiyorum. Allah'a andolsun ki hakkımızda bizi rezil edecek bir şeylerin inmesinden ise, bana yüz sopa vurulmasını tercih ederim' demesi üzerine bu âyet nâzil oldu."¹⁸³

Vâhidî ise âyetle ilgili Süddî ve Mücâhid'den iki ayrı rivayeti nakletmektedir. Süddî'den naklettiği rivayet şöyledir: "Münafıklardan bir kişi 'Allah'a yemin ediyorum ki, bizi rezil edecek bir vahiy inmekten bana yüz sopa vurulmasını isterim" dedi. Bunun üzerine Allah bu

¹⁸⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 375.

¹⁸¹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 352.

¹⁸² Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî*, II, 532; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 272-273.

¹⁸³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 179. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 156.

âyeti inzâl etti. Mücâhid'in rivayetine göre ise münafıklar aralarında konuşurlardı, sonra da 'Umarız ki Allah aleyhimize olarak sırrımızı ortaya çıkarmaz' derlerdi".¹⁸⁴

Bu örnekte de gördüğümüz gibi Vâhidî, âyetin hedef kitlelesinin adlarını belirlemeden genel ifadeleri kullanırken Mukâtil ise adlarını ayrıyeten zikretmiştir.

Değerlendirme: Yukarıda zikrettiğimiz kategorilerin birincisinde Vâhidî, sebab-i nüzule ilişkin kişilerin yalnızca sayılarını zikretmekle yetinirken Mukâtil ise sayılarla birlikte adlarını da zikrettiğini görüyoruz. İkinci kategoride Vâhidî, sebab-i nüzûl rivayetine ilişkin kişilerin sadece adlarını verirken Mukâtil ise kişinin kabile adını da ilave etmiştir. En son kategoride ise Mukâtil, sebab-i nüzule ilişkin kişiler hakkındaki açıklamaları özel ve kişisel bakımdan arz ederken Vâhidî ise daha umumî şekilde tutmaktadır.

1.2. Mukâtil'in Nüzûl Dönemi ve Arap Kültürünü Dikkate Alması

Mukâtil'in tefsirinin en bariz özelliklerinden birinin, âyetleri nüzûl dönemini esas alarak ve vahiy ortamına bağlı kalarak tefsir etmesi olduğu söylenmektedir.¹⁸⁵ Mukâtil'in izlediği bu yöntem tefsirinde bulunan sebab-i nüzûl rivayetlerine de yansımaktadır. Vâhidî'nin eseriyle mukayeseli olarak ele alınınca Mukâtil'in tefsirinin söz konusu özelliği daha net şekilde anlaşılmaktadır. Mukâtil'in naklettiği sebab-i nüzûl rivayetlerinde nüzûl döneminin âdet, örf ve kültürleri hakkındaki bilgilerin Vâhidî'nin eserine nazaran daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıda, iki eserden seçilen bazı örnekler üzerinde bu husus ortaya konulmaya çalışılmıştır.

a. Örnek: Bakara 2/219

Âyet Meâli: "Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: 'Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür'. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: 'İhtiyaç fazlasını'. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz."

Mukâtil âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle anlatmıştır: "Bu âyet, Abdurrahman b. Avf, Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebû Tâlib ve ensar'dan bazı kimseler hakkında nâzil oldu. Şöyle ki: Câhiliye devrinde bir kişi, 'Kesilecek deveye katılmak isteyenler nerede?' diye sesleniyordu. Bunun üzerine, bazı kişiler kalkıp bir deve satın alırdı. O deveden her birine bir pay kesilirdi. Ardından da

¹⁸⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 255. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 248-249.

¹⁸⁵ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 44.

kendi aralarında kura çekilirdi. En sona kalan kişi devenin tüm ücreti öderdi. Fakat devede onun hiçbir payı olmazdı. Geriye kalanlar deveyi aralarında paylaşırlardı. İşte ‘meysir’ bu idi... Söz konusu âyet nâzil olduktan bir sene sonra Allah içki ve kumarın haram kılındıklarına dair âyeti indirdi. Meysirdeki [kumardaki] menfaate gelince, bazı kişiler faydalanırken, bazıları ise zarar görürdü. Buna ‘meysir’ isminin verilmiş nedeni, onların, ‘Deve bedelini bize kolaylaştırın’ [yes-sirû] demeleridir. Bunun üzerine biri, ‘Ben şöyle şöyle yaparım’ diye yanıt verirdi.”¹⁸⁶

Vâhidî ise şu rivayeti aktarmıştır: “Söz konusu âyet, Ömer b. Hattâb, Muâz b. Cebel ve bir grup ensar cemâ’atı hakkında nâzil oldu. Onlar Peygamber Efendimizin huzuruna gelip ‘Bize içki ve kumar hakkında fetva verin. Çünkü bunlar aklın kayıp olması ve malın zayıp olması demektir.’ Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.”¹⁸⁷

Görüldüğü gibi Vâhidî, yalnızca âyetin inişine sebep olan kişileri bildirerek geçerken, Mukâtil âyetin nâzil olmasına sebep olan olaya ilişkin o dönemdeki alışkanlığa da temas etmiştir. Yani Câhiliye döneminde kumara neden ‘meysir’ deniyordu, kumarı nasıl oynarlardı ve kumar ne zaman haram kılınmıştır gibi sorulara cevap vererek sadece olayla yetinmeyip olayın dayandığı dönemin kültürel yapısını da göstermiş oldu.

b. Örnek: Hac 22/30

Âyet Meâli: “İşte böyle! Kim Allah’ın yasaklarına tam saygı duyarsa bu, rabbi katında kendisi için çok hayırlı olur. Haram olduğu size bildirilenlerin dışındaki hayvanları yemeniz helâl kılınmıştır. O halde pis putlardan uzak durun ve asılsız sözden de sakının.”

Mukâtil söz konusu âyetle ilgili Câhiliye döneminde çeşitli kavimlerin nasıl telbiye getirdiklerine dair uzun rivayeti şöyle nakletmiştir: “‘قَوْلُ الزُّوْرِ’ yalan demektir; bu da telbiye getirirken ‘Allah’a şirk koşturmak’. Hums diye bilinen Kureyş, Benî Huzâa, Benî Kinâne ve Benî Âmir b. Sa’saa Câhiliye döneminde telbiye getirirken şöyle diyorlardı: ‘Buyur Allahım buyur, buyur Senin ortağın yoktur, ancak bir tane ortağın vardır ki Sen ona da, onun sahihp olduğuna da maliksin’

Câhiliye döneminde Yemen halkı ise telbiye getirirken şöyle diyorlardı: ‘Biz akli çıplaklarız. Sana gelen kullarız. Senin Yemenli kullarınız. İkinci defa ise asil develer üzerinde hacetmek isteriz’

¹⁸⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 188. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 184.

¹⁸⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 72-73. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 73.

Temîmliler ise ihrama girerken şöyle diyorlardı: ‘Günümüz boyunca Sana lebbeyk, aydınlığında ve karanlığında, soğukunda ve sıcakında bir şeyden sakınmayarak ve bir şeyden zarar görmeyerek iyiliği müstakim bir Rabb için haccetmek üzere ihrama giriyoruz’

Rabî’alılar da şöyle derdi: ‘Lebbeyk! Allahım! Hakk olan bir hacc için, Sana kulluk ve kölelik için. Biz Sana bağış ve armağanlar için gelmedik, karlı olmayı sevdiğimiz için de gelmedik’

Kays Aylân da şöyle derdi: ‘Lebbeyk! Ama Bekroğulları Sana yakındırlar, onlar bize yabancıların evlatları olup Senin yakınındadırlar. İnsanlara yaptığın lütuflar ile iftihar ediyorlar. Biz ise hep kalabalıklar halinde hala Sana geliyoruz’

Cürhümlüler de ihramlarında şöyle diyorlardı: ‘Lebbeyk! Kuşkusuz Cürhümlüler Senin kullarıdır. İnsanlar bir başka taraftır, kendileri [bizler/ Cürhümlüler] ise Senin eski kullarınız. Yemin olsun ki, onlar Senin ülkeni imar etmişlerdir. Rabbimiz! Kimse Sana karşı duramaz. Onlar Senin sözünü yerine getiren ilk kimselerdir. Onlar Sana karşı olan herkese düşmanlık ederler, ta ki Senin vadinde dini dosdoğru uygulayana kadar’

Huzâalılar da şöyle derdi: ‘Ey Harem’ in de, Harem dışındaki bölgelerin de Rabbi lebbeyk Sana. Sana bağlı olan bu kulların, huzurunda duruşlarına merhamet et. Ayakları üzerinde yürüyerek Sana geldiler’

Esed ve Gatafânlılar da ihramlarında -Yemen şiiri ile- şöyle derlerdi: ‘Lebbeyk! Sana doğru koşuyor tedirginlikle, karnında cenini bulunduğu [hamile olduğu] halde, diniyle de Hıristiyanların dinine muhalefet ederek’

Kadınlar da geceleyin çıplak olarak tavaf ederlerdi. Kimi ilim adamı ise kadınların gündüz çıplak olarak tavaf ettiklerini demişlerdir. Tavaf eden kadın ufak bir parçayla avret yerini örter ve şöyle derdi: ‘Bugün onun bir kısmı veya tamamı görünebilir, fakat ondan görüneni, bakanlara helal etmiyorum. Nice üstün akıllı vardır ki aklı saptırır kendisini, nice bakan vardır ki ona bakınca onu usandırmaz. Cismi büyük olanın gölgesi de büyüktür.’

...Bu sebeble Allah, ‘Zur sözden kaçının’ {yani, şirk sayılan bu tür yalan sözler söylemekten uzak durun} buyruğunu indirdi.”¹⁸⁸

Mukâtil’in zikrettiği bu rivayette, Câhiliye döneminde Arap kabilelerinin tavaf ederken söyledikleri sözleri hakkında genişçe bilgi verildiği görülmektedir. Vâhidî’nin eserinde ise

¹⁸⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 124-125. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, III, 97-98.

âyetle ilgili herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Taberî, Semerkandî, Sa‘lebî, Begavî’nin tefsirlerinde de söz konusu âyetle ilgili Mukâtil’in zikrettiği gibi açıklamalar bulunmamaktadır.¹⁸⁹

c. Örnek: Hac 22/37

Âyet Meâli: “Elbette kurbanların ne etleri, ne de kanları Allah’a ulaşır. Sizden O’na ulaşacak olan yalnızca takvânızdır. İşte böyle Allah onları size boyun eğdirmiştir ki, Allah’ın size doğru yolu göstermesinden ötürü O’nu tekbir getirerek yüceltesiniz. İyilikte bulunanlara müjde ver”

Mukâtil, âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle açıklamıştır: “Çünkü Arap kâfirleri Câhiliye döneminde zemzeme yakın develeri kestiklerinde kanlarını alıp Kâbe’ye doğru saçarlardı ve ‘Allahım! Bizden kabul buyur’ derlerdi. Müslümanlar da aynı şeyi yapmak isteyince, Allah, Onların etleri de, kanları da Allah’a ulaşmaz buyruğunu indirdi.”¹⁹⁰

Vâhidî âyetle ilgili herhangi bir rivayeti nakletmemektedir. Fakat, Semerkandî, Sa‘lebî, Begavî ve Süyûtî kendi eserlerinde Mukâtil’in rivayetine benzer rivayetleri nakletmektedirler.¹⁹¹

d. Örnek: Mücâdile 58/1

Âyet Meâli: “Kesinlikle Allah, kocası hakkında seninle tartışıp ve Allah’a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah aranızda geçen konuşmanızı işitiyordu. Çünkü Allah her sesi işiten ve her şeyi görendir.”

Mukâtil söz konusu âyetle ilgili şu sebab-i nüzûlü nakletmektedir: “Benî Amr b. Avf b. Hazrec’den, Sa‘lebe b. Mâlik b. Ahrem el-Ensârî’nin kızı Havle, güzel bir kadın idi. Namaz kılarken kocası onu gördü ve namazdan sonra kocası onunla beraber olmak istedi. Ancak o kabul etmedi. Bunun üzerine öfkelenen kocası Evs b. Sâmit el-Ensârî -ki Kays b. Ahrem’in oğlu Ubâde b. es-Sâmit’in kardeşidir- ‘Sen benim için annemin sırtı gibisin’ dedi. Havle, Peygamber Efendiniz’in yanına gelerek dedi ki: ‘Ey Allah’ın Resûlü! Kocam benimle ben gençken, malım, ailem varken evlendi. Malımı yedi, gençliğimi tüketti. Ben yaşlanıp kemiklerim zayıflayınca beni kendisi için annesinin sırtı gibi kıldı (bana zihâr yaptı). Sonra da pişman oldu. Benimle onu tekrar bir araya getirmeye imkân var mı?’ Nebî (s.a.v.) ona cevap vermedi. Eşine,

¹⁸⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, X VI, 533-537; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, II, 392; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, VII, 21; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzil*, V, 383.

¹⁹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 128. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, III, 102.

¹⁹¹ Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, II, 395-396; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, VII, 24; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzil*, V, 387; Süyûtî, *Lübâb*, s. 161.

‘sen bana annemin sırtı gibisin’ demek (zihâr), eşiyle cinsi münasebette bulunmamaya yemin etmek (îlâ) ve ‘yıldızların sayısı kadar boşadım’ demek Câhiliye dönemi boşama şekillerindendi. İlâ hususunda Allah dört aylık süre belirledi, zihârda keffâreti öngördü, yıldızlar sayısınca boşamayı da üç boşama ile sınırladı.”¹⁹²

Vâhidî ise âyetle ilgili Âişe’nin (r.a) şöyle dediğini nakletmiştir: “Her şeyi işiten Allah son derece hayırlı ve bereketlidir. Kesinlikle ben Havle bint Sa‘lebe’nin konuşmasını duyuyordum da, sözünün bazısı bana kesik geliyordu. O, kocasını Rasûlullah’a (s.a.v.) yakınaparak şöyle diyordu: ‘Ey Allah’ın Resûlü, gençliğim bitti. Karnımı kocama serdim. Nihâyet ben yaşlanınca ve çocuğum kesilince sırtımı annesinin sırtıyla teşbih ederek bana zihârda bulundu ve beni boşadı. Ey Allah’ım! hâlimi sana bırakıyorum.’ Kadın çok beklememişti ki Cebraîl bu âyetle geldi.”¹⁹³

Bu örnekte iki musannıfın zikrettiği rivayet hemen hemen aynıdır. Fakat, Mukâtil’in rivayetinde Câhiliye dönemindeki evlilik hayatının bazı alışkanlıklarına temas etmekle beraber İslâm döneminde söz konusu alışkanlıklara nasıl yaklaşıldığı da dile getirilmiştir.

e. Kureyş 106/1-4

Âyet Meâli: “Kureyş’e kolaylaştırıldığı, evet, kış ve yaz seyahatleri onlara kolaylaştırıldığı için onlar, kendilerini açlıktan doyuran ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin Rabbine kulluk etsinler.”

Mukâtil, Kureyş sûresinin birinci âyetini şöyle açıklamıştır: “Kureyşliler, arzın çeşitli yerlerine gidip gelerek ticaret yapıyorlardı. Bundan dolayı onlara Kureyş adı verilmiştir. Ticaret için kışın-daha ılık olması hasebiyle- Ürdün ve Filistin’e; yazın ise-sıcak dolayısıyla kışın gittikleri yolu ve denizi bırakarak-Yemen’e gidiyorlardı. Bu şekilde gidiş geliş onlara ağır geldi de Allah, Kureyş’in güvenlik ve esenliği için {yani, onların gidiş gelişleri, ticaretleri yoktur. Bunu onlardan kestik, sonunu getirdik} buyruğunu indirdi.”¹⁹⁴

Vâhidî ise âyetle ilgili şu rivayeti nakletmiştir: “Peygamber Efendimiz buyurdu ki: “Allah Kureyş’i yedi hususiyetle şerefli kıldı. Söz konusu yedi hususiyet Kureyş’ten önce başka kimseye vermedi. Kureyş’ten sonra da hiç kimseye vermeyecektir. Şüphesiz halife onlardan olacak, hacılara su verme hizmeti onlar yapacaklar, peygamberlik onlardadır. Fîl olayında onlara yardım olundu. Kureyşliler yedi sene Allah’a ibadet ettiler. Onlar dışında başka kimse böyle ibadet

¹⁹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 257-258. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 172-173.

¹⁹³ Vâhidî, *Esbâbü nüzüli ‘l-Kur’ân*, s. 427. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 404.

¹⁹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 861. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 461.

etmedi. Onlara mahsus bir sûre nâzil oldu ki, bu sûrede Kureyşlilerden başka kimsenin adını zikredilmemiştir.”¹⁹⁵

Zikrettiğimiz bu örnekte de görüldüğü gibi, Mukâtil âyetle ilgili açıklamasında, Câhiliye dönemindeki ticaret kültürü ve maişet yapısını beyan etmektedir. Vâhidî ise Kureyş kabilesinin fazileti hakkında bir rivayet nakletmekle yetinmektedir. Fakat Taberî, Semerkandî, Sa‘lebî ve Begavî gibi müfessirler Kureyşlilerin ticaret ve maişetle ilişkili çeşitli rivayetler nakletmektedirler.¹⁹⁶

Değerlendirme: Zikrettiğimiz örneklerden açıkça anlaşılıyor ki, Mukâtil tefsirinin temel unsurlardan birisi nüzûl dönemi ve Arap kültürüdür. Yukarıda zikrettiğimiz örneklere dayanarak söyleyebiliriz ki, Mukâtil, nüzûl dönemi ve ortamına bağlı kalarak âyetlerin açıklamasında bulunmaktadır. Hatta âyetin inmesine sebep olan olayı anlatmakla yetinmeyip arkasındaki zemin hazırlayan ortamı ve durumu da dikkate almaya önem vermektedir.

2. Vâhidî’ye Ait Bazı Özellikler

2.1. Vâhidî’nin Sadece “*Kâle’l-müfessirûn*” İfadesiyle Naklettiği Rivayetler

Vâhidî’nin eserinde yer alan rivayetlerdeki görüşlerin kime ait olduğunu gösterme hususunda üç farklı yöntem izlenmektedir. Birincisi, söz sahibinin adının zikredilmesi, ikincisi genel olarak müfessirlere atfedilmesi ve üçüncüsü ise hiç kimseye değinmeden doğrudan zikredilmesidir.¹⁹⁷

Söz sahibinin adının zikredilmediği rivayetlerde sıklıkla görülen ifade “قال المفسرون” dur. Gördüğümüz kadarıyla eserin yaklaşık 38 yerinde bu ifade kullanılmaktadır. Mâhir Yâsîn el-Fahl, bu ifadeyle kullanılan rivayetlerin büyük ihtimalle, Vâhidî’nin elinde bulunan çeşitli eserlerden alınan rivayetler olup bu rivayetleri özetleyerek bir bütün şekilde arz ettiğini ve birçok yerde bu ifadede geçen “müfessirler”den maksadının hocası Sa‘lebî olduğunu da dile getirmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 492. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâbü Nüzûl*, s. 462.

¹⁹⁶ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, XXIV, 533-537; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, III, 516; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, X, 302; Begavî, *Me‘âlimü t-tenzil*, V III, 547.

¹⁹⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, nşr. Fahl, nâşirin mukaddimesi, s. 53.

¹⁹⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, nşr. Fahl, nâşirin mukaddimesi, s. 54.

Bilindiği gibi, Vâhidî'nin eserinin ana kaynağı hocası Sa'lebî'nin tefsiridir. Nitekim İbn Hacer, Vâhidî'nin bu eserini esas alıp yazdığı kitabı *el- 'Ucâb*'da Vâhidî'nin "Kâle'l-müfessirûn" ifadesini kullanıldığı birçok yerde hocası Sa'lebî'den aldığına işaret etmiştir. Bazı yerlerde ise Sa'lebî'nin tefsirinin de kaynağı olan Mukâtil'in tefsirinde aslı veya benzerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Aşağıda Vâhidî'nin eserine dair bu husus bazı örneklerle beraber gösterilmektedir.

a. Örnek: Bakara 2/105

Âyet Meâli: "Ehl-i kitap'tan kâfirler ve putperestler rabbinizden size iyi bir şey indirilmesini istemezler. Hâlbuki Allah rahmetini ancak dilediğine tahsis eder. Allah büyük lütuf sahibidir."

Mukâtil, âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle açıklamıştır: "Ensar, Yahudi antlaşmalarını İslâm'a çağırdılar. Bunlar Müslümanlara, 'Sizin bizi çağırdığınız şey, tuttuğumuz yoldan daha hayırlı değildir. Sizin doğru yol üzerinde olmanızı ve yolunuzun dediğiniz gibi olmasını çok arzu ediyoruz' diye karşılık verdiler. Yüce Allah onları yalanlamak üzere bu âyeti inzâl etti."¹⁹⁹

Vâhidî ise şöyle ifade etmiştir: "Müfessirler derler ki: Müslümanlar Yahudilerden olan arkadaşlarına, 'Muhammed'e iman edin' dediklerinde, onlar da şöyle karşılık verirdi ki, 'Şu bizi davet ettiğiniz din, bizim üzerinde kaldığımız dinden daha üstün değildir. Eğer üstün olsaydı kesinlikle isterdik.' Bunun üzerine Allah onları yalanlamak için bu âyeti inzâl etti."²⁰⁰

Burada 'el-Müfessirûn' ile kimleri kastettiğini anlamak için, elimizde bulunan Vâhidî'den önceki tefsirlere baktık. Hocası Sa'lebî, kimden aldığını belirlemeden aynı rivayeti nakletmiştir. Diğer müfessirlerden sadece Semerkandî aynı rivayeti Mukâtil'e değinerek nakletmektedir.²⁰¹

b. Örnek: Bakara 2/106

Âyet Meâli: "Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir."

¹⁹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 129. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 111.

²⁰⁰ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 37. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 38.

²⁰¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 252, Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî*, I, 145.

Mukâtil, âyeti şöyle açıklar: “Mekke kâfirleri Peygamber’e (s.a.v.) ‘Ey Muhammed! Bu Kur’an’ı sen uydurdun. Önce şunları şunları söyledin, sonra değiştirip şöyle şöyle dedin’ dediler. Şanı yüce Allah kendi zatını, azametini söz konusu ederek, bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir buyurdu”.²⁰²

Vâhidî ise ufak farklılıkla Mukâtil’inkine benzeyen şu rivayeti zikretmiştir: “Müfessirler dediler ki: Müşrikler şöyle demişlerdi: ‘Muhammed’i görmüyor musunuz? Yandaşlarına bir şeyi emrediyor, sonra da onları o şeyden menediyor ve onlara bunun aksini emrediyor. Bugün bir söz söylüyor yarın o sözden dönüyor. Bu Kur’an Muhammed’in kendisinden uydurup söylediği sözden başka bir şey değildir. Bu Kur’an, bir kısmının bir kısmı yalanladığı bir sözdür...”²⁰³

Sa‘lebî, söz konusu âyetin tefsirinde kimseye değinmeden aynı rivayeti nakletmektedir. İbn Hacer, Vâhidî’nin Sa‘lebî’yi takip ettiğini dile getirmiştir.²⁰⁴

c. Örnek: Bakara 2/108

Âyet Meâlî: “Yoksa siz de peygamberinizden daha önce Mûsâ’dan istendiği şeyleri mi istiyorsunuz? Kim imanı küfre değiştirmeye kalkarsa kesinlikle doğru yoldan sapmış olur.”

Mukâtil söz konusu âyet için hususen bir sebep-i nüzûl zikretmeden âyeti şöyle açıklamıştır: “Yoksa siz de daha önce {yani, Muhammed’den önce} Mûsâ’ya sorulduğu {yani, Benî İsrâîl’in Mûsâ’yı ‘Bize Allah’ı apaçık göster’ diye sordular} gibi, Resûlünüzü {yani, Muhammed’i}, sorguya {yani, size Rabbinizi apaçık göstermesini sorgulayarak} çekmeyi mi istiyorsunuz? Kim îmânı küfre değiştirse {yani, herkime Yahudilerin yaptıkları gibi îmânı küfre değiştirse}, dosdoğru yoldan sapmış olur {yani, doğru olan hidâyet yolunu kaybetmiş olur}. ‘Sevâe’s-sebîl’ ifadesi, ‘umulur ki Rabbim beni sevâu’s-sebîl’e {yani, yolun doğrusuna} hidâyet eyler [Kasas 28/22] âyetinde de bu anlamda kullanılmaktadır.”²⁰⁵

Vâhidî, bahsi geçen âyet için iki tane rivayet nakletmiştir. Birisini İbn Abbas’tan, diğerini ise “Kâle’l-müfessirûn” ibaresiyle nakletmiştir. “Kâle’l-müfessirûn” ile naklettiği rivayet şöyledir: “Müfessirler dediler ki: Yahudiler ve bazı Müşrikler Peygamber Efendimiz’den bazı şeyleri istemişlerdi. Onlardan kimi Mûsâ’ya ‘Tevrât’ın verildiği gibi, gökyüzünden bize de tek bir

²⁰² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 129. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 112.

²⁰³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 37. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 38.

²⁰⁴ İbn Hacer, *el-Ucâb*, s. 164.

²⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 130. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 112.

defada indiği bir kitap getir', kimi ise, o Abdullah b. Ebû Umeyye el-Mahzûmî'dir- 'Bize se-madan bir kitap getir ki onda Âlemlerin Rabbi'nden İbn Umeyye'ye, bil ki ben Muhammed'i insanlara elçi olarak gönderdim.' diye yazılsın. Kimisi de 'Sana asla inanmayız, yahut Allah'ı ve melekleri getir. O hâlde inanırız.' demişti de Allah bu âyeti inzâl etti."²⁰⁶

İbn Hacer, Vâhidî'nin ilk rivayeti Sa'lebî'den aldığını ve "Kâle'l-müfessirûn" şeklinde zikrettiğini, ikinci rivayeti ise Sa'lebî'nin naklettiği İbn Abbas ve Mücâhid'in rivayetlerini bir-biriyle karıştırarak arz ettiğini ifade etmektedir.²⁰⁷ Buna göre buradaki 'Müfessirûn'dan maksat İbn Abbas ve Mücâhid'dir. Aynı zamanda gördüğümüz gibi, Mukâtil tefsirinde âyetle ilgili özel bir sebep-i nüzûl zikredilmediğinden, buradaki 'müfessirûn' kelimesi içerisinde Mukâtil'in kast edilmediği açıkça söylenebilir.

d. Örnek: Bakara 2/207.

Âyet Meâli: "İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir."

Mukâtil, âyetin sebep-i nüzûlü olarak şu rivayeti zikretmiştir: "Mekke kâfirleri, Müslüman olan Ammâr, Bilal, Habbâb ve Suheyb'i hapsedip İslam kabul ettikleri için işkence ettiler ve Rasûlullah'a (s.a.v.) küfretmedikçe devam ettiler. Bunlardan Abdullah b. Cud'ân el-Kureşî'nin azadlı kölesi olan Suheyb b. Sinân, âciz bir kişi idi. Mekke müşriklerine şöyle dedi ki: Bana zulmetmeyin de size bundan daha uygun bir teklif edeyim. Mekke müşrikleri, ne teklifi? diye sordular. Suheyb şöyle yanıt verdi: Ben ihtiyar bi kişiyim. Size ya da başkalarına katılmam sizin için hiçbir şey fark etmez. Çünkü sizinle olursam size bir fayda veremem ve başkalarına katıl-sam size hiçbir zarar da veremem. Ayrıca yaptığım hizmetler, komşuluğum ve himayeniz al-tında olduğumdan sizin üzerinizde bir hakkım da vardır. Ben bunu da biliyorum ki, siz sadece benim malımı istiyorsunuz, canımı değildir. Bu yüzden, bineğim dışında bütün malımı alarak beni dinimle serbest bırakın. Eğer Medine'ye hicret etmek istersem bana engel olmayın. Mekke müşrikleri birbirlerine dediler ki: O doğru diyor. Bütün Malını alıp onlarla düşmanınıza karşı kuvvetlenirsiniz. Böylece Suheyb, bir binek dışında- bütün malı mukabilinde kendisini satın aldı. Bununla birlikte namaz kılmasına ve Medine'ye hicret etmesine engel olmamalarını da şart koymuştu. Allah'ın istediği kadar bir müddet aralarında kaldı. Sonra gündüzün ortasında bineğine binip Medine'ye muhâcir olarak gitti. Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk onu karşılayarak dedi ki: Ey Suheyb! Yaptığın alış-veriş kâr etti. Suheyb karşılık verdi: Senin de alış-verişin zarar

²⁰⁶ Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 39.

²⁰⁷ İbn Hacer, *el-'Ucâb*, s. 167.

etmesin. Hz. Ebü Bekir, ona şöyle dedi: Allah senin hakkında ‘İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah’ın rızasını arayarak nefsinı satar’ âyetini indirdi”.²⁰⁸

Vâhidî söz konusu âyetle ilgili dört ayrı rivayet nakletmiştir. Birincisini Saîd b. Müseyyeb’den (ö. 94/713), ikincisini “قال المفسرون” ibaresiyle, üçüncüsünü Hasan-ı Basrî’den ve sonuncusunu ise “قيل” ifadesiyle zikretmiştir. Bunlardan “قال المفسرون” ifadesiyle naklettiği rivayet Mukatil’in rivayetine benzemektedir.²⁰⁹

İbn Hacer de Vâhidî’nin bu rivayetin Mukâtil’in rivayetine benzediğini dile getirmiştir.²¹⁰ Hocası Sa‘lebî ise çoğu müfessire göre söz konusu âyetin, Suheyb b. Sinân er-Rûmî hakkında nâzil olduğunu ifade ederek Mukâtil’in rivayetine benzer rivayeti kimseye atfetmeden nakletmektedir. Gördüğümüz kadarıyla Vâhidî’den önceki müfessirlerden sadece Semerkandî, İbn Abbas’tan Mukâtil’in rivayetine benzer rivayeti nakletmiştir.²¹¹

Bu örnekten anlaşılmaktadır ki, Vâhidî’nin dile getirdiği “Kâle’l-müfessirûn” ifadesi bazen Mukâtil ile birlikte diğer müfessirleri kapsamaktadır.

e. Örnek: Nûr 24/48

Âyet Meâli: “Aralarındaki anlaşmazlıklar hakkında karar versin diye Allah’a ve resulüne çağırıldıklarında bir de bakıyorsun içlerinden bir grup buna karşı çıkmış!”

Mukâtil söz konusu âyetin iniş sebebini şöyle açıklar: “Yahudilerden bir kişi ile Bişr arasında bir anlaşmazlık vardı. Yahudi Bişr’i Nebî’nin (s.a.v.) hakemliğine, Bişr’ de onu Ka‘b b. el-Eşref’in hakemliğine müracaat etmeye çağırdı. Bişr, ‘Muhammed bize haksızlık yapar’ dedi.”²¹²

Vâhidî, âyetle ilgili tek bir rivayeti “Kâle’l-müfessirûn” ibaresiyle şöyle nakletmiştir: “Müfessirler şöyle dediler: ‘Bu âyet ve bundan sonraki âyet, münafık Bişr’ ve onun Yahudi düşmanı hakkında inmiştir. Bir toprak parçası hakkında muhâsemede bulunduklarında Yahudi onu, aralarında hükmetmesi için Rasûlullah’a (s.a.v.) davet etti. Münafık da onu Ka‘b b. Eşref’e davet etti ve şöyle dedi: ‘Muhammed zaten bize zulmediyor.’”²¹³

Burada iki müfessirin naklettiği rivayet hemen hemen aynıdır. Sa‘lebî de aynı rivayeti senedi aktarmadan nakletmektedir. Vâhidî’den önceki müfessirlerden Ebü’l-Leys es-Semerkandî,

²⁰⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 178-80. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 173-174.

²⁰⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 67-68.

²¹⁰ İbn Hacer, *el-Ucâb*, s. 335.

²¹¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, II, 124; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, I, 196.

²¹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 204-205. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, III, 164.

²¹³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 337. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâbü Nüzûl*, s. 327.

Mukâtil'e atfederek aynı rivayeti nakletmektedir. Mâtürîdî ise "قال بعضهم" ibaresiyle Mukâtil'in rivayetini nakletmektedir.²¹⁴

Değerlendirme: Vâhidî'nin bu ifadeyi kullandığı yerlerdeki rivayetleri Mukâtil'in rivayetleriyle karşılıklı inceleyince fark ettik ki, Vâhidî'nin zikrettiği rivayetler Mukâtil'in rivayetleriyle kimi zaman birebir aynı kimi zaman ise ibarelerde ufak farklılıklarla birlikte yakın anlama gelmektedir. Nadir bazı yerlerde ise birbiriyle benzemediği de görülmektedir. Vâhidî'nin doğrudan Mukâtil'in eserinden faydalanması yanında hocası Sa'lebî aracılığıyla dolaylı yoldan da ondan bolca yararlandığı söylenebilir. Yukarıda ele aldığımız örnekler bize Mukâtil tefsirinin Vâhidî'nin *Esbâbu nüzûli 'l-Kur'an*'ının ana kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. Vâhidî'nin kullandığı "Kâle'l-müfessirûn" ibaresinin çoğunlukla Mukâtil'i içerdiği söylenebilir. Bazen diğer müfessirlerle birlikte bazen de sadece Mukâtil kastedilmektedir. Nadir bazı yerlerde ise Mukâtil'i kast edilmediği de görülmektedir.

2.2. Vâhidî'nin Bir Âyet Hakkında Birden Fazla Rivayet Aktarması

Gördüğümüz kadarıyla birkaç istisna dışında Mukâtil, genelde ilgili âyetler için bir sebebi nüzûlle yetinirken Vâhidî ise çoğunlukla bir âyet/ bir grup âyet için birden fazla rivayet nakletmektedir. Bir âyet/ bir grup âyet için nakledilen birden fazla rivayet bazen aynı anlama gelmekle beraber bazen de birbirinden değişik anlamları da içerdiği görülmektedir. Vâhidî'nin eserinde bulunan bu husus aşağıda örneklerle gösterilecektir.

2.2.1. Ufak Farklılıklarla Aynı Anlam İçeren Rivayetler

a. Örnek: Bakara 2/62

Âyet Meâli: "Kesinlikle, iman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîler'den de kim Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amelde bulunursa rableri katında onlar için ecirler vardır. Onlara korku yoktur; onlar üzülmeyeceklerdir."

Vâhidî, söz konusu âyetle ilgili Mücâhid, Süddî ve İbn Abbas'tan üç tane ayrı ama temel anlamı aynı olan rivayet nakletmiştir. Yani hepsi aynı olay ve kişilerle ilgilidir. Vâhidî'nin naklettiği ilk rivayet şöyledir: "Selmân-ı Fârisî, Peygamber'e (s.a.v.) kilise ashabının hikâyesini

²¹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-beyân*, VII, 113; Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî*, II, 445; Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, VII, 583.

anlatınca, ‘Onlar ateştedir’ dedi. Selmân dedi ki: ‘Bunu duyunca yeryüzü bana kapkaranlık ke-sildi. Sonunda bu âyet indi...sanki üzerimden bir dağ kalktı.’²¹⁵

Burada Vâhidî, bir âyet için benzer anlamları içeren üç ayrı rivayet nakletmektedir.

b. Örnek: Bakara 2/187

Âyet Meâli: “Oruç gecesinde kadınlarınızla birleşmek size helâl kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Sizin kendinizi sıkıntıya sokmakta olduğunuzu Allah bilmiş, tövbenizi kabul etmiş ve sizi bağışlamıştır. Şimdi artık onlarla birleşin ve Allah’ın sizin için yazdığını isteyin. Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah’ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah âyetlerini insanlar için işte böyle açıklar. Umulur ki sakınırlar.”

Vâhidî, söz konusu âyet için İbn Abbas, Berâ b. Âzib, Kâsım b. Muhammed, Sehl b. Sâ’d’dan birbirine benzeyen beş ayrı rivayette bulunmaktadır. Bunların ilki şöyledir: “Va-libî’nin rivayetinde İbn Abbas dedi ki: Müslümanlar Ramazan ayında yatsı namazı kıldıktan sonra gelecek gün aynı vakte kadar kendilerine kadınlarla birliktelik ve yemek haram olurdu. Sonra bazı müslüman Ramazan ayında yatsı kıldıktan sonra yemek yemiş, kadınlarıyla birlikte olmuş. Ömer b. Hattâb da onlardandı. Rasûlullah’a (s.a.v.) bu durumu şikâyet ettiler de Allah bu âyeti inzâl etti.”²¹⁶

Vâhidî’nin naklettiği diğer rivayetler de buna benzer anlamları taşımaktadır. Ancak bun-ların bazıları kısa şekilde anlatılırken bazıları ise biraz daha detaylı beyan edilmektedir.

c. Örnek: Bakara 2/196

Âyet Meâli: “...Fakat sizden kim hasta olursa veya başından bir rahatsızlığı olan varsa (tıraşını olup) oruç tutarak veya sadaka vererek yahut kurban keserek bir fidye ödesin. Güvene kavuştuğu zaman hacdan önce umre yapan kişi, kolayına gelen bir kurban kessin. Kurbanı bu-lamayan ise hac sırasında üç gün, yedi gün de döndüğünde olmak üzere yani tam on gün oruç tutsun. Bu hüküm, ailesi Mescid-i Harâm yakınında yaşamayanlar içindir. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah’ın azabı çok ağırdır.”

Vâhidî, söz konusu âyet için Kâ’b b. Ucre’den çeşitli senedlerle beş ve İbn Abbas’tan bir rivayetle birlikte toplam altı rivayette bulunmuştur. Ufak farklılıklarla birlikte hepsinin temel

²¹⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 28. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 29.

²¹⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 53-54. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 54.

noktaları aynıdır. Bunlardan bir rivayet şöyledir: “Kâ‘b b. Ucre buyurdu ki: ‘Bu âyet benim hakkımda nâzil oldu. Peygamber’e (s.a.v.) geldim. ‘Yanıma gelsin’ buyurdu. Ben de iki ya da üç kez ona doğru ilerledim. ‘Başındaki bitler seni rahatsız ediyor mu?’ buyurdu. İbn Avn dedi ki: ‘Öyle ki o Kâ‘b ‘evet’ diye cevap verdi. Kâ‘b devamla: “Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) bana oruç tutmayı veya sadaka vermeyi yahut kolay gelecek bir kurban kesmeyi emretti.”²¹⁷

Bu örnekte de görüldüğü üzere, Vâhidî bir âyet için çeşitli rivayetler aktarmaktadır. Bu rivayetlerde bulunan kişi ve olay aynı olup ufak farklılıklar bulunmaktadır. Mukâtil de aynı anlama gelen bir rivayeti zikretmiştir.²¹⁸

2.2.2. Farklı Anlam Taşıyan Rivayetler

a. Örnek: Bakara 2/232

Âyet Meâli: “Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini tamamladıklarında, aralarında mâkul ve meşrû ölçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın. Bu söylenenler, içinizden Allah’a ve âhiret gününe iman edenlere verilen öğüttür. Bunlar sizin için en iyi iç ve dış temizliği sağlayan öğütlerdir. Tam manasıyla bilen Allah’tır, siz ise bilmezsiniz.”

Vâhidî söz konusu âyet için toplam dört ayrı rivayet nakletmiştir. Bunların ilk üçünü Ma‘kil b. Yesâr’dan, sonuncusunu ise Süddî’den aktarmıştır. Ma‘kil’den nakledilen rivayetlerin hepsi ufak farklılıklarla birlikte aynı olayı ve kişiyi anlatırken, en son zikrettiği rivayet farklı bir olayı anlatmaktadır.

Vâhidî’nin ilk rivayeti şöyledir: “Ma‘kil b. Yesâr bana, söz konusu âyetin kendisi hakkında indiğini anlattı. Dedi ki: ‘Kız kardeşimi bir adama nikahlamıştım. Sonra bu adam kardeşimi ric‘î talakla boşadı. Nihâyet kardeşimin iddeti tamamlanınca ona teklif etmeye geldi. Ben de o adama şöyle karşılık verdim ki: ‘Kız kardeşimi sana nikahladım, onu yatak arkadaşı yaptım ve sana şeref verdim. Sen ise kardeşimi boşadın. Şimdi de ona teklif etmeye geldin. Hayır, bir daha asla onunla evlenmeyeceksin.’ Bu adam kötü bir kişi de değildi. Kadın da yine onunla evlenmek istiyordu. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti. Ben de ‘İşte şimdi yaparım Ey Allah’ın Resûlü!’ dedim ve kız kardeşimi o adamla evlendirdim.”

²¹⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüüzûlî ‘l-Kur‘ân*, s. 60-63. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 61-62.

²¹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 111-112.

Süddî'den naklettiği en son rivayet ise şöyledir: “Bu âyet ensardan Câbir b. Abdullah hakkında indi. Onun bir amca kızı vardı. Bu kadını kocası bir talakla boşadı. Kadınının iddeti tamamlanınca adam yeniden onunla evlenmek istedi. Fakat Câbir bunu reddetti ve şöyle karşılık verdi ki: ‘Amcamızın kızını boşadın, şimdi de onu istemeye geldin!’ oysa kadın da bu adama razı olup onu istiyordu. Bunun üzerine bu âyet onlar hakkında indi.”²¹⁹

Bu örnekte görüyoruz ki, Vâhidî, söz konusu âyet için toplam beş rivayet nakletmektedir. Bunların ilk dördü aynı olay ve kişiyi anlatırken sonuncusu ise farklı olay ve kişiyi anlatmaktadır.

b. Örnek: Bakara 2/195

Âyet Meâli: “Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.”

Vâhidî, bu âyetle ilgili olarak Şâ‘abî, İkrime, Ebû Cübeyre, Numân bin Beşîr ve Ebû İmrân’dan toplam beş ayrı rivayet nakletmiştir. Numân b. Beşîr’den naklettiği rivayet dışında diğer dördü, Ensar’ın Allah yolunda harcaması hakkında inmiş olduğunu beyan etmektedir. Ancak Numân bin Beşîr’in rivayeti, günah işleyip ye’se düşenler hakkında inmiş olduğunu beyan etmektedir.

Vâhidî’nin Ebû Cübeyre’den naklettiği rivayet şöyledir: “Ensar Allah’ın istediği kadar Allah’ın yolunda harcar ve yedirirdi. Sonra kıtlıkla karşılaştıklarında harcamaktan kendilerini alıkoydular. Bu nedenle Allah bu âyeti inzâl etti.”

Numân bin Beşîr’den naklettiği rivayet ise şöyledir: “Bir kişi günah işledikten sonra ‘Ben affedilmem’ diye söylerdi. Bu nedenle Allah bu âyeti inzâl etti.”²²⁰

Mukâtil ise âyet için iki ayrı rivayet zikretmiştir. Birisi şöyledir: “Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlar, Allah’ın Mekke’ye girmelerini nasip ettiği sene umre yapmak için ihrâmda bulunup Medine’den Mekke’ye doğru sefere kalktılar. Medine civarında yaşayan Araplardan bazıları, ‘Allah’a andolsun ki, bizim azığımız yok; kimse de bizi yedirmiyor’ deyince, Allah onlara sadaka verilmesini emretti ve bu âyeti indirdi. ‘Ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın’ (yani, sadaka vermekten kendinizi alıkoyarak helak olmayın) ...²²¹Diğeri ise şöyledir: “Fakir

²¹⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 82-84. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 81-82.

²²⁰ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 59-60. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 59-60.

²²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 170. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 163.

bir kişi Rasûlullah’a (s.a.v.) gelip ‘Ey Allah’ın Resûlü! Yiycek bir şey bulamıyoruz, neyi sadaka verelim?’ dedi. Bunun üzerine Allah, ‘Allah yolunda harcayın, ellerinizle kendinizi helake atmayın’ âyetini inzâl etti. Çünkü asıl helak eden sadaka vermemektir.”²²²

Görüldüğü üzere, Vâhidî, aynı âyet için farklı anlamları içeren birden fazla rivayet zikretmektedir. Aynı zamanda bu örnekte Mukâtil de söz konusu âyet için iki ayrı olay nakletmiştir. Bu onun her zamanki izlediği yöntemin dışında bir istisnadır. Zira onun genelde bir âyet için birden fazla sebep-i nüzûlü naklettiği görülmemektedir.

c. Âl-i İmrân 3/28

Âyet Meâli: “Müminler Müminlerden ayrılıp da kâfirleri veliler edinmesin. O hâlde kim böyle yaparsa artık Allah’la olan irtibatını koparmış olur. Ancak onlardan kendinizi korumak gayesiyle sakınmanız başkadır. Allah kendi zatından sizi sakındırır. Sonunda varış Allah’adır.”

Vâhidî, söz konusu âyetle ilgili farklı anlam içeren üç tane rivayet nakletmektedir. Birincisini doğrudan İbn Abbas’tan, ikincisini Kelbî’den ve üçüncüsünü ise Dahhâk yoluyla İbn Abbas’tan nakletmektedir. Rivayetler aşağıdaki gibidir.

Birinci rivayet: “Yahudilerden Haccâc b. Amr, Kehmes b. Ebü’l-Hukayk ve Kays b. Zeyd, dinleri hakkında kendilerini fitneye düşürmek amacıyla, Ensar’dan bir gruba dostluk kurmuşlardır. Bunun üzerine Rifae b. Münzir, Abdullah b. Cübeyr ve Saîd b. Hayseme, bu gruba dediler ki: ‘Şu Yahudileri bırakın, onlarla sürekli buluşup arkadaşlık etmekten kaçının ki din konusunda sizi kandırmassınlar. Bu grup ta onların uyarılarını gözardı edip Yahudilerle dostluk ve ilişkilerini devam ettiler. Bunu üzeine Allah bu âyeti inzâl etti.”

İkinci rivayet: “Bu âyet münafıklardan Abdullah b. Übey ve yandaşları hakkında indi. Onlar Yahudi ve Müşriklerle arkadaşlık kuruyor, onlara haberleri ulaştırıyor ve Peygamber’e (s.a.v.) karşı, Yahudi ve Müşriklerin zafer kazanmalarını bekliyordu. Bu nedenle Allah bu âyeti buyurup, Müminleri, onlar gibi yapmaktan menetti.”

Üçüncü rivayet: “Bu âyet Ubâde b. Sâmit el-Ensârî hakkında indi. O Bedir Savaşına katılmış ve Akabe Biyatlar’ında bir nakîb idi. Onun Yahudilerden arkadaşları vardı. Peygamber (s.a.v.) Ahzâb günü savaşa çıktığı zaman, Ubâde Peygamber’e (s.a.v.) şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Peygamber’i (s.a.v.), benim Yahudilerden beşyüz adamım var. Onlar da benimle beraber savaşa

²²² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 170. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 164.

çıkacaklar diye düşünüyorum. Böylece düşmana karşı onlardan da yardım alayım.’ Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.”²²³

Mukâtil ise âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle açıklamıştır: “Âyet, Hâtıb b. Ebû Belte‘a ve diğerleri hakkında nâzil oldu. Onlar Mekke Müşriklerine karşı samimiyeti gösteriyordu. Bunun üzerine Allah onların bu tutumlarından menetti.”²²⁴

Bu örnekte bir âyet için Vâhidî’nin farklı anlamları içeren üç ayrı rivayet naklettiğini görmekteyiz. Aynı zamanda söz konusu âyetle ilgili Mukâtil’in zikrettiği rivayet bunların hiçbirine benzememektedir.

Değerlendirme: Vâhidî bir âyet/ bir grup âyet için birden fazla rivayet zikrederken kimi zaman bunların hepsi ufak değişiklikler içermekle birlikte birbirine benzemektedir. Kimi zaman ise bir veya iki rivayet farklı bir anlamı vermektedir. Örneklerde görüldüğü gibi böyle durumlarda Vâhidî, genelde benzer anlam içeren rivayetleri peş peşe sıralayarak en sonunda farklı anlam içeren rivayeti nakletmektedir. Bazen de naklettiği rivayetlerin her biri farklı farklı içerikleri taşımaktadır. Ayrıca Vâhidî, genellikle birbirinden farklı anlam taşıyan rivayetler arasında tercihte bulunmamaktadır.

3. Ortak Özellikleri

3.1. Birbirine Benzeyen Rivayetler

Mukâtil ile Vâhidî’nin zikrettiği sebab-i nüzûl rivayetleri birbiriyle karşılaştırıldığında, çoğu yerde söz konusu iki eserde zikredilen rivayetlerin birbirine benzediği söylenebilir. Nakledilen rivayetlerin lafızları birebir aynı olmasa da temel anlamlarının birbirine uyduğu görülmektedir. Bahse konu olan başlık altında ‘hemen hemen aynı olan benzer rivayetler, ufak farklılıklar taşıyan benzer rivayetler ve ayrıntılı veya kısa olup birbirine benzer rivayetler’ adıyla üç ayrı kategoriye ayrılarak bahsedilmektedir. Aşağıda örneklerle beraber bu konulara temas edilmektedir.

²²³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 104-105. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 101-102.

²²⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 270. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 256.

3.1.1. Hemen Hemen Aynı Olan Benzer Rivayetler

a. Örnek: Bakara 2/189

Âyet Meâli: “Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: “Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah’a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah’a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.”

Mukâtil, âyeti şöyle açıklamıştır: “Âyet, Ensar’dan olan Muâz b. Cebel ile Sa‘lebe b. Gane-neme’nin Peygamber Efendimizin huzuruna gelip ‘hilâl’ hakkında sorması üzerinde nâzil oldu. Muâz, ‘Ey Allah’ın Resûlü! Hilâl neden önce bir ip gibi görünüyor. Sonra devamlı artarak sonunda dolunay hâline geliyor. Ardından da tekrar eksilerek ilk başladığı hâle dönüyor?’ diye sordu. Bunun üzerine Allah, ‘Sana hilâlleri hakkında soruyorlar...’ âyetini inzâl etti.”²²⁵

Vâhidî ise âyet için üç rivayeti senedlerini vermeksizin ‘mürsel’ şekilde nakletmiştir. Birincisini Muâz b. Cebel, ikincisini Katâde ve en sonuncusunu Kelbî’den nakletmiştir. Kelbî’den naklettiği rivayet, hemen hemen Mukâtil’in zikrettiği rivayet gibidir.²²⁶

b. Örnek: Nisâ 4/77

Âyet Meâli: “Kendilerine, ‘Elinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin’ denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınınca bir de gördün ki, içlerinden bir grup Allah’tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korkuyla insanlardan korkuyorlar da, ‘Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı?’ diyorlar. Onlara de ki: ‘Dünya menfaati önemsizdir, Allah’tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır ve size zerre kadar haksızlık edilmez.’ ”

Mukâtil, söz konusu âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle anlatmıştır: “Âyet, Abdurrahmân b. Avf, Sa‘d b. Ebû Vakkâs (r.a.) -ki ikisi de Benî Zühre’dendir-, Kudâme b. Maz‘ûn el-Cumâhî ve Mıkdâd b. Esved el-Kindî (r.a) hakkında nâzil oldu. Çünkü bunlar, kendilerine zulmeden Mekke müşriklerini gizlice katletmek için izin istemişlerdi, Peygamber (s.a.v.) de, ‘Yavaş olun, onları katletmekten ellerinizi çekin. Zira ben henüz onlarla savaşmakla emrolunmadım’ dedi. Fakat Peygamber (s.a.v.) Medine’ye hicret ettikten sonra Allah Mekke kâfirleriyle savaşı emredince, bazı kimseler bundan hoşlanmadı. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.”²²⁷

²²⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 165-66. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 158.

²²⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli ‘l-Kur‘ân*, s. 55-56.

²²⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 389-390. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 381.

Vâhidî, bahse konu olan âyetin sebab-i nüzûlü olarak iki ayrı rivayet nakletmiştir. Birincisini isnad zinciri vermeden doğrudan Kelbî'den nakletmiştir. İkincisini ise tam isnad zinciriyle İbn Abbas'tan nakletmiştir. Kelbî'den naklettiği rivayet, Mukâtil'in rivayetine benzemektedir.²²⁸

c. Örnek: Mâide 5/58

Âyet Meâli: “Namaza çağırdığınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu, onların aklını kullanmaz bir topluluk olmalarındandır.”

Mukâtil, âyeti şöyle açıklamıştır: “Yahudiler ezanı işitip Müslümanların namaza kalktıklarını gördüklerinde, ‘Kalktılar, kalkamayacaklar’; rükûa eğildiklerini gördüklerinde, ‘Rükû edemeyenler’; secde ettiklerini gördüklerinde de -gülerek- ‘Secde edemeyenler’ derler ve alay ederlerdi. İşte bunun sebebiyle ilgili olarak Allah buyuruyor ki: ... Şu, onların akletmez bir kavim olmalarındandır {yani, akletselerdi bu sözleri söylemezlerdi}.”²²⁹

Vâhidî ise âyetle ilgili üç ayrı rivayet nakletmiştir. Birincisini Kelbî'den, ikincisini Süddî'den ve sonuncusunu ise “وقال آخرون” ifadesini kullanarak aktarmaktadır. Bunlardan Kelbî'den nakledilen birinci rivayet, Mukâtil'in zikrettiği rivayete benzemektedir.²³⁰

d. Örnek: En'âm 6/19

Âyet Meâli: “De ki: ‘Tanıklık yönünden hangi tanığın tanıklığı en güvenilir?’ De ki: ‘Allah benimle sizin aranızda tanıktır. Bana bu Kur’an sizi ve kime ulaşırsa onu uyarmam için vahyedildi. Siz gerçekten Allah’la beraber başka ilahlar olduğuna tanıklık ediyor musunuz?’ De ki: ‘Ben buna tanıklık etmem.’ De ki: ‘O, ancak bir tek Allah’tır; gerçekten ben sizin ortak koşmakta olduklarınızdan uzağım.’ ”

Mukâtil, zikri geçen âyetle ilgili şu sebab-i nüzûlü aktarmaktadır: “Kureyş kâfirleri Peygamber Efendimiz’e ‘Allah elçisi olarak gönderecek senin dışında başka kimseyi bulmadı mı? Biz senin sözlerini doğrulayan kimseyi görmüyoruz. Hatta Ehl-i Kitab’a senin peygamberliğin hakkında sorduk. Elleriindeki kitaplarda senin hakkında hiçbir şey zikredilmediğini iddia ettiler. Peki, ‘seni peygamber olarak gönderen Allah’tır’ bu sözüne doğru olduğuna dair senin lehine kim tanıklık edecek?’ diye sordular. Allah Peygamber’e (s.a.v.) hitaben de ki: ‘Tanıklık yönünden hangi tanığın tanıklığı en güvenilir?’ buyurdu.”²³¹

²²⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur’ân*, s. 170-171.

²²⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 487. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 485.

²³⁰ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur’ân*, s. 202-203.

²³¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 553-554. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 534.

Vâhidî de Mukâtil'in rivayetine benzeyen aynı rivayeti, Kelbî'den isnad zinciri aktarmadan nakletmektedir.²³²

e. Örnek: Meâric 70/1

Âyet Meâli: “Birisi kalkıp gerçekleşeceği kesin olan bir azabın hemen gelmesini istedi.”

Mukâtil söz konusu âyetin sebab-i nüzulüne dair şu rivayeti zikretmektedir: “Bu âyet, Benî Abdüddâr'dan Nadr b. Hâris b. Alkame b. Kelede el-Kuraşî hakkında nâzil oldu. Zira o, ‘Allahım! Eğer Muhammed’in sözleri senden gelen bir gerçek ise üzerimize gökten taş yağdır yahut bize çetin azap gönder’ dedi. Bu nedenle de Bedir Savaşı’nda katledildi. Allah da, ‘İşte bu, Nadr b. Hâris’in dünyada temenni etmiş olduğu azaptır’ buyurdu.”²³³ Vâhidî de aynı rivayeti hiçbir senedi aktarmadan “نزلت” ifadesiyle dile getirmektedir.²³⁴

Değerlendirme: Yukarıda zikredilen örneklerde görüldüğü gibi, müfessirlerimizin aynı âyet için naklettikleri sebab-i nüzûl rivayetleri hemen hemen aynı olup birbirine benzemektedir. Ancak incelediğimiz kadarıyla hemen hemen aynı olan benzer rivayetlerin sayısının az olduğunu söylemeliyiz. Vâhidî, bu rivayetleri Mukâtil'in tefsirinden mi aldı? Aklımıza takılan bu soruyu cevaplamak gerekirse, şunu söylemeliyiz ki, aktardığımız örneklerle bakarsak, beş örneğin dördünü Kelbî'den naklettiğini ifade etmektedir ve en son rivayet ise “نزلت” ifadesiyle zikretmektedir. Buna göre zikredilen örneklerde Vâhidî'nin naklettiği rivayetler her ne kadar Mukâtil'in rivayetlerine benzese de Mukâtil'den almadığı anlaşılmaktadır.

3.1.2. Ufak Farklılıklar Taşıyan Benzer Rivayetler

a. Örnek: Bakara 2/168

Âyet Meâli: “Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerden helâl ve temiz olmak şartıyla yiye. Şeytanın adımlarına takip etmeyin. Çünkü o sizin için apaçık düşmandır.”

Mukâtil, âyetin nüzûl sebebine dair şunları yazmıştır: “Benî Sakîf, Benî Âmir b. Sa‘aa, Huzâalılar, Benî Müdlic, Abdümenât’tan gelen Benî Âmir ve Hâris hakkında nâzil oldu. Onlar

²³² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur‘ân*, s. 216-217.

²³³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 435. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 272.

²³⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur‘ân*, s. 466.

kendilerine bazı ekinleri ve hayvanları haram yasakladılar. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.”²³⁵

Vâhidî de buna benzeyen şu rivayeti Kelbî’den aktarmıştır: “Sakîf, Huzâa ve Âmir b. Sa’saa kabilelerinin ekinleri ve hayvanlarını kendilerine haram kılmaları ve Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm’ı kendilerine haram kılmaları sebebiyle nâzil olmuştur.”²³⁶

Burada müfessirlerimizin zikrettiği sebab-i nüzûl rivayetleri aynı olup Mukâtil, Vâhidî’nin rivayetine nazaran üç tane kabile adı (Benî Müdlîc, Abdümenât’tan gelen Benî Âmir ve Hâris) fazla saymaktadır. Vâhidî ise hayvanların adlarını (Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm’ı) ayrıyeten zikretmektedir.

Sa’lebî ve Begavî tefsirinde de bu rivayetin kimden alındığı belirlenmeden Vâhidî’nin naklettiği şekliyle bulunmaktadır. Fakat Sa’lebî ve Begavî tefsirinde bir kabile adı (Müdlîcoğulları) fazla zikredilmiştir.²³⁷

b. Örnek: Bakara 2/178

Âyet Meâli: “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.”

Mukâtil, âyetin sebab-i nüzûlü olarak şunu aktarmıştır: “Araplardan iki kabile İslam’ın gelmesinden kısa süre önce Câhiliye devrinde birbirleriyle savaşmış ve iki kabileden bazı kişiler ölmüş, bazıları da yaralanmıştı. Hatta katledilenler arasında köleler ve kadınlar da vardı. Bunun karşılığında birbirinden diyet almadılar. Nihâyet onlar Müslüman oldular. Bu iki kabileden biri diğerinden sayıca kalabalık, malca zengin idi. Onlar şöyle yemin ettiler ki, ‘Bizim kölemize karşılık onların hür olanı ve kadınıma karşılık onların erkek olanını katletmedikçe biz razı olmayacağız’. Bu sebeple Allah bu âyeti indirdi: ... ‘Hüre karşılık hür, köleye karşılık köle, kadına karşılık kadındır’. ...”²³⁸Vâhidî ise Şâ‘bî’den kısa bir şekilde aynı anlama gelen bir rivayeti zikretmiştir.²³⁹

²³⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 155. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 146.

²³⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 51-52. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 52.

²³⁷ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, I, 37; Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, I, 180.

²³⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 157-158. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 150.

²³⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 52-53.

Görüldüğü gibi, iki müfessirin naklettikleri rivayetler arasında büyük bir fark yoktur. Aynı rivayeti Vâhidî, kısa zikrederken Mukâtil ise biraz genişçe zikretmektedir. Sa‘lebî ve Begavî, Şa‘bî, Kelbî, Katâde, Mukâtil b. Hayyân ve Saîd b. Cübeyr’e atfederek, Süyûtî ise Saîd b. Cübeyr’den nakletmişlerdir. Ancak onların naklettikleri rivayet Mukâtil’in rivayetine daha fazla benzemektedir.²⁴⁰

c. Örnek: Bakara 2/197

Âyet Meâli: “...Yanınıza azık alın. Muhakkak ki azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse, ey derin kavrayış sahipleri! Benden sakının.”

Mukâtil söz konusu âyet hakkında şu sebab-i nüzûlü nakletmiştir: “Yemenliler ve diğer kabilelerden bazı insanlar azık edinmeden hac seferine kalkıyor ve zulmederek diğer yolculardan bir şeyler alıyorlardı. Bu sebeple Allah ‘Azık edinin’ buyruğunu indirdi”.²⁴¹

Vâhidî de İbn Abbas ve Atâ b. Ebû Rebâh’tan iki ayrı rivayet nakletmiştir. İbn Abbas’ın rivayeti şöyledir: “İbn Abbas dedi ki: Yemenliler azık edinmeden hacc seferine kalkar ve ‘Biz Allah’a tevekkül ediyoruz.’ derlerdi. Sonra da Mekke’ye girdiklerinde insanlardan dilenirlerdi. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi”.²⁴²

Bu örnekte müfessirlerimizin zikrettikleri rivayetlere bakarsak, onların hemen hemen aynı olup aralarında ufak bir fark görülmektedir. Mukâtil’in rivayetinde azık edinmeyenlerin Mekke’ye ayak basınca zulmederek diğer yolculardan bir şeyleri aldığı ifade edilirken, Vâhidî’nin rivayetinde ise başkalarından dilendiği şeklinde nakledilmektedir.

Taberî, çeşitli senedlerle buna benzer rivayetler nakletmiştir. Semerkandî, Mukâtil’e atıfta bulunarak onun rivayetinin birebir aynısını nakletmiştir. Begavî de tefsirinde senede değinmeden buna benzer bir rivayet aktarmaktadır.²⁴³

d. Örnek: Bakara 2/ 262

Âyet Meâli: “Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.”

²⁴⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 53; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, I, 189; Süyûtî, *Lübâb*, s. 28-29.

²⁴¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 173-74. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 167.

²⁴² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur‘ân*, s. 63. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 63.

²⁴³ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, III, 496-497; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 193; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, I, 228.

Mukâtil, söz konusu âyetin tefsirinde şu sebab-i nüzûlü zikretmiştir: “Âyet, Osman b. Affân’ın Tebük Gazvesi’nde infak etmesi ve Medine’de Rûme Kuyusu’nu satın alıp Müslümanlara vakfetmesiyle Abdurrahman b. Avf ez-Zührî’nin malının yarısını -ki her dirhemi bir miskal gelen 4.000 dirhem- sadaka vermesi üzerine nâzil oldu”.²⁴⁴

Vâhidî de benzer şekilde Kelbî’den, ufak farklılıklarla şöyle zikreder: “Bu âyet, Osman b. Affan ile Abdurrahmân b. Avf hakkında inmiştir. Abdurrahman b. Avf, sadaka vermek amacıyla dört bin dirhem ile Peygamber’in (s.a.v) huzuruna geldi ve ‘bende sekiz bin dirhem vardı. Bu miktardan dört bin dirhemini kendim ve ailem için ayırdım. Dört bin dirhemini de Rabbime borç verdim’. dedi. Bunun üzerine Peygamber ona ‘Tuttuğunu da, verdiğini de Allah sana mübarek kılsın.’ diye dua etti. Osman b. Affan ise Tebük Gazvesi’nde ‘donanımı olmayanın donatımı bana aittir’ dedi ve yükleriyle birlikte bin deve ile Müslümanları donatmıştı. Ayrıca Osman kendisinin olan Rûme Kuyusu’nun suyunu da Müslümanlara vakfetti. İşte bu âyet bu iki zat hakkında nâzil oldu”.²⁴⁵

Bu örnekte sebab-i nüzûlle ilgili kişi ve olay aynı olup Mukâtil’in rivayetinde âyetin inmesine sebep olan olay hakkında dolaylı olarak sadece bilgi verilirken Vâhidî’nin rivayetinde ise doğrudan olayı anlatılmaktadır. Klasik dönem müfessirlerden Sa’lebî ve Begavî’nin eserlerinde Vâhidî’nin rivayetinin benzeri bulunurken, İbnü’l-Cevzî’nin *Zâdü’l-mesîr*’inde ise Mukâtil’e atıfta bulunarak Mukâtil gibi nakledilmektedir.²⁴⁶

Değerlendirme: Yukarıda zikrettiğimiz örneklere dayanarak söyleyebiliriz ki, aynı âyet için Mukâtil ve Vâhidî’nin zikrettikleri sebab-i nüzûl rivayetleri bazen temel konularda birbirine benzemekle beraber söz konusu olayın bazı parçalarında değişiklik görülebilmektedir. Bazen de ilgili kişiler, kabileler, açıklamalar veya zikrettikleri olayın her şeyi aynı olup sadece ibarelerde farklılıklar görülebilmektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi klasik tefsirlerde de söz konusu rivayetler ufak farklılıkla bulunmaktadır.

3.1.3. Ayrıntılı veya Kısa Olup Birbirine Benzer Rivayetler

Mukâtil ve Vâhidî’nin naklettikleri rivayetlerin temel anlam veya olayı, bazen birbirine benzeyip ilgili olay veya açıklamaların kısa ya da ayrıntılı olup olmadığı konusunda birbirinden

²⁴⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 219. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 225.

²⁴⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 89. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 87-88.

²⁴⁶ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 258-259; Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, I, 325; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, I, 316.

farklı olduğu görülmektedir. Ancak genel olarak Vâhidî, bir âyet için birden fazla aynı veya farklı anlamlara gelen rivayetleri nakletmektedir. Mukâtil ise bir rivayetle yetinmektedir. Aşağıda bunlara birkaç örnek verilmektedir.

a. Örnek: Bakara 2/135

Âyet Meâli: “Onlar, ‘Yahudi veya Hristiyan olun ki doğru yolu tutmuş olasınız’ dediler. Sen de şöyle de: ‘Aksine, Biz ancak, Hanîf olan İbrâhim’in dinine uyarız. O, Allah’a ortak koşanlardan değildir.’”

Mukâtil, söz konusu âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle açıklamıştır: “Yahudilerin liderleri Kâ'b b. Eşref, Kâ'b b. Üseyd, Ebû Yâsir b. Ahtâb, Mâlik b. Dayf, ‘Azârâ, Eşmâvil ve Hamîşa ile Necran Hristiyanlarından es-Seyyid, el-Âkîb ve yandaşları Müminlere, ‘Bizim dinimizi takip edin. Zira dinimiz dışında başka din yoktur’ dediler. Allah onları tekzip etmek üzere bu âyeti inzâl etti.”²⁴⁷

Vâhidî ise ‘mürsel’ şekilde İbn Abbas’tan şu rivayeti nakletmiştir: “İbn Abbas dedi ki: Bu âyet, Medine’deki Yahudi liderlerinden Kâ'b b. Eşref, Mâlik b. Sayf, Vehb b. Yehuza, Ebû Yâsir b. Ahtâb gibi şahıslarla, Necran ahalisinin Hristiyanları hakkında nâzil oldu. Onlar din konusunda Müslümanlarla tartışmışlardı. Her bir grup, Allah’ın dinine, başkalarından daha çok layık olduklarını iddia etmekteydi. Yahudiler ‘Peygamberimiz Mûsâ, peygamberlerin en üstünüdür. Kitabımız Tevrât kitapların, dinimiz de dinlerin en üstünüdür’ demiş ve İsâ’ya, İncîl’e, Muhammed’e ve Kur’an’a küfretmişlerdi. Hristiyanlar da ‘Peygamberimiz İsâ, peygamberlerinden en üstünüdür. Kitabımız İncîl, kitapların, dinimiz de dinlerin en üstünüdür’ demiş ve Muhammed’e ve Kur’an’a küfretmişlerdi. Her bir grubu, Müslümanlara, ‘Bizim dinimizi takip edin. Zira dinimiz dışında başka din yoktur’ demiş ve kendi dinlerine davet etmişlerdi.”²⁴⁸

Söz konusu âyetin sebab-i nüzûlünü zikrederken Mukâtil’in Vâhidî’ye nazaran biraz kısa şekilde açıklama yaptığını görmekteyiz ve her zamanki gibi rivayet kısa olmasına rağmen Mukâtil, âyetle ilgili kişilerin adlarını saymaya özen göstermektedir. Hatta Vâhidî’nin rivayetinde zikredilmeyen üç adı fazladan zikretmektedir. Ancak söz konusu rivayet Sa‘lebî ve Begavî tefsirinde Vâhidî’nin zikrettiği şekilde bulunmaktadır.²⁴⁹

b. Örnek: Bakara 2/142

²⁴⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 141. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 127.

²⁴⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 44. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 45.

²⁴⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, I, 282; Begavî, *Me‘âlimü t-tenzil*, I, 155.

Âyet Meâli: “İnsanlardan bir kısım sefihler, ‘Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıbleden vazgeçiren sebep nedir?’ diyeceklerdir. De ki: ‘Doğu da batı da Allah’ındır. O, dilediğini dos-doğru yola iletir.’”

Mukâtil, söz konusu âyeti şöyle açıklamıştır: “Peygamber (s.a.v.) ve onun ashabı Mekke’de sabah ve akşam vakitlerinde ikişer rekât namaz kılıyorlardı. Peygamber (s.a.v.) mi‘rac gecesinde gökyüzüne yükseltilip de ona beş vakit namaz emri verilince, iki rekât namaz yolcu namazı oldu. Mukîm olanların namazı ise dört rekâta çıktı. Peygamber (s.a.v.) Rebîülev-vel’in ikinci günü Medine’ye hicret ettikten sonra Beytül-Makdis’e doğru namaz kılmakla emrolundu. Böylece, Ehl-i Kitab’ın onu -başka bir kibleye doğru namaz kıldığı bahanesiyle- yalanlaması önlenildi. Ayrıca onlar, onun Tevrât’taki niteliklerini de okuyor ve biliyorlardı. Peygamber (s.a.v.) ve onun ashabı, Medine’ye gelişlerinden itibaren on yedi ay boyunca Beytül-Makdis’e doğru namaz kıldılar. Ensar da, Peygamber’in (s.a.v.) hicretinden önce, iki sene Beytül-Makdis’e doğru namaz kılmıştı. Peygamber (s.a.v.) iki kıbleden, Kâbe’yi daha çok seviyordu. Bu sebeple Cebrâil’e dedi ki: ‘Rabbimin beni, Yahudilerin kiblesinden başka bir kibleye döndürmesini temenni ederdim.’ Cebrâil de şöyle karşılık verdi: ‘Ben de senin gibi bir kulum, hiçbir şey yapamam; dolayısıyla sen bu işi Rabbinden dile!’ Cebrâil böyle deyip semaya yükseldi. Peygamber (s.a.v.) Cebrâil’in, arzusuna uygun bir vahiy getirmesi ümidiyle sürekli gökyüzüne bakıp duruyordu. Bunun üzerine Allah, Bedir Savaşı’ndan iki ay önce recep ayında sabah namazı kılınırken, ‘Yüzünü semaya doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. Onun için andolsun seni hoşnut olacağın bir kibleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram’a doğru çevir. Siz de nerede bulunursanız yüzlerinizi ona doğru çevirin’ [Bakara, 2 / 1 44] buyruğunu indirdi. Kible Kâbe’ye çevirilince Mekke Müşrikleri, ‘Muhammed, işinde kararsızlığa düştü. Atalarının doğup büyüdüğü yerleri özlemeye başladı. O şimdi sizin bulunduğunuz tarafa doğru döndü, yakında dininize de dönecektir’ dediler. Onların bu sözleri, sefihliklerinden ileri geliyordu. Bunun üzerine Allah söz konusu âyeti inzâl etti”²⁵⁰.

Vâhidî ise Berâ’ b. Âzib’den tam senediyle şöyle söylediğini nakletmiştir: “Rasûlullah (s.a.v.) Medine’ye ayak basıp on altı yahut on yedi ay Beytül-Makdis tarafına namaz kıldığında -ki Rasûlullah (s.a.v.) Kâbe’ye dönüp kılmayı severdi- Allah Teâlâ da ‘Ey Muhammed! Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tara-

²⁵⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 143-44. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 131.

fina çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir.²⁵¹ âyetine kadar indirip insanlardan birtakım beyinsizler de ‘Onları üzerinde bulundukları kıbleden çeviren sebep nedir?’ deyince Allah Teâlâ buyurdu ki, “De ki: ‘Doğu da, batı da Allah’ındır.’²⁵²

Ele aldığımız eserlerde söz konusu olan âyetin sebep-i nüzûl rivayetini göz önünde bulundurduğumuzda görüyoruz ki Vâhidî, sadece âyetin inişinin temel sebebini kısa bir şekilde zikretmekle yetinirken, Mukâtil âyetin inmesine zemin hazırlayan arka planı ayrıntılı şekilde açıklamıştır. Mekke döneminde ilk günlerdeki namazın şeklini, sonra mirâç gecesinde değişmesini ve Medine’ye geldiklerinden sonra ilk günlerdeki namazı ve peygamberin durumunu açıklamıştır.

c. Örnek: Bakara 2/219

Âyet Meâli: “Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.”

Mukâtil âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle anlatmıştır: “Bu Âyet, Abdurrahman b. Avf, Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebû Tâlib ve ensardan bazı kimseler hakkında nâzil oldu. Şöyle ki: Câhiliye devrinde bir kişi, ‘Kesilecek deveye katılmak isteyenler nerede?’ diye sesleniyordu. Bunun üzerine, bazı kişi kalkıp bir deve satın alırdı. O deveden her birine bir pay kesilirdi. Ardından da kendi aralarında kura çekilirdi. En sona kalan kişi devenin tüm ücreti öderdi. Fakat devede onun hiçbir payı olmazdı. Geriye kalanlar deveyi aralarında paylaşırlardı. İşte ‘meysir’ bu idi.... Söz konusu âyet nâzil olduktan bir sene sonra Allah içki ve kumarın haram kılındıklarına dair âyeti indirdi. Meysirdeki [kumardaki] menfaate gelince, bazı kişiler faydalanırken, bazıları ise zarar görürdü. Buna ‘meysir’ isminin verilmiş nedeni, onların, ‘Deve bedelini bize kolaylaştırın’ [yesirîr] demeleridir. Bunun üzerine biri, ‘Ben şöyle şöyle yaparım’ diye yanıt verirdi.”²⁵³

Vâhidî sened aktarmadan, doğrudan “نزلت” (nâzil oldu) lafzını kullanıp şu rivayeti aktarmıştır: “Söz konusu âyet, Ömer b. Hattâb, Muâz b. Cebel ve bir grup ensar cemâ’atı hakkında nâzil oldu. Onlar Peygamber Efendimizin huzuruna gelip ‘Bize içki ve kumar hakkında fetva

²⁵¹ Bakara 2/144.

²⁵² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 45. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 46.

²⁵³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 188. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 184.

verin. Çünkü bunlar aklın kayıp olması ve malın zayı olması demektir.’ Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.”²⁵⁴

Yukarıda görüldüğü gibi Vâhidî, söz konusu âyetin, kimin sorduğu soru üzerinde nâzil olduğunu ifade edip geçerken, Mukâtil âyetin nâzil olmasına sebep olan olaya ilişkin o dönemdeki alışkanlığa da temas etmiştir. Yani kumara neden ‘meysir’ deniyordu, kumarı nasıl oynuyorlardı ve kumar ne zaman haram kılındı gibi sorulara cevap vererek sadece olayla yetinmeyip olayın dayandığı dönemin kültürel yapısını da göstermiş olmaktadır.

Sa‘lebî ve Begavî’nin tefsirinde Vâhidî’nin rivayetine benzer rivayetler nakledilmektedir.²⁵⁵ Mukâtil’in meysir’e dair Arap kültürüne dayanan açıklamaları bu eserlerinde bulunmaktadır.

d. Örnek: Nisâ 4/92

Âyet Meâli: “Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti bağışlarsa o başka. Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mümin bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir.”

Vâhidî, söz konusu âyetin sebep-i nüzülüyle ilgili Kelbî’den şu rivayeti nakleder: “Mahzûm kabilesi’nden Ayyâş b. Ebû Rabîa Müslüman oldu. Bu yüzen yola çıktı, kaçarak Medine’ye geldi. Medine’nin kalelerinden bir kaleye girip oraya sığındı. Annesi feryat etti. Ayyâş’ın anneleri bir kardeşliği olan iki oğlu Ebû Cehil ve Hâris b. Hişâm’a dedi ki: ‘Vallahi siz onu bulup bana getirmediğiniz, beni hiçbir evin tavanı gölgelendirmeyecek, hiçbir şey yiyip içmeyeceğim.’ Onlar bunun üzerine onu aramaya çıktılar. Hâris b. Zeyd b. Ebû Enise de onlarla yola çıktı. Nihâyet bunlar Medine’ye gelip kalede bulunan Ayyâş’a vardılar. Ona dediler ki: ‘Aşağı in. Zira anneni, senden sonra hiçbir evin çatısı barındırmıyor. Sen ona dönünceye kadar hiçbir şey yiyip içmeyeceğine yemin etti. Söz veriyoruz, seni hiçbir şeye zorlamayacağımıza

²⁵⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 72-73. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 73.

²⁵⁵ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, II, 141; Begavî, *Me’âlimü t-tenzîl*, I, 249.

ve seninle dinin arasına girmeyeceğimize dair Allah şahidimizdir.’ Böylece bunlar ona annesinin feryadını söyleyip söz verince, onların yanına indi. Bunlar da derhal onu Medine’den çıkardılar ve onu ağaca vurup sağlamca bağladılar. İçlerinden her biri ona yüz değnek vurdu. Sonra onu annesine getirdiler. Annesi dedi ki: ‘Kendisine iman ettiğin şeyi inkâr etmediğin sürece vallahi seni bağlarından çözüp serbest bırakmayacağım. Sonra onu bağlı bir vaziyette güneşe bıraktılar. Ona istedikleri bazı şeyleri verdiler. Derken bir ara Hâris b. Yezîd ona gelip dedi ki: ‘Ey Ayyâş, vallahi, şâyet senin üzerinde bulunduğun şey, hidâyet idiyse sen, o hidâyeti terk etmiş oldun. Yok eğer bir sapıklık idiyse, o hâlde sen onun üzerindeydin.’ Ayyâş onun bu sözüne çok kızdı ve dedi ki: ‘Vallahi sana تنها bir yerde rastlamayayım. Mutlaka seni öldürürüm.’ Sonra Ayyâş, bu hadisenin ardından Müslüman oldu ve Medine’ye hicret etti. Sonra da Hâris b. Yezîd Müslüman oldu ve oda bu işin ardından Medine’ye Rasûlullah’a hicret etti. Ayyâş ise o gün orada hazır değildi. Dolayısıyla da onun Müslüman olduğunu bilememişti. Bir gün Ayyâş, Kubâ yolunda yürürken Hâris b. Yezîd’e rastladı. Onu görünce üzerine hücum edip onu öldürdü. Bunun üzerine insanlar ‘Sen ne yaptın böyle? O gerçekten Müslüman olmuştu’. dediler. Muteakiben Ayyâş, Rasûlullah’ın (s.a.v.) yanına dönüp, ‘Ey Allah’ın Resûlü, benimle Hâris arasındaki işimizi şüphesiz bilmektesin. Onun Müslümanlığının farkına varamadım, nihâyet onu öldürdüm.’ dedi. Cebrâîl işte bu yüzden bu âyeti Peygambir’e (s.a.v.) indirdi.²⁵⁶

Mukâtil ise söz konusu âyeti şöyle açıklamıştır: “Bir Mü’minin {yani, ‘Ayyâş b. Ebû Rabîa b. Muğîre el-Mahzûmî} bir Mu’mini {yani, Benî Âmir b. Luey’den Hâris b. Yezîd b. Ebû Uneyse’yi} öldürmesi olur şey değildir {yani, öldürmesi yakışık almaz}; yanlışlıkla olması ...müstesnadır ... Hâris b. Yezîd’i-ki o sırada müşrik- katledeceğine yemin eden ‘Ayyâş b. Ebû Rabi’a, Medine’de, yanlışlıkla onu katletti. Fakat Hâris’in, Mekkelilerle yapılan barış antlaşmasından sonra Müslüman olduğunu bilmiyordu.”²⁵⁷

Bu örnekte görüldüğü gibi Vâhidî âyet inmesine sebep olan olayı baştan sona detaylıca anlatırken, Mukâtil ise sadece hedef kitlelere ve temel konuya temas edip geçmektedir. Klasik müfessirlerden, Ebû’l-Leys es-Semerkandî, Sa’lebî ve Begavî kendi eserlerinde söz konusu rivayeti Vâhidî gibi uzunca bir şekilde nakletmektedir.²⁵⁸

e. Örnek: Mâide 5/101

²⁵⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli ‘l-Kur’ân*, s. 173-174. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 166.

²⁵⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 397. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 392.

²⁵⁸ Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 375; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, III, 359; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, II, 262.

Âyet Meâli: “Ey Mûminler! Açıklandığı takdirde sizi üzecek olan şeyleri sormayın. Kur’an indirildiği zaman onları sorarsanız, size o meseleler açıklanır. Halbuki Allah onlardan sizi muaf tutmuştur. Allah çok bağışlayan ve yumuşak davranandır.”

Mukâtil, söz konusu âyet için şu sebep-i nüzûlü zikretmiştir: “Âyet, Benî Ganem b. Dûdân’dan Abdullah b. Cahş b. Rebâb el-Esedî ile Abdullah b. Huzâfe el-Kuraşî -sonra Sehmî- hakkında nâzil oldu. Şöyle ki: Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: ‘Ey insanlar! Allah sizin üzerinize haccı farz kıldı.’ Bunun üzerine Abdullah b. Cahş ‘Her sene mi?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a.v.) ona bir cevap vermedi. Abdullah sorusunu yine sordu. Bu defa da Peygamber (s.a.v.) bir cevap vermedi. Abdullah sorusunu bir daha tekrarlayınca, Peygamber (s.a.v.) sinirlendi ve elindeki sopayla ona dürtüp dedi- ‘Ne oluyor sana? Şâyet ‘evet’ deseydim, üzerinize böylece farz kılınırdı. Ben size ilişmedikçe, siz de bana ilişmeyin. Size bir emir verecek olursam onu yapın, sizi bir işten menedersem ondan da uzak durun.’ Ardından da ilave etti: ‘Ey insanlar! Dünya önüme konu; Kıyamet Günü’ne kadar ümmetimin arasında meydana gelecek olaylara bakıyorum. Arapların nesepleri önüme konu; tek tek her birinin nesebini biliyorum. Bunun üzerine bir kişi kalkıp sordu: ‘Ey Allah’ın Resûlü! Ben nerede olacağım?’ Rasûlullah (s.a.v.) cevap verdi: ‘Cennette olacaksın. Sonra bir başkası daha kalktı ve ‘Ben nerede olacağım’ diye sordu. Rasûlullah (s.a.v.) ona da ‘Cennette olacaksın.’ diye cevap verdi. Üçüncü bir kişi daha kalktı ve ‘ben nerede olacağım?’ diye sordu. Bu sefer Rasûlullah (s.a.v.) ona ‘Ateşte olacaksın’ dedi. Adam üzülererek geri döndü. Abdullah b. Huzâfe kalktı -ki onun nesebi hakkında şüphe vardı. - ve sordu: ‘Ey Allah’ın Resûlü! Benim babam kim? Rasûlullah (s.a.v.) ‘Huzâfe’ diye cevap verdi. ‘Benî Abdüddâr’dan bir kişi da kalkıp aynı soruyu sordu: ‘Ya Rasûlullah! Benim babam kim? Rasûlullah (s.a.v.) ‘Sa’d’ diye cevap verdi. Halbuki o, başka birinin oğlu olarak biliniyordu. Bunun üzerine Ömer b. Hattâb kalkıp dedi ki: ‘Ey Allah’ ın Resûlü! Kusurlarımızı ört. Allah da senin kusurlarını örtsün. Biz şirkten yeni kurtulmuş bir kavimiz. Rasûlullah da ona hayır sözler söyledi. Bunun üzerine Allah azze ve celle ‘Açıklandığı takdirde sizi üzecek olan şeyleri sormayın.’ âyetini indirdi.²⁵⁹

Vâhidî, âyetle ilgili İbn Abbas ve Ali b. Ebû Tâlib’den iki ayrı rivayet nakletmiştir. Ali’den naklettiği rivayet şöyledir: “ ‘Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim gelirse, güven içinde olur. Yolcuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanımazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir.

²⁵⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 508. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 508-510.

(Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır)’²⁶⁰ âyeti nâzil olunca insanlar, ‘Ya Rasûlullah! Bu hac her sene mi farzdır?’ diye sordular. Peygamber (s.a.v.) susup hiçbir cevap vermedi. Sonra insanlar tekrar ‘Her yıl mı farzdır.’ diye sordular ve böylece dört kez tekrarladılar. Nihâyet Peygamber (s.a.v.) dördüncü kez şöyle buyurdu: ‘Hayır, her yıl değil. Eğer evet deseydim kesinlikle hac her yıl farz kılınırdı.’ Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.”²⁶¹

İki eserde yer alan söz konusu âyetin sebab-i nüzûl rivayetlerinin ana konusu aynı olup Mukâtil’in rivayetinin daha geniş ve ayrıntılı olduğu açıktır. Bu örnekte Mukâtil’in zikrettiği rivayet bütün bir rivayet olarak gözükmektedir. Fakat Taberî, Sa‘lebî, Begavî ve Süyûtî gibi diğer müfessirler Peygamber Efendimiz’e her sene hac farz olup olmadığı hakkında sorular sorulması ve Peygamber Efendimiz’e her şey hakkında sorulmasına izin vermesi’ iki ayrı rivayet altında ayrı olay olarak zikretmektedirler. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*’inde söz konusu âyetle ilgili altı ayrı sebab-i nüzûl’ün bulunduğunu ifade etmektedir.²⁶²

Ayrıntılı veya kısa olup birbirine benzer rivayetlerin örnekleri için, Bakara 2/114, 188; Ra‘d 13/31; Nahl 16/25; İsrâ 17/72; Hac 22/52; Rûm 30/1-2; Zümer 39/67; Câsiye 45/14; Ahkâf 46/15; Fetih 48/3; Hucurât 49/4; Necm 53/33-34; Mücâdile 58/1, 8; Haşr 59/16, Talak 65/1, Tevbe 9/84, 113 v.dğr. âyetlere bakılabilir.

Değerlendirme: Örneklerde görüldüğü gibi aynı âyet için verilen rivayet bazen Mukâtil’in eserinde detaylı olup Vâhidî’nin eserinde kısaca zikredilmektedir. Bazen de bunun tam tersine Vâhidî’nin eserinde etraflıca ele alınırken Mukâtil’in tefsirinde ise özetlenerek beyan edilmektedir. Ancak verilen örneklerde Mukâtil’in eserinde bulunan rivayetlerde dikkatimizi çeken husus şudur ki, rivayetler ister detaylı ister kısa ele alınsın her bir durumda Mukâtil’in rivayetle ilgili kişi adlarının verilmesine özen göstermesidir. Aynı zamanda zikrettiği ayrıntılı rivayetlerin çoğunda âyetin inmesine zemin hazırlayan olayın arka planını dikkate almasıdır. Vâhidî’nin naklettiği rivayetlere bakıldığında hepsinin Sa‘lebî ve Begavî’de de bulunduğu gözlemlenmektedir. Tahminimize göre Vâhidî söz konusu rivayetleri hocası Sa‘lebî’den almıştır. Nitekim, Sa‘lebî’den çokça yararlanan Begavî’nin tefsirinde de söz konusu rivayetler aynı şekilde bulunmaktadır.

²⁶⁰ Âl-i İmrân sûresi, 3/97.

²⁶¹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 214. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 208-209.

²⁶² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, IX, 13-21; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, IV, 113-114; Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, III, 105; Süyûtî, *Lübâb*, s. 104-105; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, I, 316.

3.2. Sebeb-i Nüzûl Rivayeti Aktarmadan Sadece Âyetin Muhataplarının Zikredilmesi

Mukâtil ve Vâhidî bazen âyetin sadece muhatap kitlesinin kim olduğunu zikretmekle yetinmektedir. Diğer bir ifade ile söz konusu âyetle ilgili bir rivayet veya âyet inmesine sebep olan arka planı veyahut herhangi bir olayı anlatmamaktadırlar. Bu husus iki eserde görünen ortak bir özelliktir. Aşağıda bunların birkaç örneği zikredilmektedir.

a. Bakara 2/6-7

Âyet Meâli: “Şüphe yok ki, küfre sapanlara uyarsan da uyarmasan da onlar için aynıdır. Onlar inanmayacaklardır. (6) Allah onların yüreklerine ve kulaklarına mühür vurmuştur, gözlerinde de gerçekleri görmeye engel bir perde vardır. Onlar için çok büyük bir azap vardır. (7)”

Mukâtil, bu iki âyet-i kerimenin Arap Müşrikleri hakkında indiğini söyleyip bunların başında gelen on üç kişinin adını zikretmiştir.²⁶³ Vâhidî ise söz konusu iki âyetin kimin hakkında nâzil olduğuna dair Dahhâk ve Kelbî’den iki ayrı görüşü nakletmiştir. Dahhâk, Ebû Cehil ve onun hanesinden beş kişi hakkında indiğini ve Kelbî ise Yahudiler hakkında nâzil olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴

Burada iki musannif âyetteki bir olaydan söz etmeksizin veya herhangi bir açıklamada bulunmaksızın sadece âyetle bahsedilen hedef kitlenin kim olduğunu bildirmişlerdir. Fakat Mukâtil hedef kitlelerin adlarını tek tek sayarken Vâhidî genel ifadeyi kullanmıştır. Vâhidî, söz konusu âyet hakkında birbirinden farklı iki görüş nakletmekte ve herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.

Taberî, âyetin muhatap kitlesinin Yahudiler olduğunu tercih etmiş ve İbn Abbas’tan buna dair rivayet nakletmiştir. Semerkandî, Mukâtil ve Kelbî’den alıntılarla iki farklı görüş ileri sürmüştür. Sa’lebî söz konusu âyetin muhatap kitlesi hakkında Vâhidî gibi Dahhâk ve Kelbî’den iki ayrı görüş nakletmekte ve en son “قيل” ifadesiyle muhatap kitlelerin münafıklar olduğu görüşünü de dile getirmektedir. Begavî ise âyetin muhatap kitlesini Arap Müşrikleri olarak açıklayıp Kelbî’nin görüşünü de beyan etmektedir.²⁶⁵

b. Bakara 2/45

²⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 88-89.

²⁶⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 25.

²⁶⁵ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, I, 258; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, I, 91; Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, I, 149; Begavî, *Me’âlimü t-tenzil*, I, 64.

Âyet Meâli: “Sabrederek ve namaz kılarak Allah’tan yardım dileyin. Şüphesiz bunlar, Allah’a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir.”

Âyetteki “Sabır ve namazla Allah’tan yardım dileyin” emrinin hedef kitlesi hakkında Vâhidî, iki ayrı görüş zikretmiştir. Birincisi, çoğu âlime göre âyetin hedef kitlesi Ehl-i kitap’tır. İkincisi ise muhatap kitleler tüm Müslümanlardır. Sonda birinci görüşü “والقول الأول أظهر” (Fakat birinci söz daha kuvvetlidir) ifadesiyle sunmasından onun bu görüşü tercih ettiği anlaşılmaktadır.²⁶⁶

Mukâtil ise muhatap kitleler hakkında hiçbir şey zikretmeden geçmiştir.²⁶⁷ Burada Vâhidî’nin âyetle ilgili herhangi bir sebep-i nüzûl aktarmadan sadece âyetteki muhatap kitlenin kim olduğuna dair birbirinden farklı iki görüşü zikredip birini tercih ettiğini görüyoruz.

Taberî ve Sa‘lebî, âyetle ilgili ayriyeten bir muhatap kitlesi zikretmemektedirler. Fakat yaptıkları açıklamalarından âyetle Yahudilerin kast edildiği anlaşılmaktadır.²⁶⁸

c. Tevbe 9/101

Âyet Meâli: “Çevrenizde bulunan bedeviler içinde münafıklar var. Medine halkının içinde de iki yüzlülüğe iyice alışmış olanlar var. Sen onları bilmezsin; onları biz biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra çok büyük bir azaba atılacaklar.”

Mukâtil, âyetle zikredilen “çevrenizdeki bedevileri” şöyle açıklar: “Yani, Cüheyne, Müzeyne, Eslem, Gıfâr ve Eşca’ kabilelerdir”... Medine halkının içinde de iki yüzlülüğe iyice alışmış olanları da şöyle açıklar: “Abdullah b. Übey, Ced b. Kays, el-Culâs, Mu‘attib b. Kuşeyr, Vehûc b. el-Eslet, Râhib Ebû Âmir b. Nu’mân er-Râhib -ki Nebî (s.a.v.) ona fâsık adını vermiştir ve aynı zamanda o, melekler tarafından yıkanan Hanzala’nın da babasıdır- onlardan-
dır.”²⁶⁹

Vâhidî de Kelbî’den şöyle nakleder: “Kelbî’nin rivayetine göre bu âyet, Cüheyne, Müzeyne, Eşca, Eslem, Gıfâr kabileleri ve ‘Abdullah b. Übey, Ced b. Kays, el-Culâs, Mu‘attib b. Kuşeyr, Vehûc b. el-Eslet, Ebû ‘Amir b. er-Râhib münafıklar hakkında nâzil olmuştur.”²⁷⁰

Görüldüğü gibi iki müfessir sebep-i nüzûlle ilgili herhangi bir olayı anlatmadan sadece hedef kitleleri zikretmekle yetinmektedirler. Sa‘lebî ve Begavî tefsirinde âyetin muhatap kitlesi

²⁶⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 27.

²⁶⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 102.

²⁶⁸ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, I, 617; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, I, 188.

²⁶⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 192. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 174-175.

²⁷⁰ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 263. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâbü Nüzûl*, s. 257.

olarak Medine çevresindeki Cüheyne, Müzeyne, Eşca, Eslem, Gıfâr kabilelerinin adları zikredilmektedir.²⁷¹

d. Kasas 28/61

Âyet Meâli: “Şu hâlde, kendisine güzel bir vaadde bulunduğumuz kimse -ki ona mutlaka kavuşacaktır-, (sırf) dünya hayatının geçici menfaat ve zevkini yaşattığımız, sonra kıyamet gününde (azap için) huzurumuza getirilenler arasında bulunan kimse gibi midir?”

Mukâtil, âyetle ilgili herhangi bir sebep-i nüzûlü aktarmadan, âyette zikredilen ‘kıyamet gününde (azap için) huzurumuza getirilenler arasında bulunan kişiden maksat ‘Ebû Cehil’dir.’ dedi.²⁷²

Vâhidî de hiçbir rivayeti nakletmeden âyetin hedef kitlesi hakkında Mücâhid, Süddî ve “قیل” ifadesiyle üç ayrı görüşü zikretmekte ve bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Mücâhid’in rivayetine göre bu âyet Ali, Hamza ve Ebû Cehil hakkında inmiştir. Süddî’ye göre, bu âyet Ammâr ve Velîd b. Muğîre hakkında inmiştir. En son “قیل” ifadesiyle, bu âyet Peygamber (s.a.v.) ve Ebû Cehil hakkında inmiş olduğunu belirtmiştir.²⁷³

Bu örnekte de iki musannifin yalnızca hedef kitleleri zikretmekle yetindiğini görmekteyiz. Klasik müfessirlerden Taberî, âyetin muhatap kitlesine dair iki görüşü nakletmiştir. Birinci görüşe göre Peygamber (s.a.v.) ve Ebû Cehil, ikinci görüşe göre ise Ali, Hamza ve Ebû Cehil’dir. Semerkandî, 1. Ammâr ve Ebû Cehil, 2. Tüm Müslüman ve kâfirler, 3. Peygamber (s.a.v.) ve Ebû Cehil şeklinde üç ayrı görüşü ileri sürmüştür. Sa‘lebî’nin tefsirinde bulunan görüşler Vâhidî’nin zikrettiği görüşlerle aynıdır. Begavî, Katâde’den Mümin ve kâfir, Mücâhid’den Peygamber (s.a.v.) ve Ebû Cehil, Muhammed b. Ka‘b’dan Alî, Hamza ve Ebû Cehil, Süddî’den Ammâr ve Velîd b. Muğîre hakkında nâzil olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁴

Değerlendirme: Zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, âyetlerin inmesine sebep olan herhangi bir olay zikredilmeden sadece muhatap kitlelerin kim olduğu ifade edilmektedir. Gördüğümüz kadarıyla diğer klasik tefsirlerde de söz konusu örnek âyetlerle ilgili herhangi bir olay nakledilmemektedir. Diğer tefsirlerde de yalnızca muhatap kitlesinden bahsedilmektedir.

²⁷¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, V, 87; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, IV, 89.

²⁷² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 352.

²⁷³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur‘ân*, s. 349.

²⁷⁴ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XVIII, 294-295; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, II, 523; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, VII, 257; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, VI, 217.

Buna göre, bu âyetler doğrudan bir olay veya arka planına dayanmadan söz konusu kişilerle ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Seçilmiş Bazı Hususlar Üzerinden İki Eser Arasında Bir Mukayese

Çalışmamızın bu bölümünde bahse konu olan eserlerin sebab-i nüzûl rivayetlerini çeşitli açılardan mukayese ettik. Mukayese için Vâhidî'nin eserini esas aldık. Baştan sona kadar tüm eseri incelerken dikkatimizi çeken yerlerdeki âyetlere Mukâtil'in tefsiriyle birlikte baktık ve mukayeseli bir şekilde değerlendirmeye çalıştık. Her bir husus için ayrı başlık altında iki eserden seçilmiş bazı âyetleri örnek olarak ele aldık. Bunu yaparken ilk olarak Vâhidî'nin eserinde Mukâtil'den nakledilen alıntıları irdeledik. Peşinden de sebab-i nüzûl rivayetleri için iki eserde kullanılan ifadeler gösterdik. Sonrasında da söz konusu eserlerde bulunan sebab-i nüzûl rivayetlerinin birbirine benzeyen ve benzemeyen bazı yönlerine temas ettik.

1. Vâhidî'nin Eserinde Mukâtil'den Nakledilen Alıntılar

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'an*'ında, otuz dört yerde Mukâtil'den alıntı yapılmaktadır. Bunların hiçbirinde isnad zinciri zikredilmemektedir. Bazı alıntılarda yalnızca Mukâtil'e atıfta bulunulurken bazı yerlerde ise diğer müfessirlerle birlikte değinilmektedir. Sebeb-i nüzûlü bağlamında Mukâtil'e atıf yapılan âyetleri şöyle sıralayabiliriz: Bakara 2/72, 75, 97, 119; Âl-i İmrân 3/79, 110, 111, 161, 181; Nisa 4/2, 34; En'âm 6/26, 33; Enfâl 8/36; Yûnus 10/15; Meryem 19/64, 77; Tâha 20/2; Nûr 24/33, 58; Ankebût 29/2; Lokmân 31/6; Ahzâb 33/58; Zümer 39/9; Hucurât 49/13; Hadîd 57/16; Mücâdile 58/11, 14-17; Talak 65/4; Zilzâl 99/6-7; Âdiyât 100/1; Tekâsür 102/1; Mâun 107/1; İhlâs 112/1-4.

Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'an*'ında Mukâtil'e atıfta bulunduğu rivayetleri, Mukâtil tefsiriyle karşılaştırarak değerlendirdik. Bahse konu olan otuz dört yerdeki rivayetleri bir arada inceledik. Dikkatimizi çeken bazı hususları aşağıdaki örneklerle birlikte dile getirdik.

Vâhidî'nin eserinde bulunan bu otuz dört alıntı, genel olarak üç ana kategoriye ayrılabilir: 1. Mukâtil'in rivayetinden sayılabilecek bir fark olmaksızın hemen hemen aynı şekilde olan alıntılar. 2. Mukâtil tefsirinde zikredilen uzun rivayetin detaylarına girmeden sadece temel konusuna temas edilen alıntılar. 3. Temel konusu aynı olup ibarelerin bazı değişiklikleriyle nakledilen alıntılardır. Söz konusu üç kategori altındaki bazı örnekler aşağıda sunulmaktadır.

1.1. Hemen Hemen Aynı olan Alıntılar

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Vâhidî, Mukâtil’den alıntılarken her zaman aynı yöntemi kullanmamaktadır. Yaptığı alıntıların bazıları Mukâtil’in rivayetine tam benzerken bazıları ise sadece temel konusuna uymaktadır. Aşağıda birebir benzeyen bazı örnekler verilmektedir.²⁷⁵

a. Örnek: Bakara 2/98

Âyet Meâli: “Kim Allah’a, meleklerine, elçilerine, Cebrâil’e ve Mîkâil’e düşman ise bilsin ki Allah da kâfirlerin düşmanıdır.”

Vâhidî söz konusu âyet için Hz. Ömer, İbn Abbas ve Mukâtil’den üç ayrı rivayette bulunmaktadır. Mukâtil’e atfedilen rivayet şöyledir: “Mukâtil’in rivayetine göre Yahudiler dediler ki: ‘Cebrâil gerçekten bizim düşmanımızdır. Nübüvvet bize mahsus kılınmışken o bunu bizden alıp başkalarına verdi’ dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu buyrukları indirdi”.²⁷⁶

Burada Vâhidî, söz konusu rivayeti yalnızca Mukâtil’e atfetmektedir. Bu rivayet Mukâtil’in tefsirinde aynı şekilde bulunmaktadır. Fakat, Mukâtil, bir önceki âyetin açıklamasında söz konusu rivayeti zikretmiştir.²⁷⁷

Taberî, söz konusu âyetin Yahudilerin “Cebrâil bizim düşmanımızdır” sözü üzerine indigine dair âlimlerin icmâ ettiğini ifade etmektedir. Semerkandî, “ويقال” ifadesiyle zikri geçen alıntıya yakın anlama gelen bir rivayeti nakletmiştir. Sa‘lebî ve Begavî de Mukâtil’den alıntılayarak aynı rivayeti aktarmışlardır.²⁷⁸

b. Örnek: Nisâ 4/2

Âyet Meâli: “Yetimlere mallarını verin, temizi pis olanla değiştirmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; zira bu büyük bir günahdır.”

Vâhidî, bahsi geçen âyetin sebab-i nüzûlünü, Mukâtil ve Kelbî’den alıntılarla şöyle ifade etmektedir: “Mukâtil ve Kelbî dediler ki, ‘Bu âyet Benî Gatafân’dan bir adam hakkında nâzil oldu. Bu adamın üzerinde kardeşinin yetim evladına mahsus fazla miktarda bir mal vardı.

²⁷⁵ Bu kategoriye benzer daha fazla örnek için Âl-i İmrân 3/111, Nisâ 4/34, Meryem 19/7, Lokmân 31/6, Ahzâb 33/58, Talak 65/4 âyetlerine bakılabilir.

²⁷⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 34. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 34.

²⁷⁷ Krş. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 125.

²⁷⁸ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, II, 283; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 139; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, I, 239; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, I, 124.

Bu yetim büyüyüp ergenlik çağına gelince kendi malını amcasından istedi. Amcası ise malını ona vermeyi reddetti. Bunun üzerine Peygamber'e (s.a.v.) başvurulduğunda bu âyet indirildi. Amca bu âyeti duyunca dedi ki: 'Biz Allah'a ve Resûl'e itaat ettik, büyük günahattan Allah'a sığınırız.' Ardından da yetime, malını geri verdi. Peygamber (s.a.v.) de buyurdu ki, 'Her kim nefisini cimrilikinden korunur ve işte bu şekilde onu geri çevirirse o, evine yani cennete girecektir.' Nihâyet genç çocuk malını ele geçince onu Allah'ın yolunda sarf etti. Bunun üzerinde Peygamber (s.a.v.), buyurdu ki: 'Ecir gerçekleşti, geriye vebal kaldı.' bunu duyunca ashâbı 'Ya Rasûlullah, ecirin gerçekleştiğini anladık. Peki, o genç çocuk Allah'ın yolunda malını sarf ederken nasıl oluyor da geriye vebal kalıyor?' diye sordular. Peygamber buyurdu ki: 'Ecir bu genç için gerçekleşti, vebal da babasının boynunda kaldı'.²⁷⁹

Görüldüğü gibi zikrettiğimiz bu örnekte Vâhidî, Kelbî ve Mukâtil'e atıfta bulunmaktadır. Mukâtil tefsirine müracaat edildiğinde söz konusu âyetin tefsirinde bu rivayetin aynı şekilde yer almış olduğu görülmektedir.²⁸⁰ Semerkandî, yalnızca Mukâtil'e, Sa'lebî ve Begavî ise Mukâtil ve Kelbî'nin ikilisine de değinerek aynı rivayeti nakletmektedirler.²⁸¹

c. Örnek: Ankebût 29/2

Âyet Meâlî: "İnsanlar, sadece 'inandık' demiş olmakla denenip sınavdan geçirilmeden, bırakılacaklarını mı zannediyor?"

Vâhidî, bu âyet hakkında Sa'lebî ve Mukâtil'den iki ayrı rivayet nakletmektedir. Mukâtil'e ait rivayeti şöyledir: "Bu âyet Ömer b. Hattâb'ın âzâtlı kölesi Mihca hakkında inmiştir. O, Bedir gününde Müslümanların ilk şehidi idi. Amr b. Hadremî bir ok attı ve onu şehit etti. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki: 'Mihca şehitlerin efendisidir. Bu ümmet içerisinde cennetin kapısına davet edilecek olan ilk insan o' dur.' Ebeveyni ve eşi sabırsızlık gösterdiler. Allah da bu âyeti inzâl etti..."²⁸²

Vâhidî, bu rivayeti sadece Mukâtil'e atfederek nakletmektedir. Mukâtil tefsirinde de söz konusu rivayet aynı şekilde zikredilmektedir.²⁸³ Semerkandî, Sa'lebî ve Begavî aynı rivayeti Mukâtil'e atıfta bulunarak nakletmektedirler.²⁸⁴

²⁷⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 146. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 140.

²⁸⁰ Krş. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 356.

²⁸¹ Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî*, I, 331; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 242; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, II, 159.

²⁸² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 350. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 339.

²⁸³ Krş. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 372.

²⁸⁴ Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî*, II, 530; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 269-270; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, II, 159.

1.2. Uzun Rivayetten Özetlenmiş Alıntılar

Vâhidînin *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*'ında Mukâtil'e atfedilen rivayetlerin bazıları, Mukâtil tefsirinde yer alan rivayet gibi detaylara girmeden sadece ana konusuna temas ederek özetlenmiş hâlde arz etmektedir. Aşağıda bazı örnekler sunulmaktadır.

a. Örnek: En'âm 6/26

Âyet Meâli: “Onlar hem insanları peygamberden uzak tutmaya çalışırlar hem de kendileri ondan uzak dururlar. Oysa onlar farkında olmadan ancak kendilerini mahvederler.”

Mukâtil söz konusu âyetle ilgili şu sebab-i nüzûlü zikretmektedir: “Peygamber (s.a.v.) Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib'i İslâm'a davet ederken, Kureyşliler Peygamber'e (s.a.v.) bir kötülük yapmak amacıyla Ebû Tâlib'in yanında toplandılar. Ebû Tâlib'den, Peygamber'i (s.a.v.) öldürmek üzere kendilerine teslim etmesini istediler. Ebû Tâlib şöyle karşılık verdi: ‘Hayır, ben on-suz yapamam.’ Dediler ki: ‘Kardeşinin oğluna karşılık sana kendi çocuklarımızdan istediğini verelim.’ Ebû Tâlib karşılık verdi: ‘Meraya salınan bir dişi deve kendi yavrusundan başkasını kabul ederse, ben de yeğenimi size teslim ederim. Bir dişi deve bile, yavrusuna karşı şefkat duyuyorken, ben buna deveden daha layık değil miyim?’ Ebû Tâlib'in onların isteklerini reddetmesi üzerine, Kureyş'in eşrafından on yedi kişi bir araya gelip Benî Abdülmuttalib ile alış-veriş yapmamak, kız alıp-vermemek, onlarla oturup-kalkmamak, yiyip-içmemek üzere bir sözleşme yazdılar ve bu tutumlarını Muhammed'i (s.a.v.) kendilerine öldürmek üzere teslim edinceye kadar sürdürecekleri hakkında anlaşma taptılar. Sonra, Peygamber'e (s.a.v.) karşı da en çetin düşmanlık gösteren kişi olan ve Kâbe'yi korumakla görevli olan Şeybe b. Osman'ın evinde toplandılar. Bunun üzerine Ebû Tâlib şu şiiri okudu.

Bu sebeple Allah, Ebû Tâlib hakkında, ‘Onlar hem ondan nehyeder, hem de ondan uzaklaşırlar âyetini inzâl etti.’ Çünkü Ebû Tâlib Kureyş'in, Peygamber'e (s.a.v.) işkence yapmalarından menetmeye çalışırken, kendisi Peygamber'den (s.a.v.) uzaklaşıyor ve onun dinine takip etmiyordu... Böylece, başka değil nefislerini {yani, Ebû Tâlib kendini} helak ediyorlar, ama şuurunda değiller.”²⁸⁵

Aynı âyetin sebab-i nüzulüne dair Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*'ında bakarsak, Vâhidî'nin âyetle ilgili üç ayrı rivayeti naklettiğini görürüz. İlk iki rivayet söz konusu âyetin Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğunu ifade ederken son rivayetin ise Kureyşliler'e hitap ettiğini

²⁸⁵ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, I, 555-556. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 537-538.

bildirmektedir. Bunlardan Mukâtil'e atfedilen rivayet şöyledir: "Rasûlullah (s.a.v.) Ebû Tâlib'i İslâm'a davet ederken, Kureyşliler Peygamber'e (s.a.v.) bir kötülük yapmak amacıyla Ebû Tâlib'in yanında toplandılar. Ebû Tâlib şu beyitleri söyledi..."²⁸⁶

Bu örnekte görüyoruz ki, Vâhidî, Mukâtil'in rivayetinde bulunan, Ebû Tâlib ve Kureyşliler arasındaki konuşmalar ve Ebû Tâlib tarafından Kureyşlilerin teklifini reddettikten sonra Kureyşlilerin Benî Abdülmuttalib'i boykot etmesi hakkında anlaşmalar gibi detaylara girmemektedir.

Klasik dönem müfessirlerden Taberî, âyetin Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğuna dair kısacık rivayetleri aktarmakla beraber muhatap kitlenin Kureyşliler olduğunu tercih etmiştir. Semerkandî de rivayeti özetlenmiş şekilde nakledip Dahhâk, Mukâtil ve Kelbî'ye atıfta bulunmuştur. Sa'lebî ve Begavî Mukâtil'e atfederek Vâhidî'nin naklettiği gibi nakletmişlerdir.²⁸⁷

b. Örnek: Hadîd 57/16

Âyet Meâli: "Müminlerin, Allah'ı anmak ve vahyedilen gerçeği düşünmekten dolayı yüreklerinin yumuşama zamanı gelmedi mi? Onlar bundan önce kendilerine kitap verilmiş ve üzerlerinden uzun bir süre geçip yürekleri katılaşmış kimseler gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fasık olanlardı."

Mukâtil söz konusu âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle açıklamaktadır: "Âyet, hicretten altı ay sonra münâfıklar hakkında indi. Şöyle ki: Onlar bir gün Selmân-ı Fârisî'ye, 'Bize Tevrât'ta neler olduğundan bahset. Onda hayret verici şeyler varmış' dediler. Bunun üzerine, 'Elif-lâm-râ. Bunlar apaçık kitabın âyetleridir. Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik. Biz bu Kur'an'ı sana vahyetmekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen daha önce bunları bilmiyordun. [Yûsuf 12/ 1 -3] âyetleri indi. Böylece Allah Teâlâ onlara Kur'an'ın başkalarından daha iyi olduğunu, onlar için daha yararlı olacağını haber verdi. Yüce Allah'ın dilediği kadar bir süre Selmân'a soru sormadılar. Sonra tekrar Selmân'a, 'Bize Tevrât'tan bahset. Onda hayret verici şeyler varmış' dediler. Bunun üzerine, 'Allah, sözün en güzelini, bir kısmı bir kısmına benzeyen, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak indirdi. Rablerini korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine bedenleri ve yürekleri Allah'ın zikrine yumuşar. İşte bu kitap, Allah'ın bir rehberi olup istediği kimseyi onunla doğru yola yönlendirir. Kimi de Allah saptırırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.'

²⁸⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, s.217-218. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 213.

²⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IX, 205; Semerkandî, *Tefsîrû's-Semerkandî*, I, 479; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IV, 141; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, III, 136.

[Zümer 39/23] âyeti nâzil oldu. Yüce Allah'ın istediği kadar bir süre Selmân'a soru sormaktan vazgeçtiler. Sonra tekrar ona, 'Bize Tevrât'tan bahset, onda hayret verici şeyler varmış' dediler. Bu sefer, 'iman edenlerin {yani, iman ettiklerini söyleyen münafıkların} kalplerinin Allah'ın zikrine karşı huşû duymaları {huşû'a nâil olmadılar mı, yani Allah'ın zikri dolayısıyla kalpleri incelmedi mi? diye de açıklanmıştır} vakti gelmedi mi {yani, Allah zikredildiğinde kalpleri yumuşamalı değil mi}? buyruğu indi."²⁸⁸

Vâhidî'nin, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*'ında, aynı rivayetin temel konusu Kelbî ve Mukâtil'a atıfla şu şekilde bulunmaktadır:

"Bu âyet Hicret'ten bir sene sonra münafıklar hakkında nâzil oldu. Onlar bir gün Selmân-ı Fârisî'ye, 'Bize Tevrât'ta bulunan şeylerden bahset. Zira onda garip şeyler vardır.' dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu."²⁸⁹

Bu örnekte Vâhidî'nin Mukâtil'e atfettiği alıntının Mukâtil tefsirinde yer alan uzun rivayetin özeti olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Semerkandî, "ويقال" ibaresiyle aynı rivayeti biraz kısa şekilde zikretmiştir. Sa'lebî ve Begavî, Kelbî ve Mukâtil'e atf ederek Mukâtil'in zikrettiği şekilde nakletmişlerdir.²⁹⁰

c. Örnek: En'âm 6/33

Âyet Meâlî: "Bu insanların söylediklerinin gerçekten seni üzmemekte olduğunu biliyoruz. Doğrusu onlar seni yalanlamıyorlar. Fakat o zalimler bile bile Allah'ın âyetlerini yalanlıyorlar."

Mukâtil, zikri geçen âyetin sebep-i nüzûlü olarak şu rivayeti zikretmektedir: "Âyet, Hâris b. Âmir b. Nevfel b. Abdümenâf b. Kusay hakkında nâzil oldu. Hâris, Peygamber'i (s.a.v.) alenen yalanlıyordu. Fakat güvendiği kimselerle baş başa kaldığında, 'Muhammed yalan söyleyecek birisi değildir. Ben onun doğru söylediğine inanıyorum' diyordu. Peygamber (s.a.v.) ile karşılaştığında da 'Biz senin söylediklerinin hak olduğunu biliyoruz. Fakat seninle birlikte hidâyete tabi olmaktan bizi meneden sebep, insanların yani Arapların, Harem bölgesinin dışına çıktığımızda bizi topraklarımızdan uzaklaştıracaklarından korkmamızdır. Biz ise bir baş ile do-
yacak kadar azlıyız. Bizim onlara karşı koyacak gücümüz yoktur' diyordu. İşte Hâris'in bu

²⁸⁸ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 241. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 164.

²⁸⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 426. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 403.

²⁹⁰ Semerkandî, *Tefsîrü's-Semerkandî*, III, 326; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IX, 239-240; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, VIII, 37.

sözleri üzerine Allah, ‘onların {alenen senin iftiracı, yalancı olduğun şeklinde} söylediklerinin seni mahzun ettiğini elbette biliyoruz’ buyruğunu indirdi.”...²⁹¹

Vâhidî, zikri geçen rivayet, Mukâtil’den alıntılanarak kısa şekilde şöyle zikretmektedir: “Bu âyet Hâris b. Âmir b. Nevfel b. Abdümenâf b. Kusay b. Kilâb hakkında inmiştir. Hâris, Peygamber’i (s.a.v.) alenen yalanlıyor, kendi ailesiyle baş başa kaldığında ise ‘Muhammed (s.a.v.) yalan söyleyenlerden değildir. Ben ancak onun doğru söylediğini zannediyorum.’ diyordu. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.”²⁹²

Bu örnekte de Vâhidî’nin Mukâtil’in uzun rivayetini kısaltarak sadece temel konusunu dile getirdiğini görüyoruz. Vâhidî’nin hocası Sa‘lebî, Mukâtil’e atıfta bulunarak aynı rivayeti Mukâtil gibi zikretmektedir.²⁹³

1.3. Ufak Değişiklikler Taşıyan Alıntılar

Vâhidî’nin Mukâtil’den naklettiği alıntılarda bazen ufak değişiklikler bulunmaktadır. Aşağıda bunların bazı örnekler sunulmaktadır.

a. Örnek: Yûnus 10/15

Âyet Meâli: “Kendilerine apaçık delilleri muhtevi olan âyetlerimiz okunup anlatılınca bizimle kavuşmayı arzulamayanlar, ‘Bundan başka bir Kur’an getir veya onu değiştir’ dediler. Onlara de ki: ‘Onu kendi tarafından değiştiremem. Ben ancak bana vahyedilene uyuyorum. Eğer rabbime karşı gelirsem kesinlikle şiddetli bir günün azabından korkarım.’”

Mukâtil, söz konusu âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle zikretmektedir: “Bir gece sabaha kadar Peygamber (s.a.v.) ile oturan Velîd b. Muğîre ve kırk arkadaşı, ‘Ey Muhammed! Lât ve ‘Uzzâ’ya ibadet et, atalarının dininden vazgeçme. Şâyet fakir isen, sana mallarımızdan mal toplarsınız. Eğer Arapların seni kınayacaklarından korkuyorsan, ‘Bana bunu Allah emretti’ dersin’ dediler. Bunun üzerine Allah, de {ey Muhammed de} ki: ‘Bana Allah’ın gayrisine ibadet etmemi mi emrediyorsunuz ey cahiller?’”²⁹⁴

²⁹¹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, I, 558. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 219. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 541.

²⁹² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân*, s. 219. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 214.

²⁹³ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, IV, 141-142.

²⁹⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, II, 231. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 198.

Vâhidî ise Mukâtil'e değinerek şöyle ifade etmektedir: "Mukâtil, bu âyetin Mekke Müşriklerinden beş kişi hakkında inmiş olduğunu bildirmektedir: Abdullah b. Ebû Ümeyye el-Mahzûmî, Velîd b. Muğîra, Mukraz b. Hafs, Amr b. Abdullah b. Ebû Kays el-Âmirî ve Asî b. Âmir. Onlar, Peygamber'e 'içerisinde Lât ve Uzzâ'ya ibadeti terk etmenin bulunmadığı bir Kur'an getir.' demişlerdi."²⁹⁵

Bu rivayette Vâhidî, Mukâtil'e atfederek söz konusu âyetin Mekke Müşriklerinden Velîd b. Muğîre ile beş kişi hakkında nâzil olduğunu bildirmektedir. Oysaki Mukâtil, Velîd b. Muğîre ile kırk arkadaşı hakkında nâzil olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Vâhidî'nin zikrettiği rivayette Mekke Müşriklerinin Peygamber efendimize söyledikleri sözler Mukâtil tefsirindeki konuşmalardan biraz farklıdır. Her ne kadar farklılık varsa da Vâhidî'nin zikrettiği bu rivayet temel anlamda Mukâtil'in rivayetine uymaktadır.

Sa'lebî ve Begavî'nin tefsirinde de söz konusu âyetin sebep-i nüzûlu olarak Vâhidî'nin eserinde bulunan rivayete tam benzeyen rivayetler zikredilerek Mukâtil'le atfedilmiştir.²⁹⁶

b. Meryem 19/64

Âyet Meâli: (Biz melekler) "Biz senin rabbinin emri olmaksızın inmeyiz. Önümüzde, arkamızda ve bunlar arasında ne varsa O'na aittir. Senin rabbini asla hiçbir şey unutmaz."

Mukâtil, söz konusu âyetin sebep-i nüzûlüyle ilgili şu rivayeti nakletmiştir: "Cebrâil'in Hz. Peygamber'e kırk gün (bu sürenin üç gün olduğu da söylenir) gelmemesi üzerine Mekke Müşrikleri dediler ki: 'Rabbi ona veda etti ve onu terk etti.' Cebrâil inince, Nebî (s.a.v.) ona dedi ki: Ey Cebrâil, gelişin o kadar gecikti ki seni özlemeye başladım. Cebrâil, karşılık verdi: 'Ben seni, senin beni özlediğinden daha çok özledim. Mekkelilerin, 'Rabbi ona veda etti ve onu terk etti' sözleri üzerine Duhâ ve İnşirah sûreleri indi. Cebrâil de dedi ki: ... 'Biz ancak rabbinin emriyle ineriz {Semadan}. Önümüzdeki {yani, âhirete dair işler} arkamızdaki {yani, dünyaya dair işler} ve şu ikisi {yani, dünya ile âhiret: iki nefha} arasındaki şeyler onundur ve Rabbin unutkan değildir {yani, Mekke kâfirlerinin, 'Rabbi onu unuttu ve terk etti' şeklindeki sözlerini unutmayacaktır; ey Muhammed, Rabbin seni unutmadı-unutmayacaktır}."²⁹⁷

Vâhidî, bu âyetin sebep-i nüzûlüyle ilgili benzer anlam içeren üç ayrı rivayeti nakletmektedir. Mukâtil ile diğer bazı müfessirlere birlikte atıfta bulunan ilk rivayet şöyledir: "İkrime, Dahhâk, Katâde, Mukâtil ve Kelbî'nin rivayetlerinde; Cebrâil, Rasûlullah'a (s.a.v.) Ashabı,

²⁹⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 250. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 265.

²⁹⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, V, 123; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, IV, 125.

²⁹⁷ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, II, 633. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 538-539.

Ashâb-ı Kehf'ten ve Zül-Karneyn'in kıssasından ve ruhun mahiyetinden sorup da, onlara ne cevap vereceğini bilemediği vakit, kendisinden uzak kalmıştı. Rasûlullah (s.a.v.), Cebrâîl'in onların sordukları sualin cevabını kendisine getireceğini ummuş, Cebrâîl de ona gelmekte gecikince bu durum Rasûlullah'ın (s.a.v.) pek ağır gelmişti. Nihâyet Cebrâîl gelince, peygamber (s.a.v.) ona: 'Bana gelmekte geciktin. Öyle ki suizanna kapıldım ve seni çok özledim.' buyurdu. Cebrâîl de 'Ben seni, senin beni özlediğinden daha çok özledim. Ben ancak görevlendirilen bir kulum. Gönderildiğimde inerim. Men olduğumda ise uzak dururum.' dedi. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti."²⁹⁸

Temel konusu yani, Cebrâîl'in gelmesinin gecikmesi, Peygamber'in (s.a.v.) onu beklemesi ve özlemesi, konusunda müfessirlerimizin rivayetleri ittifak halindedir. Fakat Mukâtil tefsirinde Müşrikler dedikodu yaptıklarında âyetin nâzil olduğu söylenirken Vâhidî'nin eserinde ise Peygamber Efendimiz'e 'Ashâb-ı Kehf, Zül-Karneyn ve ruhun mahiyeti hakkında sorulduğunda indiği belirlenmektedir.

Sa'lebî tefsirinde bu rivayet, İkrime, Dahhâk, Katâde, Mukâtil ve Kelbî'den aynı şekilde nakledilmiştir. Begavî de onlara atfederek bu rivayeti aktarmıştır.²⁹⁹

c. Nûr 24/58

Âyet Meâli: "Ey iman edenler! Hizmetinizde bulunanlarla içinizden henüz ergenlik çağına gelmemiş olanlar yanınıza gelmek için sizden üç vakitte izin alsınlar. Sabah namazından önce, öğle sığağından dolayı (istirahata çekilirken) elbisenizi çıkardığınızda ve yatsı namazından sonra müsaade istesinler. Bunlar, örtülmesi gereken yerlerinizin açık bulunabileceği üç vakittir. Bunlar dışında ne size ne de onlara bir sakınca vardır. Bunlar sıkça yanınıza girip çıkan, birbirinizle iç içe olduğunuz kimselerdir. Allah size âyetleri işte böyle açıklar, Allah her şeyi bilir, yerli yerinde yapar."

Mukâtil, bu âyetin sebab-i nüzûlünü şöyle dile getirmiştir: "Âyet, Esmâ binti Ebû Mürşid hakkında inmiştir. O şöyle demişti: 'Başkaları kadın ve erkeğin yanına giriyorlar. O vakitte aynı yorganın altında bulunuyor olabilirler ve giren çıkandan haberleri olmayabilir' demişti. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu."³⁰⁰

Vâhidî ise iki ayrı sebab-i nüzûl nakletmiştir. Bunlardan Mukâtil'e atıf yapılan rivayet şöyledir: "Bu âyet Esmâ binti Mersed hakkında inmiştir. Onun büyük bir kölesi vardı. Bir ara

²⁹⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 309. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 302.

²⁹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VI, 223; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, V, 243.

³⁰⁰ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, III, 207. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, III, 167-168.

Esmâ'nın hoşlanmadığı bir vakitte yanına girdi. Esmâ da Rasûlullah'a (s.a.v.) geldi ve şöyle dedi: 'Hizmetçilerimiz ve kölelerimiz hoşlanmadığımız vakitlerde girip çıkıyorlar.' Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi."³⁰¹

Bu örnekte de Vâhidî'nin Mukâtil'den naklettiği alıntının temel konusu aynı olup ibarelerin ufak farklılığı açıktır. Ancak Mukâtil tefsirinde kadının adı 'Esmâ binti Ebû Mürşid' şeklinde bulunmaktadır. Bazı nüshalarında 'Esmâ binti Mürşid' şeklinde de geçtiği söylenmektedir.³⁰² Vâhidî'nin eserinde ise 'Esmâ binti Mersed' şeklindedir. Sa'lebî, Begavî ve İbnü'l-Cevzî de aynı rivayeti Mukâtil'e atfederek nakletmektedirler. Fakat onların rivayetinde bulunduğu adı da 'Esmâ binti Mersed' şeklindedir.³⁰³

Değerlendirme: Yukarıda sunulan örneklerden hareketle, söyleyebiliriz ki, Vâhidî, Mukâtil'den alıntılarken değişik metotları kullanmakta ve büyük ihtimalle Mukâtil'e atıfta bulunduğu alıntılarının çoğunu hocası Sa'lebî'den almaktadır. Nitekim yukarıda zikri geçen örneklerde de görüldüğü gibi, ele aldığımız örneklerde bulunan rivayetlerin çoğu hocası Sa'lebî'nin tefsirinde de aynı şekilde yer almaktadır. Buna göre, Mukâtil tefsirinin, Sa'lebî aracılığıyla Vâhidî'nin eserinin önemli bir kaynağı olduğu sonucuna varılabilmektedir.

³⁰¹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 339. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 329.

³⁰² Şehâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 207, dn. 2 (muhakkikin dipnotu)

³⁰³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 116; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, VI, 60; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr*, VI, 60.

2. İki Müfessirin Sebeb-i Nüzûl Rivayetler İçin Kullandıkları İfadeler

Sebeb-i nüzûl rivayetlerini beyan etmek için iki müfessir çeşitli ifade ve metotlar kullanmışlardır. Bu noktada her birinin kendine mahsus yöntemleri bulunmaktadır. Aşağıda iki eserde sebeb-i nüzûl için kullanılan ifade ve yöntemler örneklerle birlikte sunulmaktadır. Zikredeceğimiz hususları net şekilde göstermek için verdiğimiz örneklerde yer alan bahse konu noktaların altları çizilmiştir. Konuyu, Mukâtil'in kullandığı ifadeler ve Vâhidî'nin kullandığı ifadeler şeklinde iki kategoriye ayırdık.

2.1. Mukâtil'in Kullandığı İfadeler

- a. Mukâtil, genelde âyetle ilgili bir sebeb-i nüzûl zikrederken “وذلك” kelimesiyle başlayarak sonunda “فأنزل الله” ifadesini kullanmaktadır.

Örnek: Bakara 2/2

{ ذَلِكَ الْكِتَابُ } ، وذلك أن كعب بن الأشرف، وكعب بن أسيد، لما دعاهما النبي صلى الله عليه وسلم إلى الإسلام،

قالا: ما أنزل الله كتاباً من بعد موسى، تكذيباً به، فأنزل الله عز وجل في قولهما...³⁰⁴

- b. Mukâtil, bazen “نزلت في” ifadesiyle başlar ve âyetin muhatap kitlesini belirler. Ardından da “وذلك” kelimesiyle olayı açıklar. Olayı anlattıktan sonra “فأنزل الله” ibaresini kullanıp âyeti zikretmektedir.

Örnek: Bakara 2/221

{ وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ } ، نزلت في أبي مرثد الغنوي، واسمه أيمن، وفي عناق القرشية، وذلك أن أبا مرثد كان رجلاً صالحاً، وكان المشركون أسروا أناساً بمكة، وكان أبو مرثد ينطلق إلى مكة مستخفياً،..فأنزل الله عز وجل [وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ]...³⁰⁵

- c. Mukâtil, bazen sebeb-i nüzûl rivayetini aktatırken “نزلت” kelimesi ile başlayıp “وذلك” ifadesini kullanarak ilgili olayı açıklar ve “فنزلت” ibaresiyle âyeti bildirmektedir.

Örnek: Enfâl 8/27

{يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ} ، يعنى أبا لبابة، وفيه نزلت هذه الآية، نظيرها في التحريم {فخانتاهما} [التحريم: 10] يعنى فخالفتاهما في الدين، ولم يكن في الفرج، واسمه مروان بن عبد المنذر الأنصاري، من بنى عمرو بن

³⁰⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 81.

³⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 190.

عوف، وذلك أن النبي صلى الله عليه وسلم حاصر يهود قريظة إحدى وعشرين ليلة... فنزلت في أبي لبابة {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ}...³⁰⁶

- d. Mukâtil, bazen en başında “نزلت في” ifadesini kullanmakta ve “وذلك” kelimesini kullanmadan doğrudan olayı açıklamakta ve en son “فأنزل الله” ibaresiyle ilgili âyeti dile getirmektedir.

Örnek: Mâide 5/87

قوله سبحانه: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ} من اللباس والنساء، نزلت في عشر نفر، منهم: علي بن أبي طالب، رضى الله عنه، وعمر، وابن مسعود، وعمار بن ياسر، وعثمان بن مظعون، والمقداد بن الأسود، أبو ذر الغفارى، وسلمان الفارسى، وحذيفة بن اليمان، وسالم مولى أبى حذيفة، ورجل آخر، اجتمعوا في بيت عثمان بن مظعون،... فأنزل الله عز وجل: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ}...³⁰⁷

- e. Mukâtil, kimi zaman “نزلت في” ibaresiyle başlayarak doğrudan olayı anlatır. Sonunda “فنزلت” ifadesiyle söz konusu âyeti belirtmektedir.

Örnek: Hucurât 49/17

{يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا} نزلت في أناس من الأعراب بني أسد بن خزيمة، قدموا على النبي صلى الله عليه وسلم، فقالوا: جئناك وأتيناك بأهلنا طائعين عفوا على غير قتال، وتركنا الأموال والعشائر وكل قبيلة في العرب قاتلوك حتى أسلموا، فلنا عليك حق، فاعرف لنا ذلك، فنزلت: {يَمُنُونَ عَلَيْكَ} يا محمد {أَنْ أَسْلَمُوا}...³⁰⁸

- f. Mukâtil, bazen “أنزل الله في قول فلان” veya “نزل في قول فلان” ibarelerini kullanıp âyetin iniş sebebini beyan eder.

Örnek: Ahzâb 33/40

وأنزل الله عز وجل في قول الناس إن محمداً تزوج امرأة ابنه {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ}...³⁰⁹

Örnek: Furkan 25/9

ونزل في قولهم إن محمداً مسحور، قوله تعالى: {أَنْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ}...³¹⁰

³⁰⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 109.

³⁰⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 488.

³⁰⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 99-100.

³⁰⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 498.

³¹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 228.

2.2. Vâhidî'nin Kullandığı İfadeler

a. Vâhidî, çoğunlukla sebeb-i nüzûl rivayetine “أخبرنا” tabiriyle başlamaktadır.

Örnek: Bakara 2/2

قوله تعالى: {الْم * ذَلِكَ الْكِتَابُ} أَخْبَرَنَا أَبُو عَثْمَانَ [الثَّقَفِيُّ] الزَّعْفَرَانِيُّ، أَخْبَرَنَا أَبُو عمرو بن مطر، أَخْبَرَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ اللَّيْثِ، حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ، حَدَّثَنَا شَيْبَةُ، عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: أَرَبَعَ آيَاتٍ مِنْ أَوَّلِ هَذِهِ السُّورَةِ نَزَلَتْ فِي الْمُؤْمِنِينَ، وَآيَتَانِ بَعْدَهَا نَزَلَتَا فِي الْكَافِرِينَ، وَثَلَاثٌ عَشْرَةٌ بَعْدَهَا نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ.³¹¹

b. Sayıca az olsa da Vâhidî'nin eserinde bazen “حدثنا” ve “روي” gibi tabirlerle sebeb-i nüzûl rivayetlerinin başlatıldığı görülmektedir.

Örnek: Kasas 28/56

قوله تعالى: {إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ...} الْآيَةُ. حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الشَّيْرَازِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَمْرُوَيْهِ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ الْخُزَاعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي شُعَيْبٌ، عَنْ الزَّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِيهِ، [أَنَّهُ] قَالَ: لَمَّا حَضَرْتُ أَبَا طَالِبٍ الْوَفَاةَ جَاءَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...³¹²

Örnek: Talak 65/1

قوله تعالى: {يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ...} الْآيَةُ رَوَى قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: طَلَّقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَفْصَةَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، وَقِيلَ لَهُ: رَاجِعْهَا فَإِنَّهَا صَوَّامَةٌ قَوَّامَةٌ، وَهِيَ مِنْ إِحْدَى أَزْوَاجِكَ وَنِسَائِكَ فِي الْجَنَّةِ.³¹³

c. Vâhidî, eserinin birçok yerinde isnâd zinciri aktarmadan sadece “نزلت” ibaresiyle sebeb-i nüzûl rivayeti aktarmaktadır.

Örnek: Nisâ 4/6

قوله تعالى: {وَأَبْتَلُوا أَلْيَتَايَ...} الْآيَةُ نَزَلَتْ فِي ثَابِتِ بْنِ رِفَاعَةَ وَفِي عَمِّهِ وَذَلِكَ أَنَّ رِفَاعَةَ تَوَفَّى وَتَرَكَ ابْنَهُ ثَابِتًا وَهُوَ صَغِيرٌ، فَأَتَى عَمَّ ثَابِتٍ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ لَهُ: إِنَّ ابْنَ أَخِي يَتِيمٌ فِي حَجْرِي فَمَا يَحِلُّ لِي مِنْ مَالِهِ، وَمَتَى أَدْفَعُ إِلَيْهِ مَالَهُ؟ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ.³¹⁴

d. Vâhidî, birkaç yerde isnad zinciri aktarmadan sadece “وذلك” ifadesi kullanarak sebeb-i nüzûl rivayeti zikretmektedir.

³¹¹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 24-25.

³¹² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 347.

³¹³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 456.

³¹⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, s. 147.

Örnek: Haşr 59/5

قوله تعالى: {مَا قَطَعْتُمْ مِّن لِّينَةٍ...} الآية وذلك : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما نزل ببني النضير، وتحصنوا في حصونهم، أمر بقطع نخيلهم وإحراقها، فجزع أعداء الله عند ذلك،...³¹⁵

- e. Vâhidî, bazen hiçbir senedi aktarmadan sadece ilk râviyi zikrederek sebab-i nüzûl rivayeti nakletmektedir.

Örnek: Kehf 18/109

قوله تعالى: {قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِّكَلِمَاتِ رَبِّي} قال ابن عباس: قالت اليهود لما قال لهم النبي صلى الله عليه وسلم: {وَمَا أوتِيتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلاً} كيف وقد أوتينا التوراة، ومن أوتي التوراة فقد أوتي خيراً كثيراً؟ فنزلت: {قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِّكَلِمَاتِ رَبِّي...} الآية.³¹⁶

- f. Vâhidî, eserin birçok yerinde “قال المفسرون” tabirini kullanıp sebab-i nüzûl rivayeti beyan etmektedir.

Örnek: Bakara 2/105

قوله تعالى: {مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ} الآية قال المفسرون: إن المسلمين كانوا إذا قالوا لحلفائهم من اليهود: آمنوا بمحمد، قالوا: هذا الذي تدعوننا إليه ليس بخير مما نحب عليه، ولوددنا لو كان خيراً. فأنزل الله تعالى تكذيباً لهم [هذه الآية]³¹⁷

- g. Vâhidî'nin eserinde az sayıda görünen bazı ifadeler şunlardır:

”وقال جماعة من المفسرين“، ”وأكثر أهل التفسير“، ”قال أهل التفسير“، ”قال أكثر المفسرين“، ”عند أكثر أهل العلم“

Örnekler için, Bakara 2/45, Nisâ 4/37, Enfâl 8/32, Ahzâb 33/53, Mümtehine 60/1 âyetlerine bakılabilir.³¹⁸

Değerlendirme: Yukarıda zikrettiğimiz örneklerde, sebab-i nüzûl rivayetlerini beyan etmek için müfessirlerimizin kullandıkları ifade ve metotlar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bizce, bu farklılıklar iki temel sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi, iki eserin tür farklılığıdır. Yani, Mukâtil'in eseri bir tefsir eseri olarak sebab-i nüzûl rivayetlerini parça parça açıklarken Vâhidî'nin eseri sadece sebab-i nüzûl rivayetleri toplayan eser olarak rivayetleri bir bütün hâlinde verir. İkinci sebep ise bilindiği gibi Vâhidî genelde rivayetlerin senedlerini aktarırken Mukâtil çoğunlukla senedi zikretmemektedir.

³¹⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 436-436.

³¹⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 307.

³¹⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 37.

³¹⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 27, 156, 229, 372, 441.

3. Kur'an'ın İlk Nâzil Olan Âyeti Hakkındaki Rivayetler

Vâhidî, kitabına söz konusu başlıkla başlayıp bu başlık altında yedi ayrı rivayet nakletmiştir. Bunlardan ilk dördü, Hira Mağarası'nda Alak sûresinin ilk beş âyetinin inmesinden bahseden meşhur rivayettir. Bu rivayetleri Buhârî, Müslim, Hâkim'in *el-Müstedrek* ve diğer hadis kitaplarında yer alan, Hz. Âişe, İkrime, Hasan-ı Basrî ve Muhammed el-Mahzûmî'den nakletmiştir. Ardından da ilk nâzil olan sûrenin Müddessir sûresi olduğuna dair görüşü ele almış ve bu görüşünü destekleyen Buhârî, Müslim ve diğer hadis kitaplarında yer alan Hz. Câbir b. Abdullah'ın rivayetini vermiştir. Peşinden de birinci görüşü tercih edip iki rivayet arasındaki çelişkiyi gidermek için bir çözüm yoluna gitmiştir. Zikrettiği çözümü destekleyen, Buhârî, Müslim ve diğer hadis kitaplarında nakledilen bir rivayeti de bununla birlikte zikretmiştir.³¹⁹

Bu konuyla ilgili rivayetler veya açıklamalar çerçevesinde Mukâtil tefsirine bakacak olursak, Mukâtil, 'Alak sûresini tefsir ederken, ilk beş âyetin nâzil olan ilk âyetler olduğunu ifade etmiş ve âyetlerin sebab-i nüzûlü olarak şu rivayeti zikretmiştir: "Rasûlullah (s.a.v.) Mescid-i Haram'a girdi. Bu sırada Ebû Cehil tapındığı ilâhına altından bir gerdanlık takıyor, misk sürüyor ve bu arada, 'Ey Hübel! Her şeyin bir meskeni vardır. Her hayrın bir karşılığı vardır. İzzetine yemin ederim ki, seni memnun edeceğim' diyordu. Çünkü o sene onun 1.000 devesi doğmuş, Şam'dan gelen kervanı 10.000 miskal altın kâr sağlamıştı. Bundan dolayı Hübel'e teşekkür ediyordu. Hübel Kâbe'nin içinde 18 zirâ boyunda bir put idi. Rasûlullah (s.a.v.) ona şöyle dedi: 'Sana yazıklar olsun. Sana bağışlayan ilâhın yerine başkasına şükrediyorsun. Allah'a andolsun ki, Allah'ın senden alacağı bir intikamı vardır. Bunun gerçekleşeceği zamanı bekle. Yazık oluyor sana ey amca! Ben seni bir ve tek Allah'a çağırıyorum. Çünkü O senin de senden önceki atalarının da Rabbidir. Seni yaratan ve seni rızık veren O'dur. Eğer beni takip edersen, dünyayı da âhireti de kazanırsın'. O da şöyle karşılık verdi: 'Lât'a, 'Uzzâ'ya ve bu yapının rabbine andolsun ki, eğer bu söylediklerinden kendini alıkoymayacak olursan ve seni burada ilâhlarımız dışında başkasına ibadet ederken göreceğim olursam, kesinlikle seni yakalar, alnın üzerinde: yüzükoyun sürüklerim. Bu putlar onun kızları değil midir?' Peygamber (s.a.v.), 'O'nun nasıl evladı olsun ki?' dedi. Bunun üzerine Allah şu buyruğu indirdi..."³²⁰

Mukâtil, Müddessir sûresinin tefsirinde ise Câbir b. Abdullah'ın rivayetine yakın anlama gelen şu rivayeti sebab-i nüzûl olarak zikretmiştir: "Mekke kâfirleri ona eziyet etmiş, o da onlardan gizlenmek için Hira Dağına çekilmişti. Yolda yürürken birinin, 'Ey Muhammed!' diye

³¹⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'an*, s. 12-15.

³²⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 761. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 426-427.

seslendiğini işitti. Sağına, soluna ve yukarıya baktı, hiçbir şey göremedi. Yoluna devam etti, Yine, ‘Ey Muhammed!’ diye seslenildi. Sağına, soluna, arkasına baktı, göğün dışında hiçbir şey görmedi. Kendisine seslenenin bir şeytan olabileceği düşüncesiyle korktu. Yine yoluna devam etti. Arkasından, ‘Ey Muhammed, ey Muhammed!’ diye tekrar seslenildi. Arkasına, sağına, soluna baktı, bir şey göremedi. Ardından semaya baktı, bir de ne görsün: Gök ile yer arasında taht gibi bir şey, üzerinde de bütün ufku kaplamış tahtın üzerinde parıldayan bir nuru andıran Cebrâîl duruyor. Öyle ki nurun aydınlığı gözleri kamaştırıyor. Alabildiğine korktu, dehşete kapıldı ve baygın olarak yere düştü. Bir süre sonra ayıldı, kalktı ve bacakları birbirine değercesine yürümeye koyuldu. Titriyordu. Nihâyet Hatice’nin evine geldi. Üzerine su dökülmesini istedi ve ‘Beni iyice örtün’ dedi. Bir kadife ile onu örttüler ve nihâyet ısındı. Kendisine gelince, ‘Kendim için korkmaya başladım’ dedi. Hatice ona, ‘Müjde sana, Allah’a yemin ederim ki Allah sana asla kötü bir şey yapmaz. Çünkü sen doğru konuşan, akrabalık bağını gözeten, yolda kalmışa binek veren, misafire ikram eden, hayırlı işlere malî yardım yapan birisin’ dedi. Cebrâîl, kadife ile örtülü olan Hz. Peygamber’in yanına geldi ve dedi ki: {Ey örtüye bürünmüş olan!} Kalk ve {Allah’a tek ilâh olarak inanmadıkları takdirde Mekke kâfirlerini azap ile} uyar!’³²¹

Değerlendirme: Söz konusu iki eserde yer alan Kur’an’ın ilk inen âyeti hakkındaki rivayetleri değerlendirecek olursak: Gördüğümüz kadarıyla Vâhidî, genel olarak eserinde sebab-i nüzûl rivayeti naklederken iki ya da ikiden fazla farklı anlam içeren rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Fakat eserinde az da olsa rivayetler arasında tercihte bulunmasına ve çelişkili görünen rivayetlere çözüm getirmesine de rastlanır. Nitekim eserin ilk başlığının adı altında nakledilen rivayetler arasında bunu yaptığını görmekteyiz. Aynı zamanda bir konuda aynı anlama gelen birden fazla rivayete yer vermektedir.

Diğer yanda bu konuda yani, Kur’an’ın ilk inen âyetine dair Mukâtil’in rivayetine baktıysak, onun da Vâhidî gibi Alak sûresinin ilk beş âyetinin ilk nâzil olan âyetler olduğu görüşünü benimsediği fakat onun âyetin sebab-i nüzûlü olarak aktardığı rivayetin Vâhidî’nin aktardığı meşhur rivayetten ve müfessirlerin cumhurunun görüşünden farklı olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile Buhârî, Müslim ve diğer hadis kitaplarında Hz. Âişe’den nakledilen meşhur rivayete göre Alak sûresinin ilk beş âyeti Hira Mağarasında nâzil olmuşken Mukâtil’in zikrettiği sebab-i nüzûle göre söz konusu âyetler Mescid-i Haram’da Rasûlullah (s.a.v.) ve Ebû Cehil arasında konuşma sırasında nâzil olmuştur. Böylece Mukâtil’in cumhurun görüşü ile Buhârî ve

³²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 489-90. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 299-300.

Müslim’de yer alan güçlü ve meşhur rivayete karşı olan görüşü tercih ettiği sonucuna varılabilir.

4. Kur’an’ın Son Nâzil Olan Âyeti Hakkındaki Rivayetler

Bu başlık adı altında Vâhidî, en son nâzil olan âyetlerin Bakara 2/281, Nisâ 4/ 176 ve Tevbe 9/128-129 âyetleri olduğuna dair farklı rivayetler nakletmiştir.³²² Mukâtil ise Nisa 4/176 âyetini tefsir ederken iniş zamanı ile ilgili hiçbir şey zikretmemekte ve Tevbe sûresinin 128-129 âyetlerinin Mekkî olduğunu belirtmektedir.³²³ Ayrıca Bakara sûresinin 281. âyetini açıklarken şunu ifade etmektedir: “Kur’an’dan en son nâzil olan âyet budur, Peygamber (s.a.v.) bu âyetin nâzil olduğundan dokuz gün sonra vefat etmiştir.”³²⁴

Değerlendirme: Söz konusu başlık altında Vâhidî, birbirinden farklı anlam içeren rivayetler aktarmasına rağmen herhangi bir tercih veya çözümde bulunmamıştır. Vâhidî, Tevbe sûresi 9/128-129. âyetlerin en son ve Medine’de nâzil olduğuna dair rivayetleri naklederken, Mukâtil söz konusu âyetlerin Mekkî olduğunu ileri sürmüştür. Burada Vâhidî ile Mukâtil arasında açık bir farklılık söz konusudur; Mukâtil, Tevbe 128-129. âyetlerin Mekkî olduğunu söylerken Vâhidî ise en son yani Medine’de nâzil olduğuna dair rivayeti aktarmaktadır.

5. Besmele Âyeti ve İnşini Beyan Eden Rivayetler

Vâhidî, Besmele’nin inişi hakkında ve Besmele’nin ilk ve her sûrenin başında nâzil olduğuna dair dört rivayet aktarmıştır.³²⁵ Mukâtil’in ise Besmele’nin ne zaman nâzil olduğu hususunda hiçbir şey dile getirmediği görülmektedir.

6. Fâtiha Sûresi Hakkındaki Rivayetler

Mukâtil, Fâtiha sûresini tefsir ederken en başta sûrenin Medine’de inmiş olduğuna dair İbn Abbas ve Mücâhid’den iki ayrı rivayeti aktarmakta ve sûreyi, Medenî sûrelerden saymaktadır. Âyet sayısının Kûfelilere göre yedi olduğunu beyan etmekle birlikte Mekkî olduğuna dair görüşü de zikretmektedir.³²⁶

³²² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli ‘l-Kur’ân*, s. 16-19.

³²³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 426; II, 205.

³²⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 228.

³²⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli ‘l-Kur’ân*, s. 20-21.

³²⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 35.

Vâhidî, çoğu müfessire göre Fâtiha sûresinin Mekke’de indiğini ifade etmekte ve bu görüşe dair Hz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Abbas’tan üç farklı rivayeti nakletmektedir. Ardından da Hicr sûresinin 87. âyetten (وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ) destek alarak bu görüşü tercih etmektedir. En sonunda aklî bir delil olarak şunu eklemektedir: “Rasûlullah’ın (s.a.v.) Fâtiha’yı okumaksızın, namaz kılarak Mekke’de on küsur sene yaşadığını söylememiz mümkün değildir. Bu iddia aklın kabul edemeyeceği şeylerdendir”.³²⁷

Değerlendirme: Burada iki eser arasında görüş farklılığı görülmektedir. Mukâtil Fâtiha sûresinin Medenî olduğunu belirtirken Vâhidî ise Mekkî olduğunu savunup bunu destekleyen rivayetleri nakletmektedir. Vâhidî’nin naklî delil kullanmasının yanı sıra kendi görüşünü desteklemek için aklî delil de kullanmış olduğunu görüyoruz. Fakat inceleyebildiğimiz kadarıyla Vâhidî’nin normalde eserinde aklî delilleri kullandığı pek görülmemektedir. Mukâtil de normalde bir konuda birden fazla görüşü nakletmemektedir. Fakat burada Fâtiha sûresinin Mekkî-Medenî olduğuna dair iki görüşü beyan etmektedir.

7. Birbirinden Farklı Rivayetler ve Görüşler

İnceleyediğimiz kadarıyla iki eserde bulunan sebep-i nüzûl rivayetleri arasında çoğunlukla tutarlılık görülmektedir. Bazen birbirine tam benzerken bazen de temel anlamda aynı olup talî konularda birbirinden farklı olduğu gözlemlenmektedir. Çalışmamızın ikinci bölümünde ‘Birbirine benzer rivayetler’ başlığı altında bunların bazı örnekleri gösterilmiştir. Burada ise temel konularda iki eserde bulunan rivayetler arasındaki farklılıklara dair bazı örnekler gösterilmektedir.³²⁸ Aşağıda bunlarla ilgili bazı örnekler verilmektedir.

a. Bakara 2/21

Âyet Meâli: “Ey insanlar! Sizi de sizden öncekileri de yaratan rabbinize ibadet ediniz ki takvâ sahibi olabilesiniz.”

Söz konusu âyetin açıklamasında Vâhidî, Alkame’den şöyle alıntılanmaktadır: “Kur’an’da “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” ile hitap edilen her âyet Mekkî’dir ve “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” ile hitap edilen âyetler ise Medenî’dir”. Ardından da söz konusu âyetin muhatap kitlesinin Mekke Müşrikleri olduğuna dair açıklama yapmıştır.³²⁹ Mukâtil ise “Ya eyyühen nâsu ve Ya eyyühellezîne âmenû” ile ilgili

³²⁷ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 21-23. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 24.

³²⁸ Bunlara benzer daha fazla örnek için söz konusu iki eserde bulunan, Mâide 5/51, 100, Enfâl 8/64, Hûd 11/5, Nûr 24/6, 55, İsrâ 17/85, Nahl 16/106, Tevbe 9/12, 75, Hucurât 49/11 vb. âyetlere bakılabilir.

³²⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 26.

hiçbir şey açıklamadan sadece söz konusu âyetin muhatap kitlesinin Yahudiler ve münafıklar olduğunu belirtmiştir.³³⁰

Muhatap kitlesinin Yahudiler ve münafıklar olduğu görüşünü benimsediğinden Mukâtil'in bahsi geçen âyeti Medenî olarak saydığını söyleyebiliriz. Bu konuda iki müfessir arasında görüş farklılığı açığa çıkmaktadır. Vâhidî âyetin Mekkî ve muhatap kitlesinin Mekke Müşrikleri olduğunu ifade ederken, Mukâtil'in rivayetinden ise âyetin Medenî ve muhatap kitlesinin Yahudiler ve münafıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Klasik dönem müfessirlerden Taberî'nin açıklamasına göre âyetin muhatap kitlesi Müşrikler ve münafıklardır. Semerkandî, Sa'lebî ve Begavî söz konusu âyetin muhatap kitlesinin 'âm olduğu yani, Mekke Müşrikleri veya Medîne Yahudileri ve münafıkları ayırım yapılmadan herkese hitap edildiği görüşünü tercih etmişlerdir.³³¹

b. Bakara 2/80

Âyet Meâli: "Sayılı birkaç gün dışında bize ateş dokunmayacak" dediler. De ki: (Bu hususta) 'Allah'tan söz mü aldınız; -böyleyse Allah sözünden dönmeyecektir- yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?' "

Vâhidî, söz konusu âyete bağlı olarak İbn Abbas'tan iki ayrı rivayet nakletmiştir. Birincisini sebep-i nüzûl olarak, ikinci olarak ise âyetin açıklaması şeklinde sunmuştur. Vâhidî'nin aktardığı birinci sebep-i nüzûl rivayeti şudur: "Rasûlullah (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde, Yahudiler şöyle diyordu: 'Şu dünyanın ömrü ancak yedi bin senedir. İnsanlar cehennemde dünya günlerinden her bir sene için âhiret günlerinden bir gün kadar azap görecektir. Zaten o âhiret de yedi günlük olduğuna göre, demek ki azap yedi gün sonra kesilecek.' Bu asılsız iddia üzerine Allah Teâlâ bu hususta o Yahudilerin delilsiz sözlerine işaret eden bu âyeti indirdi."³³²

Mukâtil ise âyetin hiçbir sebep-i nüzûlünü zikretmeden sadece şöyle açıklama yapmıştır: "Onlar (yani, Yahudiler) bir de, 'Sayılı birkaç gün (yani, atalarımızın buzağıya taptıkları kırk gün) müstesna bize ateş dokunmaz (çünkü 'Biz Allah'ın evlatları ve yakınlarıyız', yani Allah'ın nebîlerinin evlatlarıyız') dediler."³³³

³³⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 21.

³³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 384; Semerkandî, *Tefsîrû's-Semerkandî*, I, 101; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, I, 166; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, I, 71.

³³² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 29-30. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 30.

³³³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 119. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 97.

Burada, Mukâtil, âyetteki “sayılı günler” ifadesini, buzağıya tapma süresi olan kırk gün diye açıklarken Vâhidî’nin aktardığı sebab-i nüzûl rivayetleri ise âhirette azâp çekilen yedi gün olduğunu belirtmektedir. Böylece sebab-i nüzûl rivayetlerine ilişkin âyetin açıklamasında Mukâtil ve Vahidi’nin görüşlerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir.

Taberî ve Semerkandî, herhangi bir tercih etmeden söz konusu iki görüşe dair rivayetleri nakletmişlerdir. Sa‘lebî ve Begavî de aynı şekilde tercihte bulunmadan ‘sayılı günler’ hakkındaki söz konusu iki görüşle birlikte toplam üç tane görüşü beyan etmektedirler.³³⁴

c. Bakara 2/146

Âyet Meâlî: “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği saklıyorlar.”

Mukâtil, yukarıdaki âyeti şöyle açıklamıştır: “Bununla; Ebû Yâsir b. Ahtâb, Kâ‘b b. el-Eşref, Kâ‘b b. Üseyd, Selâm b. Sûriya, Kinâne b. Ebû‘l-Hukayk, Vehb b. Yahuda ve Ebû Nâfi‘ gibi Yahudileri kastetmektedir. Bunlar Hz. Peygamber’e (s.a.v.) dediler ki: ‘Siz ne diye Kâbe’yi tavaf ediyorsunuz? Çünkü o, taştan ibarettir.’ Hz. Peygamber (s.a.v.) de onlara şöyle karşılık verdi: ‘Siz Beyt’i tavaf etmenin hakk olduğunu çok iyi biliyorsunuz. Çünkü Tevrât ve İncîl’de yazılı olan kible odur, ama siz Allah’ın kitabındaki hakkı gizliyor ve inkâr ediyorsunuz.’ Bunun üzerine İbn Sûriya şöyle dedi: ‘Biz kitabımızda olan hiçbir şeyi gizlemiyoruz.’ Bunun üzerine Allah şu âyeti inzâl etti.”³³⁵

Vâhidî ise şöyle açıklamıştır: “Bu âyet Abdullah b. Selâm ve yandaşları gibi Ehl-i kitap’tan iman edenler hakkında indi. Bu şahıslar, Peygamber Efendimiz’i kitaplarında zikredilen sıfatı, özellikleri ve peygamberliğiyle tanırlardı. Tıpkı onlardan biri kendi çocuğunu diğer çocuklarla beraber gördüğünde, hemen tanıdığı gibi.”³³⁶

Gördüğümüz gibi burada Mukâtil ve Vâhidî arasında âyetin inmesine sebep olan olay ve muhatap kitleler hakkındaki rivayetler birbirinden farklıdır. Müfessirlerimizin zikrettiği olay birbirinden farklı olup Mukâtil’in rivayetine göre âyetin muhatap kitlesi Yahudilerden iman etmeyenler, Vâhidî’nin rivayetine göre ise Yahudilerden iman edenlerdir.

³³⁴ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, II, 170; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, I, 132; Sa‘lebî, *el-Keşf ve‘l-beyân*, I, 225-226; Begavî, *Me‘âlimü‘t-tenzîl*, I, 116.

³³⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 147-48. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 136.

³³⁶ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli‘l-Kur‘ân*, s. 47. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 48.

Taberî, âyetin muhatap kitlesinin Yahudilerin ve Hıristiyanların âlimlerinden Peygamber Efendimize îmân etmeyenler olduğunu ifade ederken, Semerkandî, Sa‘lebî ve Begavî ise Yahudilerden îmân edenler olduğunu belirtmektedirler.³³⁷

d. Bakara 2/214

Âyet Meâlî: “Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız? Onlar öylesine yoksulluk ve sıkıntı çekmişler, öyle sarsılmışlardı ki Peygamber ve yanındakiler, ‘Allah’ın yardımı ne zaman gelecek?’ demeye başladılar. Bilesiniz ki Allah’ın yardımı yakındır.”

Mukâtil söz konusu âyeti şöyle açıklamıştır: “Münâfıklar Uhud Savaşı hakkında Müminlere şöyle demişler: ‘Siz ne diye kendinizi ölüme atıyor, mallarınızı helak ediyorsunuz? Çünkü Muhammed gerçekten bir peygamber olsaydı, siz katledilmezsiniz.’ Müminler de onlara ‘Allah, bizden şehit düşenlere cennet vereceğine dair söz verdi.’ diye karşılık verdi. Münafıklar da ‘Neden asılsız şeylere dayanarak kendinizi kandırıyorsunuz?’ Bunun üzerine Allah Uhud günü Osman b. Affân ve arkadaşları (r.a.) hakkında, ‘Yoksa siz cennete gireceğinizi mi sandınız?!’ âyetini inzâl etti”.³³⁸

Vâhidî ise söz konusu âyetle ilgili iki ayrı rivayet nakletmiştir. Süddî ve Katâde’den naklettiği birinci rivayete göre âyet, Hendek Savaşı’nda ve Atâ’dan naklettiği ikinci rivayete göre ise Müslümanlar Medine’ye geldiğinde ilk günlerdeki sıkıntıları yaşadıkları zaman nâzil olmuştur.³³⁹

Burada Mukâtil, âyetin Uhud Savaşı’nda inmiş olduğunu belirlerken, Vâhidî ise bir rivayetine göre Hendek Savaşı’nda ve diğer rivayetine göre Medine’deki ilk günlerde nâzil olduğunu ifade eder. Burada iki müfessir arasında âyetin iniş zamanı ve olayı ile ilgili farklılık söz konusudur.

Taberî ve Semerkandî’nin açıklamasına göre söz konusu âyetin Hendek Savaşında indiği anlaşılmaktadır. Sa‘lebî ve Begavî’nin tefsirinde Vâhidî’nin eserinde bulunduğu gibi, Katâde, Süddî ve Atâ’dan iki tane görüşü nakledilmektedir. Ancak Sa‘lebî’nin eserinde ‘ويقال’ ifadesiyle âyetin Uhud Savaşında nâzil olduğuna dair görüşünü de dile getirilmektedir.³⁴⁰

³³⁷ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, I, 670; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, I, 166; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, II, 13; Begavî, *Me’âlimü t-tenzil*, I, 164.

³³⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 182. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 178.

³³⁹ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 68-69.

³⁴⁰ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, III, 636; Semerkandî, *Tefsîrû’s-Semerkandî*, I, 200; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, II, 134-135; Begavî, *Me’âlimü t-tenzil*, I, 244-246.

e. Bakara 2/224

Âyet Meâli: “Yeminlerinizden dolayı Allah’ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir.”

Mukâtil yukarıdaki âyet için şu sebab-i nüzûlü zikretmiştir: “Âyet, Ebû Bekir es-Sıddîk (ö. 13/634) ile oğlu Abdurrahman hakkında inmiştir. Şöyle ki: Ebû Bekir, Müslüman olmadıkça oğlunu gözetmeyeceğine dair yemin etti...”³⁴¹

Vâhidî ise âyetin Abdullah b. Revâha ile damadı Beşîr b. Numan hakkında nâzil olduğuna dair rivayeti nakletmiştir.³⁴²

Bahsettiğimiz âyette Mukâtil’in aktardığı rivayete göre sebab-i nüzûl’ün muhatap kitlesi Ebû Bekir es-Sıddîk ile oğludur, Vâhidî’nin rivayetine göre ise Abdullah b. Revâha ve damadıdır. Burada iki eserde farklı olay ve hedef kitlesi söz konusudur.

Semerkindî, Kelbî’den naklederek âyetin Abdullah b. Revâha hakkında nâzil olduğunu bildirmektedir. Sa‘lebî, herhangi bir tercihte bulunmadan âyetin iniş sebebine dair üç farklı rivayeti zikretmektedir. Kelbî’den Abdullah b. Revâha ile Beşîr b. Nu‘man hakkında, Mukâtil b. Hayyân’dan Ebû Bekir es-Sıddîk ile oğlu hakkında, İbn Cüreyc’den Ebû Bekir es-Sıddîk ile Mistah hakkında nâzil olduğuna dair rivayetleri aktarmıştır. Begavî ise Kelbî ve İbn Cüreyc’den iki ayrı rivayeti nakletmiştir.³⁴³

Değerlendirme: Yukarıda zikrettiğimiz örneklerden iki eserde yer alan sebab-i nüzûl rivayetlerinin bazen birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Müfessirlerimizin dayandıkları sebab-i nüzûl rivayetlerinin farklılığından dolayı ilgili âyette bulunan kelimelerin açıklamalarında farklılık görülmektedir. Kimi zaman sebab-i nüzûlle ilgili olay ve muhatap kitlesi farklı olurken kimi zaman ise olay aynı olup yalnızca muhatap kitleri farklı olmaktadır. Bazen de âyetin iniş zamanı hakkındaki bilgiler değişmektedir.

³⁴¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 192. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 189-190.

³⁴² Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur’ân*, s. 80.

³⁴³ Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkindî*, I, 206; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, II, 163; Begavî, *Me’âlimü t-tenzîl*, I, 262.

8. Birinin Sebeb-i Nüzûlü Aktardığı Yerde Diğerinin Aktarmaması

Mukâtil ile Vâhidî'nin eseri karşılaştırıldığında, Mukâtil bazen bir âyetin sebeb-i nüzûlünü aktarırken, Vâhidî'nin eserinde ise söz konusu âyetle ilgili hiçbir rivayet bulunmamaktadır. Bazen de Vâhidî sebeb-i nüzûlü aktarırken Mukâtil'in eserinde söz konusu âyetle ilgili hiçbir rivayet bulunmamaktadır. İki eserdeki söz konusu durumu incelemek amacıyla, yani "Mukâtil'in hiçbir sebeb-i nüzûl aktarmadığı yerde Vâhidî'nin aktarması ve Vâhidî'nin hiçbir sebeb-i nüzûl aktarmadığı yerde Mukâtil'in aktarması" durumunu iki ayrı başlık altında ele aldık ve örneklerle inceledik. Sonunda bir değerlendirmede bulunduk. Aşağıda iki başlık altında bu konuyla ilgili örnekler zikredilmektedir.

8.1. Mukâtil'in Sebeb-i Nüzûl Aktarmadığı Yerde Vâhidî'nin Aktarması

a. Bakara 2/119

Âyet Meâli: "Şüphesiz (ey peygamber), biz seni hak ile desteklenmiş bir müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen artık cehennem ehil olanlardan sen sorumlu değilsin."

Mukâtil, hiçbir sebeb-i nüzûlü zikretmeden âyeti genel bir şekilde şöyle açıklamıştır: "Şüphesiz biz seni hakk ile (yani, amaçsız, boş yere değil) beşîr (yani, cennetle müjdeleyici) ve nezîr (yani, cehennem'den uyarıp korkutucu) olarak gönderdik. Sen cehennemliklerden sorumlu değilsin (çünkü Allah cehennemi onlar için hazırlamıştır.)".³⁴⁴

Vâhidî ise İbn Abbas'tan sened aktarmadan bir rivayet ve Mukâtil'den bir alıntıda bulunmuştur. İbn Abbas'tan naklettiği rivayet şöyledir: "İbn Abbas dedi ki, 'Bir gün Rasûlullah'ın 'Keşke ebeveynimin şu anda yaptıklarını bileydim' demesi üzerine bu âyet nâzil oldu.' ..."

Mukâtil'den ise şöyle alıntılanmıştır: "Mukâtil dedi ki: Peygamber'in 'Allah Yahudilere azabını gönderseydi kesinlikle inanırlardı' demesi üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.".³⁴⁵

Burada iki eser arasındaki fark açıktır. Vâhidî iki ayrı sebeb-i nüzûlü naklederken, Mukâtil ise hiçbir sebeb-i nüzûlü zikretmemektedir. Ancak dikkatimizi çeken şey şudur ki, bildiğimiz üzere Vâhidî yalnızca 'Mukâtil' diye alıntılanadığında Mukâtil b. Süleyman'ı kastetmektedir.

³⁴⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 134-35. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 119.

³⁴⁵ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 42-43. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 43.

Yani söyleyebiliriz ki, burada Mukâtil'den maksat Mukâtil b. Süleyman'dır. Vâhidî, söz konusu âyet başlığı altında Mukâtil'den alıntı yapmıştır. Fakat Mukâtil tefsirine bakıldığında söz konusu alıntıya dair herhangi bir şey bulunmamaktadır. Nitekim İbn Hacer, bu alıntının Mukâtil b. Hayyân'a ait olduğu ihtimalini ileri sürmüştür.³⁴⁶

Bahse konu olan rivayeti Taberî, Muhammed b. Ka'b ve Dâvûd b. 'Âsım'dan, Sa'lebî ve Begavî Atâ yoluyla İbn Abbas'tan ve Süyûtî ise Abdürrezzâk ve Taberî yoluyla aynı şekilde nakletmişlerdir.³⁴⁷

b. Bakara 2/177

Âyet Meâli: "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhîret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır."

Vâhidî söz konusu âyet başlığı altında sened aktarmadan Katâde'den bir rivayet naklederken Mukâtil ise hiçbir sebep-i nüzûlü zikretmeden genel şekilde âyeti açıklamıştır.

Vâhidî'nin aktardığı rivayet şudur: "Katâde dedi ki: 'Bize zikredildiğine göre bir kişi Peygamber Efendimiz'e gelip 'birr' hakkında sordu. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti. dedi ki: 'Bir kimse farzları eda etmeye fırsatı bulamadan önce, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) de O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik edip de sonra bu hâl üzere ölseydi cennet kendisine vâcib olurdu.' derken Allah bu âyeti inzâl etti".³⁴⁸

Taberî, söz konusu rivayeti Katâde'den nakletmiştir. Sa'lebî ve Begavî kimseye değinmeden söz konusu rivayeti aktarmışlardır. Süyûtî ise Taberî yoluyla Katâde'den nakletmiştir.³⁴⁹

c. Nisâ 4/172

Âyet Meâli:

³⁴⁶ İbn Hacer, *el-'Ucâb*, s. 185.

³⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, II, 481; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 265-266; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, I, 143; Süyûtî, *Lübâb*, s. 23.

³⁴⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, s. 52. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 53. Krş. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 157.

³⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 76; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 49; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, I, 185-186; Süyûtî, *Lübâb*, s. 28.

“Mesîh ve yakınlaştırılmış melekler Allah’ın kulu olmaktan kesinlikle çekinmez. Büyüklenerek O’na kulluktan çekenlerin hepsini Allah, yakında huzuruna toplayıp hesaba çekecektir.”

Mukâtil, söz konusu âyete dair herhangi bir sebep-i nüzul rivayeti zikretmeden şöyle açıklamıştır: “Bu şekilde, meleklerin Îsâ b. Meryem ve başkalarından mevki itibariyle Allah’a daha yakın olduklarını bilmeleri ve ibret almaları istenmiştir. Îsâ da sadece Allah’ın kullarından bir kuldur.”³⁵⁰

Vâhidî ise âyetle ilgili Kelbî’den şu sebep-i nüzûlü nakletmiştir: “Necran delegasyonu, ‘Ey Muhammed, sen bizim sahibimizi kınıyorsun.’ dediler. Peygamber (s.a.v.), sizin sahibiniz kim? diye sordu. Onlar ‘Îsâ’ diye cevap verdiler. Peygamber (s.a.v.) onun hakkında ne söylüyorum ki?’ dedi. Onun Allah’ın kulu ve resûlü olduğunu söylüyorsun.’ dediler. Peygamber (s.a.v.) onlara şöyle karşılık verdi, ‘Şüphesiz, Îsâ’nın Allah’ın bir kulu olması onun için bir kusur değildir.’ Bunun üzerine bu âyet indi.”³⁵¹

Semerkandî “وقال” ifadesiyle zikri geçen rivayeti nakletmiştir. Sa’lebî ve Begavî de senedi aktarmadan bu rivayeti nakletmişlerdir.³⁵²

d. Tâhâ 20/131

Âyet Meâli: “Kendilerini imtihana çekmek için onlardan bir kısmına dünya hayatının zîneti olarak verdiğimiz çekiciliğine göz dikme! Rabbinin sana lütfettiği nimetler daha hayırlı ve daha devamlıdır.”

Mukâtil, âyetle ilgili herhangi bir sebep-i nüzûlü aktarmadan âyeti şöyle açıklamıştır: “Onlardan {yani, Mekke kâfirlerinden} bir kısmını bunlarla {yani, çeşitli mallar, rızıklar vermek sûretiyle} fitneye uğratalım {yani, sınavıp imtihan edelim} diye dünya hayatının çiçeği {yani, süsü} olarak verip faydalandırdığımız şeylere {yani, bu amaçla kendilerine verdiklerimize} gözlerini dikme. Rabbinin rızkı {yani, âhirette cennet} daha hayırlı ve daha kalıcıdır {yani, Mekke kâfirlerine verilmiş bulunanlardan daha üstün, daha devamlı ve kalıcıdır}.”³⁵³

Vâhidî ise âyetle ilgili Peygamber’in (s.a.v.) âzâtlısı Ebû Rafî’den şu sebep-i nüzûlü nakletmektedir: “ Bir gün Peygamber’e (s.a.v.) bir misafir konuk oldu. O da beni çağırıp Yahudilerden yiyecek satan bir adama gönderdi. Ben de gidip Yahudi’ye ‘Allah’ın Resûlü Muhammed

³⁵⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 425. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 332-333.

³⁵¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 425. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 184.

³⁵² Semerkandî, *Tefsîrii’s-Semerkandî*, I, 408; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, III, 420; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, II, 215.

³⁵³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 46. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, III, 42.

sana der ki bize misafir geldi. Fakat yanımızda onu ağırlayacak bir şey bulunmamaktadır. Bana şu kadarcık un sat yahut da recep ayına kadar bana bir miktar ödünç para ver.’ Bunun üzerine Yahudi ‘Bir rehin karşılığında olmaksızın ona ne un satarım ne de ödünç veriririm.’ dedi. Ben de dönüp Rasûlullah’a (s.a.v.) durumu bildirdim. Buyurdu ki: ‘Vallahi ben hem göklerde hem de yerde güvenilir bir kişiyim. Eğer bana ödünç verseydi yahut satışta bulunsaydı, elbette ona öderdim. Zırhımı ona rehin götür.’ Bunun üzerine Rasûlullah’ı (s.a.v.) dünyadan yana sabır tavsiye etmek üzere bu âyet indi.”³⁵⁴

Taberî, Semerkandî, Sa‘lebî ve Begavî söz konusu rivayeti aynı şekilde Ebû Râfî’den söz nakletmişlerdir.³⁵⁵

8.2. Vâhidî’nin Sebeb-i Nüzûl Aktarmadığı Yerde Mukâtil’in Aktarması

a. Bakara 2/13

Âyet Meâli: “Bu kişilere ‘Diğer insanlar gibi siz de iman edin’ denildiği zaman, ‘Bu aptalların iman ettikleri gibi biz de iman edelim mi?’ derler. Biline ki, asıl aptallar onlardır, fakat farkında değiller.”

Vâhidî’nin eserinde söz konusu âyetle ilgili hiçbir rivayet bulunmamaktadır. Mukâtil ise âyet için şu sebeb-i nüzûlü zikretmiştir: “Âyet; Münzir b. Mu‘âz, Ebû Lübâbe, Mu‘âz b. Cebel ve Üseyd hakkında inmiştir. Bunlar Yahudilere ‘Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarının Muhammed’e iman ettiği gibi, siz de Muhammed’e iman edin. Şüphesiz o Peygamberdir.’ Yahudiler ‘aptalların îmân ettiği gibi mi îmân edelim?’”³⁵⁶

Klasik dönem müfessirlerden, Semerkandî İbn Abbas’tan buna yakın anlama gelen bir rivayet nakletmiştir. Sa‘lebî ise ayrıca bir sebeb-i nüzûlü aktarmamıştır. Fakat söz konusu âyetin açıklamasını bu rivayete dayanarak yaptığı anlaşılmaktadır.³⁵⁷

b. Bakara 2/130

Âyet Meâli:

³⁵⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli l-Kur‘ân*, s. 313. Ayrıca bkz. Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 306.

³⁵⁵ Taberî, *Câmi‘u l-beyân*, XVI, 214; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, II, 359; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, VI, 266; Begavî, *Me‘âlimü t-tenzîl*, V, 303.

³⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 90-91. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 58.

³⁵⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, I, 154-155; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, I, 96.

“Kendini bilmezlerden kötülük edenden başka kim İbrâhim’in dininden yüz çevirir? doğrusu biz, gerçekten onu yeryüzünde seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de salihlerdendir.”

Vâhidî âyetle ilgili herhangi bir rivayeti nakletmemektedir. Mukâtil ise söz konusu âyeti şöyle açıklamıştır: “Abdullah b. Selâm, kardeşinin oğulları Seleme ile Muhâcir’e, İslâm’a çağırıldı ve şöyle sordu: ‘Siz bilmiyor musunuz Allah Mûsâ’ya, ‘Ben İsmâil’in neslinden adı Ahmed olan birini göndereceğim. O ümmetini ateşten koruyacaktır. Peygamber Ahmed’i tasdik etmeyen ve onun dinine tabi olmayan mel’ûndur. Bunun üzerine Seleme Müslüman oldu, Muhâcir ise Müslüman olmayı reddetti. Bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl etti”³⁵⁸

Sa‘lebî, Begavî ve İbnü’l-Cevzî gibi klasik müfessirler de bu rivayeti senedi aktarmadan nakletmişlerdir.³⁵⁹

c. Bakara 2/143

Âyet Meâli: “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık...”

Vâhidî, söz konusu âyet hakkında hiçbir rivayet aktarmamıştır. Mukâtil ise şu sebep-i nüzûlü zikretmiştir: “Yahudilerden Merhâb, Rafî‘ ve Rabîa, Muâz’a dediler ki: ‘Muhammed ancak hasetten dolayı bizim kiblemizden vazgeçmiştir. Bizim kiblemiz (Beytü’l-Makdis) peygamberlerin kiblesidir. Muhammed de bunu biliyor ki: İnsanlardan biz en adaletliyiz.’ Muâz da onlara şöyle cevap verdi : ‘Hayır, gerçek hakk ve adalet üzere olan biziz.’ Bunun üzerine Allah, bu âyeti indirdi.”³⁶⁰

Söz konusu rivayeti Sa‘lebî, Begavî ve İbnü’l-Cevzî sened aktarmadan kendi eserlerinde zikretmişlerdir.³⁶¹

d. Enfâl 8/49

Âyet Meâli: “O zaman münafıklar ve kalplerinde çürük olanlar, “Bunların dinleri kendilerini yanılığa düşürmüştür” diyorlardı. Oysa her kim Allah’a dayanırsa bilir ki O her zaman galip ve hikmet sahibidir.”

Vâhidî, âyetle ilgili herhangi bir rivayet nakletmemiştir. Mukâtil âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle açıklamıştır: “Söz konusu âyet, Kays b. Fâkih b. Muğîre, Velîd b. Velîd b. Muğîre, Kays

³⁵⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 139-40. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 125.

³⁵⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, I, 278; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzil*, I, 152; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, I, 147.

³⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 144-45. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, I, 132.

³⁶¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, II, 8; Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzil*, I, 158; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, I, 154.

b. Velîd b. Muğîre, Velîd b. Utbe b. Rabî‘a, el-‘Alâ b. Ümeyye b. Halef el-Cumâhî ile Amr b. Ümeyye b. Süfyân b. Ümeyye hakkında nazil oldu. Bunlar Mekke’de iman ettiler. Fakat Medine’ye hicret etmeyip Müşriklerle beraber Mekke’de yaşamaya devam ettiler. Bedir Savaşı için Mekke’den çıkan kâfirlere katılmak zorunda kaldılar. Mü’minlerin sayıca çok az olduklarını görünce de dinleri hakkında şüpheye düşerek tereddüt ettiler ve dediler ki: ... ‘Bunları {yani, Muhammed’in (s.a.v.) ashabını} dinleri aldattı.’...’’³⁶²

Sa‘lebî ve Begavî kimseye atfetmeden söz konusu rivayeti nakletmişlerdir. İbnü’l-Cevzî ise Ebû Sâlih yoluyla İbn Abbas’tan aynı rivayeti aktarmıştır.³⁶³

e. Mutaaffîfîn 83/29

Âyet Meâli: “Günahkârlar (dünyada) iman edenlere gülüp dururlardı.”

Vâhidî, âyete dair herhangi bir sebep-i nüzûl rivayeti aktarmamıştır. Mukâtil ise şu sebep-i nüzûl rivayetini nakletmiştir: “Âyet, Ali b. Ebû Tâlib ve arkadaşları hakkında inmiştir. Onlar Peygamber’in (s.a.v.) yanına giderlerken yolda münafıklarla Yahudilerin bulundukları yerlerden geçiyorlardı. Onları gördüklerinde onlarla alay ediyorlar ve durumları dolayısıyla birbirlerine kaş göz işareti yapıyorlar, onlara gülüyorlardı. ‘Abdullah b. Nebtel, Bid‘a b. Akra‘ ile karşılaşmış ve ona, ‘Farkında mısın biz bugün o dazlak kafalıyı gördük ve ona güldük’dedi. Bid‘a b. Akra‘, ‘Nasıl?’ diye sordu. Abdullah b. Nebtel, ‘Çünkü o onların önünde yürürken, başkaları onun arkasından gidiyor, onun önüne geçmiyorlardı. Sanki onlara yol gösteren o imiş gibi’ karşılığını verdi. Bu, bunu duyan Ebû Bekr es-Siddîk (r.a.) ve arkadaşlarına ağır geldi de o yolu bırakıp başka bir yoldan geçtiler. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi...’’³⁶⁴

Söz konusu rivayeti Sa‘lebî, Kelbî ve Mukâtil’e atfederek nakletmiştir. Semerkandî ve Râzî ise senedi aktarmadan zikretmişlerdir.³⁶⁵

Değerlendirme: Yukarıda ele aldığımız iki başlık, yani “Mukâtil’in sebep-i nüzûl aktarmadığı yerde Vâhidî’nin aktarması ve Vâhidî’nin sebep-i nüzûl aktarmadığı yerlerde Mukâtil’in aktarması” altında verdiğimiz örnekler üzerinde karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılacak olursa, birinci başlığın örneklerinde Mukâtil, söz konusu âyetler için ayrıca sebep-i

³⁶² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 120-121. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, II, 110-111.

³⁶³ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, IV, 366; Begavî, *Me‘âlimü’l-tenzil*, III, 367; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, III, 367-368.

³⁶⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 625. Ayrıca bkz. Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, IV, 375.

³⁶⁵ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 10; Semerkandî, *Tefsîrü’s-Semerkandî*, III, 458; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 102.

nüzûl zikretmese de söz konusu âyetle ilgili verdiği açıklamalar, Vâhidî'nin naklettiği rivayetlerin temel anlamlarına uyduğu söylenebilir. Mukâtil, vahiy dönemine dayanarak tefsir etmekte ciddi bir özen göstermektedir. Nüzûl ortamına bağlı kalıp açıklamalarda bulunmuştur. Çalışmamızda ele aldığımız örneklerde Mukâtil'in eserinde ağır basan bu yön göze çarpmaktadır.

Burada iki eser arasında yapısal ve yazma tarzı açısından temel bir fark gözükmektedir. Mukâtil'in eseri bir tefsir kitabıdır. Bu nedenle her bir âyetin gerek duyulduğu yerlerinde açıklamada bulunmaktadır. Diğer taraftan Vâhidî yalnızca sebep-i nüzûlle alakalı rivayetleri toplamaya çalışmaktadır. Mukâtil, âyetleri açıklarken nüzûl ortamına daha fazla yer verdiğiinden, onun tefsirinde nüzûl ortamının bilgileri Vâhidî'ye göre daha genişçe kullanılmış olduğu kanatındeyiz. Çünkü Mukâtil sebep-i nüzûlle alakalı rivayetleri yoğun şekilde kullanmakla beraber, sebep-i nüzûlün bulunmadığı yerlerde de âyetleri nüzûl ortamını esas alarak açıklamaktadır.

SONUÇ

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında kaleme alınan ve günümüze ulaşan en erken tam tefsir olan Mukâtil b. Süleyman'ın eserinin, rivayet-dirayet metodunu bir arada kullanan ilk eser olduğunu söyleyebiliriz. Mukâtil'in kendisine mahsus sistematik, kolay ve anlaşılabilir bir metot kullandığı ve rivayet yönüne ağırlık vermekle beraber yeri geldiğinde dirayete de yer verdiği görülmektedir. O âyetleri doğrudan Peygamber Efendimiz'e ulaşan hadislerle açıklamaktan ziyade nüzûl dönemini esas alarak ve nüzûl ortamına bağlı kalarak tefsir etmekte ve sebep-i nüzûl rivayetlerine öncelik vermektedir. Hatta hakkında herhangi bir sebep-i nüzûl rivayetinin bulunmadığı durumlarda, âyetin arka planına dair siyer, Arap örf-adet ve kültürüyle ilgili bilgiler bulunması halinde, Mukâtil'in o bilgileri tefsirinde kullanmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Mukâtil'in Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeye özen göstermesi, âyetleri kimi zaman doğrudan Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) ulaşan hadislerin lafzıyla, kimi zaman da anlamıyla açıklaması, nüzûl dönemine ait bilgilere yoğunlukla yer vermesi, yaratılış, İsrâiliyyât ve gaybla ilgili konulara genişçe yer ayırması, onun tefsirinin rivayet yönünün baskın olduğunu göstermektedir. Ancak diğer taraftan Mukâtil'in, âyetlere yönelik açıklamalarda gerek duyduğu yerde aklı işletmesi, tarihî bilgilere önem vermesi ve külliyyât formülü ifadeleri kullanması, onun tefsirinin sistematik bir dirayet yöntemine de sahip olduğuna işaret etmektedir.

Rivayetlerinde sened zincirlerinin zikredilmemesi, Mukâtil'in eserinde büyük kusur olarak görülmüş ve Mukâtil bu nedenle âlimler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak tefsir ilminin rivayetlerinin kendine mahsus bir nakil geleneğine sahip olması, hadis ilminin rivayetlerinin titizliğine nazaran bunların daha esnek olması ve Mukâtil'in, rivayetlerinin senedlerini bilinçli hazfederek Kur'an'ın muhtevasına odaklanmak ve anlaşılmasına kolaylık sağlamak amacıyla bir yöntem icât ettiği gibi muhtemel açıklamalar dikkate alınarak bu konuya başka bir pencereden bakmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca şu hususu da hatırlatmak isteriz ki, Mukâtil'in aktardığı sebep-i nüzûl rivayetlerinin büyük çoğunluğunun aslı veya benzeri diğer kabul gören kaynaklarda sahih isnad zinciri ile bulunmaktadır. Her ne kadar bu rivayetlerin bazıları zayıf olsa bile bunlar muteber kaynaklarda yer alan diğer sahih rivayetlerle desteklenmektedir. Çalışmamızda ele aldığımız sebep-i nüzûl rivayetleri içeren örneklerin hemen hemen hepsinin aslı veya benzeri Taberî, İbn Ebû Hâtim, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi rivayetler hakkında titizlikle davranan âlimlerin eserlerinde bulunmaktadır. Hatta bazılarının sahîh hadis kitaplarında da yer aldığı görülmektedir.

Çalışmamıza konu olan iki eserin özelliklerine mukayeseli bakıldığında her ikisinin kendisine mahsus bazı özellikleri olmasına karşın ortak noktalara da sahip oldukları görülmektedir. Mukâtil'in sebep-i nüzûl rivayetlerinde geçen kişilerin adlarını verme biçimi Vâhidî'ninkinden farklıdır. Mukâtil kişilerin adlarını özenle vermesi dışında soy ve kabile adını da ekler. Ayrıca Mukâtil çoğunlukla, sebep-i nüzûl ile ilgili bireyler hakkındaki açıklamalarını hususî ve kişiye özel olarak sunarken Vâhidî'nin bunları daha umumî şekilde verdiği görülmektedir. Mukâtil'in tefsiri hakkındaki diğer bir husus da nüzûl dönemi ve ortamına dair bilgilere ağırlık vermesidir.

Vâhidî'nin eserinde zikredilen rivayetler her zaman sened zinciriyle verilmemektedir. Genelde tüm sened zincirinin tamamını naklederken bazen sadece ilk râvinin adıyla yetinmektedir. Bazen hiçbir sened aktarmadan sadece “نزلت” ifadesini kullanarak nakletmektedir. Bazen de umumî olarak müfessirlere değinmektedir. Bu gibi durumlarda şu türden ifadeler kullanmaktadır:

“وقال جماعة من المفسرين”، “وأكثر أهل التفسير”، “قال أهل التفسير”، “قال أكثر المفسرين”، “عند أكثر أهل العلم”

Fakat bu ifadeler içinde en çok kullandığı “قال المفسرون” ifadesidir. Vâhidî'nin bu ifadeyi kullandığı rivayetlerde çoğunlukla Mukâtil'i kastettiği söylenebilir. Bazen diğer müfessirlerle birlikte bazense sadece Mukâtil'i kastetmektedir. Nadir durumlarda Mukâtil'in kastedilmediği de görülmektedir. Buradan hareketle Vâhidî'nin Mukâtil'in eserinden doğrudan alıntılarla faydalanmasının yanı sıra hocası Sa'lebî aracılığıyla dolaylı yoldan da ondan çokça yararlandığı ve bu itibarla Mukâtil'in tefsirinin Vâhidî'nin *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'an*'ının ana kaynaklarından biri olduğu sonucuna varılabilir.

Vâhidî, bir âyet için birden fazla rivayet zikrederken kimi zaman bunlar bazı ufak değişiklikler içerse de birbirine benzemektedir. Kimi zaman ise zikrettiği rivayetlerin çoğu benzer anlamı taşıırken bir veya iki rivayet farklı anlamı vermektedir. Bu durumda Vâhidî, benzer anlam içeren rivayetleri peş peşe sıralayarak en sonunda farklı anlam içeren rivayeti nakletmektedir. Bazen de naklettiği rivayetlerin her biri farklı farklı içerikleri taşımaktadır. Vâhidî, -bazı istisnalar dışında- genellikle birbirinden farklı anlam taşıyan rivayetler arasında tercihte bulunmamaktadır. Diğer taraftan bu hususta Mukâtil'in üslubu ise sade ve nettir. Çünkü Mukâtil bir âyet için genellikle birden fazla rivayet nakletmemektedir.

Metinsel açıdan iki eserin zikrettikleri sebep-i nüzûl rivayetleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Sayıca az olsa da iki eserde birebir aynı olan bazı rivayetlere rastlanabilmektedir. Bazen ibareler arasında şekil, uzunluk veya ayrıntılı olup olmaması bakımından farklılıklar olsa bile sebep-i nüzûl rivayetlerinin temel içeriklerinin aynı olduğu gözlenmektedir.

Mukâtil ve Vâhidî'nin eserlerinde görünen ortak bir özellik de sebep-i nüzûl ile ilişkili olan âyetin sadece muhatap kitlesi hakkında bilgi verilip geçilmesidir. Bu durumda söz konusu âyetle ilgili bir rivayet veya âyetin inmesine sebep olan bir arka plan veyahut herhangi bir olaydan bahsedilmemektedir.

Vâhidî *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*'ında, yaklaşık otuz dört yerde Mukâtil'den alıntıda bulunmuştur. Vâhidî, Mukâtil'den alıntılar yaparken değişik metotlar kullanmaktadır. Bazen alıntının tamamını Mukâtil'deki gibi aynen naklederken bazen ibareleri ufak farklılıklarla bazen de uzun rivayeti özetleyerek alıntıda bulunduğu görülmektedir.

İki eser arasında sebep-i nüzûl rivayetlerini beyan etmek için kullanılan ifade ve yöntemlerde de bazı farklılıklar görülmektedir. Kanaatimizce bu farklılıklar söz konusu iki eserin tür farkından kaynaklanmaktadır. Yani birinin tefsir eseri olup diğerinin sebep-i nüzûl derleyen eser olması ve Mukâtil'in sened zincirine ehemmiyet vermemiş olup Vâhidî'nin ise genelde senet zinciriyle nakletmesinden dolayıdır.

Mukâtil ve Vâhidî'nin naklettikleri sebep-i nüzûl rivayetleri bazen ilgili kişiler, kabileler, açıklamalar ve âyetin iniş zamanı hakkındaki bilgiler açısından da birbirinden farklılık arz etmektedir. Bazen de olayın bir parçasında veya olay tamamen aynı olsa bile kişilerin farklı olması bakımından değişiklik görülmektedir. Ayrıca iki eser arasında bazen sûrenin Mekkî veya Medenî olup olmaması açısından görüş farklılığı söz konusu olmaktadır. Sebeb-i nüzûl rivayetleri derleyen eser olduğundan Vâhidî'nin eserinde doğal olarak genelde nakillerin yanında aklın kullanıldığı görülmemektedir. Buna mukabil Mukâtil'in eserinde nakillerle beraber yeri gelince akla yer verdiği gözlenmektedir.

Hakkında sebep-i nüzûl rivayeti bulunan bir âyet için ilgili rivayetin aktarılıp aktarılmaması bakımından da iki eser arasında farklılık görülmektedir. İlgili rivayetin kimi zaman birinin eserinde yer alıp diğerinkinde bulunmadığı durumlarla karşılaşılmaktadır. Vâhidî'nin eserinde yer alıp Mukâtil tefsirinde yer almamasının nedeni büyük ihtimalle bu rivayetlerin Mukâtil'in izlediği açıklama içerisindeki bütünlüğün bağlamına uymaması veya eserlerin henüz yazılmaya başlanmadığı bir dönemde eline herhangi bir bilginin ulaşmamış olmasıdır. Diğer taraftan Mukâtil'in zikrettiği rivayetlerin Vâhidî'nin eserinde bulunmaması, söz konusu rivayetlerin Vâhidî tarafından ilgili âyet için uygun görülmediği ihtimalini akla getirdiği söylenebilir.

İki eser arasında yapısal ve yazma tarzı açısından da temel bir farklılıktan söz edilebilir. Mukâtil'in tefsirinin önemli bir özelliği Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona âyet âyet tefsir etmesidir.

Bu nedenle her bir âyet hakkında gerek duyduğu yerde açıklamada bulunmuştur. Mukâtil'in tefsirinin diğer önemli bir hususiyeti de nüzûl ortamını esas almak suretiyle Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate almasıdır. Diğer taraftan Vâhidî'nin eseri yalnızca sebep-i nüzûl rivayetlerine odaklanan bir eserdir. Bilindiği üzere her âyet için sebep-i nüzûl rivayetleri bulunmamaktadır. Bu açıdan Mukâtil tefsirinde nüzûl dönemi bilgilerinin Vâhidî'ye göre daha genişçe kullanılmış olduğu kanaatindeyiz. Zira Mukâtil sebep-i nüzûl ile alakalı rivayetlere yoğunluk vermesinin yanı sıra, sebep-i nüzûlün bulunmadığı yerlerde âyetlerin genel açıklamalarında nüzûl ortamını da esas alarak açıklamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri, II Qur'anic Commentary and Tradition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, I-III, nşr. Mahmud Muham-mad 'Abduh, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.
- Ahmed, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-L, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999.
- Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- Aygün, Abdullah, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (2015/4), 141-160.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ', *Me'âlimü't-tenzîl*, I-VIII, nşr. Muhammad Abdullah en-Nemir v.dğr., Riyad: Dâru taybe, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, I-VII, nşr. Abdülmü'tî Kal'acî, Bey-rut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1988.
- Birişik, Abdulhamit, "Tefsir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 281-290.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-sahîh*, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fa-kültesi Dergisi*, XXI (1976), 1-35.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Çelik, İbrahim, *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirdeki Metodları* [yayımlanmamış doçentlik çalışması], y.y., t.y. (Bursa 1988).
- Çelik, İbrahim, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu*, Bursa 2000.
- Çetin, Abdurrahman, "Vâhidî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLII, 438-439.
- Demirci, Muhsin, "Esbâb-ı Nüzûl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI, 360-361.
- Demirci, Muhsin, *Tefsire Giriş*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009.

- Dinç, Ömer, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, Hitit Ü. S.B.E., yayımlanmamış doktora tezi, Çorum 2019.
- Efendioğlu, Mehmet, “Musahhaf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 230.
- Esnevî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed, *Tabakâtü’s-Şâfiyye*, I-II, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1987.
- Ess, Josef van, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, Berlin: Walter De Gruyter, 1992, II, 516-532.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, I-V, nşr. Mustafa Abdul Kâdir ‘Atâ, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2002.
- Han, Sıddîk Hasan, *Ebcedü’l-‘ulûm*, I-III, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1999.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşşâr Avad Ma’rûf, I-XXI, Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 2002.
- İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl*, I-X, nşr. Mâzin Sersâvî, Kahire: Mektebetü rüşd, 2013.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, I-VI, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2001.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, I-XVI, nşr. Ahmed b. Abdullah el-Ammârî ez-Zehrânî v.dğr, Dammam: Dâru İbnü’l-Cevzî, 2017.
- İbn Ebû Zemenin, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîz*, I-V, nşr. Ebû Abdullah Hüseyin b. ‘Ukkâşe - Muhammad b. Mustafa el-Kenz, Kahire: el-Fârûku’l-hadîsiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî, *el-‘Ucâb fî beyâni’l-esbâb*, nşr. Ebû Abdurrahmân Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, I-VIII, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut: Dârü’ Sâdır, 1970.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, I-VIII, nşr. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Riyad: Dâru taybe, 1999.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Mecmû’u fetâvâ*, I-XXXVII, Medine: Mücemmau’l- Melik Fehd, 2004.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Kitâbü'l-Mevzû'ât*, I-III, nşr. Abdurrahmân Muhammed Osman, Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, I-IX, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, I-IX, nşr. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, I-IV, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire -Beyrut: Dârü'l-fikri'l-'Arabî - Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1986.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim, *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân*, I-II, nşr. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Medine: Dârü'l-meâsir, 2002.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, nşr. Rızâ Teceddüt el-Mâzindârî, Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, t.y.
- Kara, Osman, "Vahidî ve Tefsîrindeki Metodu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (2013), 296-316.
- Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, V (2004/2), 45-45.
- Karataş, Ali, "İslam Geleneğinde Rivayet Algısı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII (2018/1), 21-57.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1993.
- Koç, Mehmet Akif, "İsnâds and Rijâl Expertise in the Exegesis of İbn Abî Hâtim (327/939)", *Der Islam*, 82 (2005), 146-168.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri - İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Ankara: Kitâbiyât, 2003.

- Koç, Mehmet Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri*, Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, *el-Câmi‘ li-ahkâmi‘l-Kur‘ân*, I- XXIV, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Muhammed Rıdvân Araksûsî, Beyrut: Müessesetü‘r-risâle, 2006.
- Leknevî, Ebü‘l-Hasenât Muhammad Abdülhay, *el-Ecvibetü‘l-fâzıla*, Kahire: Dârü’s-selâm, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te‘vilâtü‘l-Kur‘ân*, I-X, nşr. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dârü‘l-kütübi‘l-ilmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebü‘l-Hasen Alî b. Muhammed, *en-Nüket ve‘l-‘uyûn*, I-VI, nşr. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrut: Dârü‘l-kütübi‘l-ilmiyye, t.y.
- Mehdî, Cevde Muhammed, *el-Vâhidî ve menhecühû fi‘t-tefsîr*, Kahire: el-Meclisü‘l-a‘lâ li‘ş-şüûni‘l-İslâmiyye, 1978.
- Mertoğlu, M. Suat, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXVI (2021/1), 183-222.
- Mertoğlu, M. Suat, “Tefsir (Literatür)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 290-294.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, I-IV, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-IV, nşr. Abdullah Mahmûd Şehâte, Kahire: el-Heyetü‘l-Mısriyyetü‘l-âmme li‘l-kitâb, 1979 [1980]-1988.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Beyrut: Dârü‘l-kütübi‘l-ilmiyye, 1991.
- Nesefî, Ebü‘l-Berekât, *Tefsîrû‘n-Nesefî - Medârikü‘t-tenzîl ve hakâiku‘t-te‘vîl*, I-III, nşr. Yûsuf Ali Bûdeyvî, Beyrut-Dârü‘l-kelimi‘t-tayyib, 1998.
- Nüveyhiz, Adil, *Mu‘cemü‘l-müfessirîn min sadri‘l-İslâm hatte‘l-asri‘l-hâzır*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-sekâfiyye li‘t-te‘lîf ve‘t-terceme, 1988.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsir Geleneğinde Selefîlik Ekolu”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, I (2015/1, 2), 206.
- Râzî, Fahreddin, *et-Tefsîrû‘l-kebîr - Mefâtihu‘l-gayb*, I-XXXII, Kahire: Dârü‘l-fikr, 1981.
- Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve‘l-beyân‘an tefsîri‘l-Kur‘ân*, I- X, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut: Dâru ihyâi‘t-türâsi‘l-Arabî, 2002.

- Salih, Subhi, *Mebâhis fî ulûmi 'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-ilmî li'l-melayîn, 1977.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Tefsîrû 'l-Kur'ân*, I- VI, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Riyad: Dâru'l-vatan, 1997.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim, *Tefsîrû 's-Semerkindî*, I-III, nşr. Ali Muhammed Muavvid - 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I, Frankfurt am Main: Brill, 1967.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullah, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983.
- Süyûtî, Celâleddîn, *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'an*, I-IV, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, t.y.
- Süyûtî, Celâleddîn, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, nşr. Abdürrezzak el-Mehdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 2006.
- Şehâte, Abdullah Mahmûd, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1989.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü 'l-kebîr*, I-XXV, nşr. Hamdî Abdülmecid es-Selefî, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye. t.y.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîrû 't-Taberî Câmî 'u'l-beyân an te'vîli âyi 'l-Kur'ân*, I-XXV, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecer, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu 't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, I-XI, Mısır: Dârü'l-ma'ârif, 1967.
- Türker, Ömer, Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 134-136.
- Ünsal, Hadiye, "Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII (2013/1), 135-164.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen, *el-Vecîz fî tefsîri 'l-kitâbi 'l-azîz*, I-II, nşr. Safvan Adnan Dâvûdî, Dımaşk-Beyrut: ed-Dârü's-Şâmiyye - Dârü'l-kalem, 1995.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen, *Esbâbü nüzûli 'l-Kur'ân*, nşr. Kemal Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991.

- Vâhidî, Ebü'l-Hasen, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dârü'l-kitabi'l-cedîd, 1969.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen, *et-Tefsîrû'l-basît*, I-XXV, nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân v.dğr., Riyad 1430/2009.
- Vâhidî, *Esbab-ı Nüzûl: Kur'an-ı Kerîm'in İniş Sebepleri*, trc. Necdet Çağıl ve Necati Tetik, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad: Dârü'l-Meymân, 2005.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân*, I-IV, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
- Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, nşr. Hind Şelebî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004.
- Yazıcı, İshak, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî: Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum 1982.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, I-V, nşr. Abdülcelîl 'Abduh Şelebî, Beyrut: 'Âlemu'l-kitâb, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIX, nşr. Şuayb el-Arnaût-Beşşâr Ma'rûf v.dğr., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed, *Mizânü'l-i'tidâl*, I-IV, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1963.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-II, Kuveyt, Dârü'n-nevâdir, 2010.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, I-III, nşr. Adil Ahmed 'Abdülmevcûd- 'Ali Muhammed Muavvaz, Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Bedreddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-V, nşr. Muhammad Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dârü't-türâs, t.y.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Kahire, Matbaatü İsâ el-Halebî ve şürekâhu, 1943.